

XVI ГЛОБАЛЬНЫЕ НАУКИ

И ИННОВАЦИИ 2022:
ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ

МЕЖДУНАРОДНЫЙ
НАУЧНО - ПРАКТИЧЕСКИЙ
ЖУРНАЛ

Нур-Султан, Казахстан

**ОБЪЕДИНЕНИЕ ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ
В ФОРМЕ АССОЦИАЦИИ
«ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ «БОБЕК»
КОНГРЕСС УЧЕНЫХ КАЗАХСТАНА**

ISSN 2664-2271

**«ГЛОБАЛЬНАЯ НАУКА И ИННОВАЦИЯ 2022:
ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ»**

№ 2(16). АПРЕЛЬ 2022
СЕРИЯ «ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ И АРХЕОЛОГИЯ»
Журнал основан в 2018 г.

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

Е. Абиев (Казахстан)

Ж.Малибек, профессор;

Ж.Н.Калиев к.п.н.;

Лю Дэмин (Китай),

Е.Л. Стычева, Т.Г. Борисов (Россия)

Чембарисов Э.И. д.г.н., профессор (Узбекистан)

Салимова Б.Д. к.т.н., доцент (Узбекистан)

Худайкулов Р.М. PhD (Узбекистан)

Заместители главного редактора: Е. Ешим (Казахстан)

**CONSOLIDATION OF LEGAL ENTITIES IN THE FORM OF
AN ASSOCIATION «NATIONAL MOVEMENT «BOBEK»
CONGRESS OF SCIENTISTS OF KAZAKHSTAN**

ISSN 2664-2271

BOBEK

НАУЧНАЯ ЭЛЕКТРОННАЯ
БИБЛИОТЕКА

eLIBRARY.RU

РИНЦ

**«GLOBAL SCIENCE AND INNOVATIONS 2022:
CENTRAL ASIA»**

No. 2(16). APRIL 2022

SERIES "HISTORICAL SCIENCES AND ARCHEOLOGY"

The journal was founded in 2018.

CHIEF EDITOR:

J. Malibek, professor;

Zh.N. Kaliev, candidate of pedagogical sciences;

Liu Deming (China),

E.L. Stycheva, T.G. Borisov (Russia)

Chembarisov E.I. Doctor of Geographical Sciences, Professor (Uzbekistan)

Salimova B.D. Ph.D., associate professor (Uzbekistan)

Khudaykulov R.M. PhD (Uzbekistan)

Deputy chief editors: Y. Yeshim, E. Abiev (Kazakhstan)

УДК-94(575.1)

ВОПРОСЫ ЦИФРОВИЗАЦИЯ ВЫСШЕГО И СРЕДНЕГО СПЕЦИАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ

О.А. Юлдашев

Стажёр исследователь в Координационно-методическом центре новейшей истории Узбекистана при Академии наук Республики Узбекистан
Ташкент, Узбекистан

***Abstract.** Today, digital technologies are actively used in all spheres of life. The Republic of Uzbekistan is implementing comprehensive measures for the active development of the digital economy, as well as the widespread introduction of modern information and communication technologies in all sectors and areas, primarily in public administration, education, healthcare and agriculture. This scientific article analyzes the state, shortcomings, problems of secondary specialized education in Uzbekistan during the years of independence, describes the results of the first steps to overcome them, changes and reforms in New Uzbekistan, such as the digitalization of the education system, in particular secondary specialized education.*

***Keywords:** education, digital education, colleges, technical schools, school of professions, skills, experience.*

В XXI веке цифровые технологии активно используются во всех сферах жизни. В свою очередь своевременно вставшие на путь такого развития государства достигают успехов. А те страны, которые работают по-старому, отстают от прогресса. В Республике Узбекистан реализуются комплексные меры по активному развитию цифровой экономики, а также широкому внедрению современных информационно-коммуникационных технологий во все отрасли и сферы, прежде всего, в государственное управление, образование, здравоохранение и сельское хозяйство.[1] В сознании всех проживающих в стране граждан, включая детей раннего возраста и пенсионеров, распространено убеждение, что цифровые технологии способны решить все проблемы в обществе. В этой связи, как отметил Президент нашей страны Шавкат Мирзиёев, «Для достижения развития необходимо овладеть цифровыми знаниями и современными информационными технологиями».[2]

Целью данной научной статьи является анализ состояния, недостатков, проблем высшего и среднего специального образования в Узбекистане в годы независимости, анализ первых шагов по их преодолению, изменений и реформ в Новом Узбекистане, таких как цифровизация системы образования, в частности среднее специальное образование.

После независимости в Республике Узбекистан 12-летняя система обязательного образования сочеталась с системой общего среднего образования среднего специального и профессионального образования. Наряду с общим образованием у молодежи была возможность освоить профессию в колледжах. В первые годы в результате такой системы были достигнуты определенные успехи в созданном в нашей стране среднем специальном и профессиональном образовании.

Однако в результате коренных преобразований в Новом Узбекистане выявились нерешенные проблемы и недостатки в системе среднего специального и профессионального образования, которая не отвечает современным требованиям и нуждается в серьезном реформировании. В первую очередь были изучены проблемы и большинство из них были следующие:

***Во-первых,** большая часть профтехучилищ располагались вдали от поселков, сел и аулов. Это не позволяло студентам регулярно посещать занятия. Это, в свою очередь,*

привело к снижению качества образования само по себе. В том числе не хватало преподавателей мастеров своего дела, большинство профессиональных колледжей и их учебные мастерские не были оснащены лабораторным оборудованием. Имеющиеся тоже были непригодны.

Во вторых, не хватало учебников и учебных пособий в профессиональных колледжах. Существующие учебники были в старой редакции и не удовлетворяли спрос. Новые учебники не готовились и не издавались долгие годы.

В третьих, отрасль необходимо было оснастить и оцифровать ИКТ-оборудованием в соответствии с современными требованиями. В целях решения таких проблем Президент РУз Ш.Мирзиёев 25 января 2018 года принял постановление «О мерах по коренному совершенствованию системы общего среднего, среднего специального и профессионального образования» и отметил недостатки в системе среднего специального и профессионального образования. Проблемы были показаны открыто и прозрачно. Это был очень важный и актуальный первый шаг. Таким образом, началось плановое и дальнейшее совершенствование деятельности профессиональных колледжей.

Смысл профессионального стандарта в том, чтобы изучить какие навыки и умения требуются от работника на одной работе, и на этой основе начали формироваться модульные планы обучения. Учебный процесс постоянно совершенствуется. Цель состоит в том, чтобы сделать систему профессионального образования важным компонентом экономического развития. Другими словами, основная задача состоит в подготовке высококвалифицированных рабочих, профессионалов, специалистов среднего звена экономики.

Еще одним важным шагом в этой сфере стало то, что теперь в колледжах могут учиться не только выпускники школ, но и граждане любого возраста со средним специальным, высшим образованием, находящиеся в группе риска безработицы. Их форма также кординально изменилась. Если раньше колледжи были только в форме очного обучения, то в обновленных колледжах, кроме очного, также введены заочное, дистанционное и скоординированное направления обучения. Не будет преувеличением сказать, что это, в свою очередь, привело к качественному и количественному изменению образования.

Итак, сегодняшняя новая система профессионального образования имеет несколько отличий от старой системы. Первое и самое главное отличие состоит в том, что все они работали в одной форме по 3-летнем стандарте, вне зависимости от количества практических навыков и сложности профессий.

По данным Госкомстата, на начало 2019/2020 учебного года в профессиональных колледжах обучалось 239,2 тыс., при распределении данного показателя по областям наибольшее количество студентов в Самаркандской области по сравнению с другими областями - 29,1 тыс. человек, Ферганской области - 25,6 тыс. человек, в Кашкадарьинской области - 23,9 тыс. человек и в Ташкенте - 23,7 тыс. человек. На начало 2019/2020 учебного года общая численность преподавателей в профессиональных колледжах составляла 17,5 тыс. человек.[4] В Узбекистане среднее количество учащихся на одного учителя составляет 14, из них Кашкадарьинская область имеет наибольшее количество учащихся на одного региона, в среднем 31 ученика на одного учителя, а Наманганская область имеет самое низкое среднее количество учащихся на одного учителя.[5] Сегодня планируется увеличить количество преподавателей современных профтехучилищ, колледжей и техникумов за счет широкого вовлечения в проект «Миллион программистов» [1].

В заключении хочется отметить, не смотря на существующие еще проблемы, сегодня действительно в республике идет реформирование качественным образом система среднего специального образования в сфере ИКТ. В настоящее время подготовку

IT-кадров осуществляют шесть академических лицеев при Ташкентском университете информационных технологий им. Мухаммада аль-Хорезми. С целью дальнейшего совершенствования системы подготовки кадров в сфере информационно-коммуникационных технологий по всей республике будут созданы специализированные IT-техникумы. К настоящему времени уже действует три техникума. Запланировано открыть еще 11 техникумов Ташкенте.

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ СПИСОК:

1. Указ Президента Республики Узбекистан об утверждении стратегии «Цифровой Узбекистан-2030» и мерах по ее эффективной реализации. Ташкент, 2020 г., № УП-6079.
2. Мирзиёев Ш. Янги Ўзбекистон стратегияси. Т.: Ўзбекистон. 2021. 28 бет.
3. Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике. Социальная сфера.// <https://stat.uz/uz/rasmiy-statistika/social-protection-2>
4. O'zbekistonda o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi tizimi bo'yicha statistik ma'lumotlar e'lon qilindi//<https://kun.uz/news/2020/06/23/ozbekistonda-orta-maxsus-kasb-hunar-talimi-tizimi-boyicha-statistik-malumotlar-elon-qilindi>. (Дата обращения 20.01.2022г.)
5. Новейшая история Узбекистана. Учебник для вузов. (Под ред. д.и.н. проф. М.А.Рахимова).-Т.: “Nurafshon business”. 2020. С. 254.

UOT 37(091)

GƏMİQAYADAN BAŞLANAN TƏHSİL OCAĞI

AYŞƏN FƏXRƏDDİN QIZI İSMAYILOVA
MİNGƏÇEVİR DÖVLƏT UNIVERSİTETİNİN MÜƏLLİMİ
MİNGƏÇEVİR, AZƏRBAYCAN

Annotasiya: *Çox qədim tarixə və zəngin mədəniyyətə malik olan, coğrafi cəhətdən türk islam dünyasının mərkəzində yerləşən Azərbaycan və bu yurdun qədim sakinləri hələ qədim zamanlardan yazı və oxu mədəniyyətinə sahib olmuş, dövrün, ictimai həyatın xüsusiyyətlərinə uyğun təhsil ocaqları yaratmışdılar. Naxçıvanda tunc dövrünə aid Gəmiqaya abidəsi eramızdan əvvəl I-III minilliklərə aid edilir ki, üzərindəki rəsmlər, yazı, işarələr insanların bir-biri ilə ünsiyyət və əlaqə, öyrətmə-öyrənmə prosesini əks etdirir. Naxçıvanın dünyanın ən qədim yaşayış məskəni olduğunu Dünya tufanı və Nuh peyğəmbərlə bağlı konkret faktik materiallar və maddi arxeoloji tapıntılar, habelə xalq yaddaşında qorunub saxlanmış mifoloji materiallar sübut edir.*

Açar sözlər: *Naxçıvan, Gəmiqaya, Nuh peyğəmbər, təhsil, məktəb.*

Annotation: *Azerbaijan, which has a very ancient history and rich culture, is geographically located in the center of the Turkic Islamic world, and the ancient inhabitants of this country have had a culture of writing and reading since ancient times, created educational institutions in accordance with the characteristics of the time and public life. The Gamigaya monument of the Bronze Age in Nakhchivan dates back to the I-III millennia BC. Drawings, inscriptions, signs on it reflect the process of communication and learning between people, teaching and learning. The fact that Nakhchivan is the oldest settlement in the world is proved by concrete factual materials and material archeological finds related to the World Flood and the Prophet Noah, as well as mythological materials preserved in the people's memory.*

Keywords: *Nakhchivan, Gamigaya, Prophet Noah, education, school.*

Çox qədim tarixə və zəngin mədəniyyətə malik olan, coğrafi cəhətdən türk islam dünyasının mərkəzində yerləşən Azərbaycan və bu yurdun qədim sakinləri hələ qədim zamanlardan yazı və oxu mədəniyyətinə sahib olmuş, dövrün, ictimai həyatın xüsusiyyətlərinə uyğun təhsil ocaqları yaratmış, insanları inkişafa, tərəqqiyə, yüksək əxlaqa səsləyən müdrik fikirlər söyləmişlər. Zaman-zaman ölkəmizə edilən basqınlar üzündən ulu babalarımızın yaratdıqları zəngin elmi, ədəbi və pədaqoji irsin mühüm bir qismi tələf edilmiş, böyük bir mənəvi xəzinə vətənimizdən çıxarılmış, başqa ölkələrə aparılmış və bir qismi də itirilmişdir.

Zəngin şifahi xalq ədəbiyyatımız – “Kitabi Dədə Qorqud”, “Bilqamıs”, “Alp Ər Tunqa”, “Oğuz”, “Ərkənəqun” kimi dastanlarımız, Oğuznamələr, Ustadnamələr xalqımızın qədim tarixindən, onun ictimai-mədəni həyatından, zəkasından, istək və arzularından, tərbiyə və təhsil səviyyəsindən xəbər verir. Qobustan, Gəmiqaya, Oğlanqala, Kültəpə, Orxon kitabələri və daha bir çox qayaüstü yazılı abidələrimiz xalqımızın yazı yazmaq, oxumaq, hesablamaq, rəsm çəkmək, rəqs etmək və s. mədəni, təhsil vərdişlərinə sahib olmasından xəbər verir.

XVII əsr türk səyyahı Övliya Çələbi "Səyəhatnamə"sində Mingəçevir haqqında məlumat verərkən, onu Kür çayının sağ sahilində Boz dağın yaxınlığında yerləşən böyük yaşayış məntəqəsi kimi adını çəkmiş və burada ipək istehsal edən emalatxanaların, sənətkarlıq məhəllələrinin, qədim mədrəsə və məscidlərin olduğunu söyləmişdir.

Mingəçevirdə ən qədim yaşayış yeri aşkar edilmişdir ki, bu yaşayış yeri üç təbəqədən ibarətdir. Bu təbəqələrin ən qədimi ilk tunc dövrünə ikinci təbəqə son tunc və ilk dəmir dövrünü, üçüncü təbəqə isə antik dövrü əhatə edir.

Bütün bunlar tariximizin çox qədimliyini göstərən arxeoloji qazıntılar, əldə edilmiş maddi, mədəni nümunələr, xaraba şəhər və qəsəbələr Azərbaycanın ayrılmaz bir parçası olan

Naxçıvanda hələ daş dövründən istifadə edilən duz mədəni və buradan tapılmış daş baltalar, buradakı duz müalicəxanası çox uzaq keçmişimizin mədəni səviyyəsindən xəbər verir. Bütün bunlar Azərbaycan xalqının hələ miladdan əvvəl mədəniyyətə, yazıya, oxuya, sistemli təlim-tərbiyə mədəniyyətinə, müalicə üsullarına sahib olduqlarını təsdiq edir.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyev demişdir: “Naxçıvanın qədim, zəngin tarixi Azərbaycan tarixinin çox parlaq səhifələrindəndir. Əgər Azərbaycanın tarixi haqqında, ümumiyyətlə bir çox işlər görülərsə, Naxçıvanın tarixi haqqında, qədim tarixi haqqında və Naxçıvanın bir diyar kimi öyrənilməsi – həm təbiətinin, həm adət-ənələrinin, etnoqrafiyasının öyrənilməsi barədə çox az iş görülərdü” [1.17].

Naxçıvanda tunc dövrünə aid Gəmiqaya abidəsi eramızdan əvvəl I-III minilliklərə aid edilir ki, üzərindəki rəsmlər, yazı, işarələr insanların bir-biri ilə ünsiyyət və əlaqə, öyrətmə-öyrənmə prosesini əks etdirir. Qayaüstü təsvirlərdə rəqs səhnələri o dövrün estetik zövqünü bildirir, ov səhnələri, örüş sahələri, keçi, maral, quş, habelə əmək alətləri dövrün peşələri olan ovçuluqdan, əkinçilikdən, maldarlıqdan xəbər verir, at, dəvə, ulaq, araba təsvirləri insanların istifadə etdikləri nəqliyyat növünü göstərir. Günəş, ağac, çay kimi rəsmlər qədim insanlarımızın inancından xəbər verir, daşlar üzərində düz xətlə çəkilmiş bir neçə xətt və ya çox xətt Gəmiqayalıların say anlayışından xəbərdar olmalarını bildirir. Gəmiqayalıların bəbir, canavar, ilan, dəvə kimi rəsmlərin müxtəlif vəziyyətlərdə daşlara döymə üsulla böyük məharətlə işləmələri bir tərəfdən o dövrün rəssamlığını, nəqqaşlığını göstərsə, digər tərəfdən də şübhəsiz insanlara ətraf mühiti, ərazini onun flora və faunasını öyrədir. Gəmiqaya rəsmlərində bir atlının baş və ayağında geyim olması o dövrün peşələrini (toxuculuq, çəkməçilik və s.) təxmin etməyə imkan yaradır. Şübhəsiz böyüklər də əldə etdiyi bilik və təcrübələri, qazandıqları peşələri kiçiklərə öyrətmişlər və yaxud da kiçiklər böyükləri müşahidə etməklə müəyyən bilik, bacarıq və təcrübə əldə etmiş, tərbiyə qazanmışlar.

Gəmiqayalılar nəqliyyat vasitəsi kimi at, dəvə, ulaq və arabadan istifadə etmiş, maldarlıq, ovçuluq, əkinçiliklə məşğul olmuşlar. Buradakı iki təkərli, dörd təkərli araba rəsmləri diqqətimizi cəlb edir. Belə ki, qədim tarixi mənbələrdən, “Oğuznamə”lərdən məlum olur ki, arabanı kəşf edənlər Kanqlı tayfaları olmuşlar: “...Oğuz Kağanın çeriyində bacarıqlı, cüssəli, yaxşı bir kişi vardı. Bu kişi bir araba çapdı... Arabalar gedəndə “Kanq, kanq” deyərək səssiz çıxarırdılar. Onun üçün arabaya “Kanqa” adı qoydular”. Bu ad Naxçıvanda məskunlaşmış qədim Kəngərli tayfasının adıdır.

Gəmiqayalılar müxtəlif təbiət hadisələrinə, çaya, ağaca, heyvana inanmış, onların təsvirlərini çəkmiş, Günəşə sitayiş etmişlər. Gəmiqayada günəşə sitayışı ifadə edən dairə ortasına nöqtə qoyulmuş rəsmlər vardır ki, bu da günəşi, işığı, tərəqqini ifadə edir.

Ümumiyyətlə günəş, işıq, ziya insanların cahillikdən uzaqlaşdırmaq üçün, inkişafa yönəlməsini göstərən bir simvoldur. Hələ qədim Hindistanda V əsrdə cahilliyə, avamlığa qarşı mübarizə cəmiyyəti yaradılmışdır ki, bunun adına “Kurikul” deyilmişdir. “Ku” qədim hind dilində avamlıq, gerilik deməkdir. “Ru” və ya “Ra” - günəş, işıq, ziya deməkdir. “Kul” ailə, icma deməkdir. Beləliklə “Kurikul” cahilliyə qarşı işığın, ziyanın mübarizəsi deməkdir. Hindistanda indi də məktəbə Kurikul deyilir. Bu gün təhsilimizə daxil olan “Kurikulum” sözünün mənası və mahiyyəti buradan meydana gəlmişdir.

Pedaqoji mənbələrdə göstərilir ki, qədim Yunanıstanda quldar balalarını xüsusi təlim-tərbiyə müəssisəsinə aparıb- gətirən, onların təlim tərbiyəsi ilə məşğul olan adamlara “Peydaqoqos” deyilirdi. Qədim yunan dilində “Paydas” - “uşaq”, “gogos” - “yola salan” deməkdir ki, “pedaqogika”, “pedaqoq” sözləri də buradan meydana gəlmişdir. Oradakı xüsusi təlim tərbiyə müəssisəsinin adına “Şkola” deyilirdi ki, bunun da mənası kitablarda yazıldığı kimi qədim yunan dilində “Asudə vaxt keçirilən yer” deməkdir.

Pedaqogika elminin banisi, XVII əsrin görkəmli pedaqoqu Yan Amos Komenski yazır ki, yunanlar bu sözü – yəni “Şkola” sözünü Şumerlərdən götürmüşlər. Daha sonra o “Böyük didaktika” əsərində qeyd edir ki, tarixdə ilk məktəbi Nuh oğlu Sam yaratmışdır. Adını Skala

adlandırmışdır [7. Глава 8, параграф 3. стр.23]. Y.A.Komenski bu fikri bizim eradan əvvəl I əsrdə yaşamış yəhudi əsilli yunan filosofu İosif Flaviden götürmüş və ona əsaslanaraq bunu yazmışdır.

Yəhudi tarixçisi İosif Flavi Nuhun gəmisinin dayandığı yer olaraq "Apobaterion" (yun. Αποβατήριον) toponimini qeyd edir ki, bu toponim qramatik tərcümədə "Naxidjevan" kimi səsləndiyini deyir və "ilk dayanacaq" anlamını verir. Adı çəkilən toponim məhz müasir Naxçıvan şəhərinə aid edilir [5. 56].

Naxçıvan Azərbaycanın və Şərqi, hətta deyə bilərik ki, dünyanın ən qədim şəhərlərindən və ən qədim insan məskəni olmuşdur. "Naxçıvanın dünyanın ən qədim yaşayış məskəni olduğunu Dünya tufanı və Nuh peyğəmbərlə bağlı konkret faktik materiallar və maddi arxeoloji tapıntılar, habelə xalq yaddaşında qorunub saxlanmış mifoloji materiallar sübut edir" [13.30] Şəhərin tarixi minilliklərin dərinliklərinə gedib çıxır: arxeoloqlar burada eramızdan öncə II və I minilliklərə aid çoxlu maddi mədəniyyət əşyaları tapmışlar.

Son zamanlaradək Naxçıvanda yaşayan uzunömürlü ağsaqqallar, o cümlədən 106 il ömür sürmüş, "İstiqlal" ordenli, Əməkdar müəllim atam Lətif Hüseynzadə Nuh peyğəmbərin dəfn olunduğu yeri bilmiş və o yerin müəyyənləşdirilməsi komissiyasında iştirak etmişdir. Realist məşhur rəssam Bəhruz Kəngərli "Nuhun qəbri" ni 1919-1920-ci illərdə 3 dəfə çəkmişdir [3.18-19]. Bu gün Nuhun qəbri Naxçıvanda Nuhdaban deyilən yerdədir və üzərində böyük məqbərə ucaldılmışdır.

Y.A.Komenski qədim yunan filosofu İosif Flaviyə əsaslanaraq göstərir ki, Nuhun oğlu Sam ilk yaratdığı məktəbin adını "Skala" qoymuşdur ki, bu sonradan Avropaya yayılmışdır (8. Гл. 8, параграф 3. стр.23). "Skala" ilkin mənasında "pillə", "mərhələ" mənasını vermişdir. Rus dilində- "Skala", "Şkala" - "qaya", "dərəcə", "mərhələ" deməkdir. İngilis dilində məktəb mənasını verən "Skul", fransız dilində "Lekol", alman dilində "Şule", türk dilində "Okul", rus və belarus dillərində "Şkola" kəlmələri "Skala" sözündən əmələ gəlmişdir.

Həmçinin başqa dildən götürülmüş rus dilində işlənən "Skala" sözü qaya mənasında işlənməkdədir. Nuhun Gəmisini dağa deyil, məhz qayaya - Gəmiqayaya yön almış, orada dayanmışdır. Bəs bu ad – "Skala", "Şkola" Şumerlərə necə gedib çıxmışdır ki, yunanlar da bunu oradan götürmüşlər.

Tarix kitablarında göstərilir ki, Şumerlərlə Arattalıların həmişə sıx əlaqələri, xüsusilə, müntəzəm olaraq sıx ticarət əlaqələri olmuşdur. Naxçıvan da, Mingəçevir də Aratta, sonralar Manna dövlətinin tərkibində olmuşdur. Naxçıvan duzu at arabaları ilə Şumerlərə daşınmış və oradan əvəzində lacivərd alıb gətirmişlər. "Şumerlər duza yüksək dəyər vermiş və duza səcdə etmişlər" [7.125]. O zaman məşhur "Duz yolu", Mingəçevirdən keçən "İpək yolu" mövcud olmuşdur ki, bu yollar vasitəsilə Naxçıvan duzu nəinki Şumerlərə bütün Şərqi, Osmanlı dövlətinə daşınmışdır. Bu mübadilə mədəniyyətlərin də mübadiləsinə təsir etmiş, təhsil ocaqlarının da Şərqi və Avropa ölkələrinə yayılmasına səbəb olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Heydər. Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan bölməsinin yaradılmasına həsr olunmuş müşavirədə nitq Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan bölməsi. Bakı: Nurlan, 2005, s.1, 164
2. Аждар Фарзали. Ноев Ковчег и Гямигая –Гобустанский алфавит. Баку, 2014, s.200-376
3. Бехруз Бек Кенгерли. Каталог. Баку: 1947
4. Əliyev V.Q. Gəmiqaya abidələri. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı. 1992, s.92
5. Flavius Josephus, William Whiston, Paul L. Maier - The new complete works of Josephus, Revised and expanded edition, Kregel Academic, 1999.
6. Həbibbəyli İ. Ə. Nuhdaban oturaq məkanı və Duzdağ şəhəratrafı mədəniyyəti. Naxçıvan: İlkin şəhər və Duzdağ" Beynəlxalq Simpozium. 27-28 iyul, 2012-ci il. Naxçıvan, 2013. s.17-25

7. İsayev E. Naxçıvan şəhər mədəniyyətinin formalaşması və inkişafında ticarət və sənətkarlığın rolu. Naxçıvan: İlkın şəhər və Duzdağ”Beynəlxalq Simpozium. 27-28 iyul, 2012-ci il. Naxçıvan, 2013. s. 124-131
8. Коменский Я.А. Великая дидактика. Москва: Просвещения, 1999, s. 23
9. Kitabı Dədə Qorqud. Bakı:Yazıçı, 1988,
10. Kirzioğlu Fahrettin. Osmanlıların Kafkas Ellərini Fethi (1451-1490). T.T.K.Basımevi, Ahkara 1993, s.100-120.
11. Marro K. Duzdağında duz mədənciliyinin başlanğıcı haqqında”. Naxçıvan: İlkın şəhər və Duzdağ”Beynəlxalq Simpozium. 27-28 iyul, 2012-ci il. Naxçıvan, 2013. s. 124-131
12. Mahmudov Y. Naxçıvan: Dünya sivilizasiyanın ən qədim mərkəzlərindən biri. Naxçıvan: İlkın şəhər və Duzdağ”Beynəlxalq Simpozium. 27-28 iyul, 2012-ci il. Naxçıvan, 2013. s. 29-34

УДК 93

К ВОПРОСУ О ПАТРИОТИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ МОЛОДЕЖИ: ФЕНОМЕН ПРЕДАТЕЛЬСТВА И ИЗМЕНЫ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ 1941-1945 гг.

Кочетков Богдан Юрьевич

Студент Алматинского филиала

Санкт-Петербургского Гуманитарного университета профсоюзов,

Научный руководитель – Вдовин Валерий Николаевич

Алматы, Казахстан

***Аннотация:** Победа советского народа над гитлеровским режимом в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. была одержана благодаря их героизму, мужеству и отваге, беззаветному служению и любви к родному Отечеству. Однако, имели место и факты сотрудничества с фашистами. С этим явлением столкнулись большинство стран, которые были оккупированы фашистской Германией. СССР не составил исключение. Отдавая дань глубокого уважения всем тем, кто, не жалея собственной жизни, подарил нам возможность родиться и жить под мирным небом, автор, хотел бы проанализировать и дать свою оценку феномену предательства и измены Родине, имевшему место среди граждан в годину суровых испытаний Советского Союза.*

***Ключевые слова:** мужество, отвага, гитлеровский режим, предательство, измена, Власов, Туркестанский легион.*

Победа советского народа в борьбе с фашистской Германией в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. была одержана благодаря героизму, беззаветному служению и любви к родному Отечеству, силе духа и стойкости характера. Всё это позволило мужественно преодолеть суровые реалии военного времени, победить ненавистного врага и спасти мир от угрозы фашистского порабощения [1]. Помнить об этом подвиге, свято чтить память о погибших на войне – священный долг каждого молодого человека. Мы, современная молодежь, приложим все усилия во избежание в будущем повторения этого кошмара.

Однако, окружающий нас мир сильно изменился, при этом поменялись ориентиры и ценности, которые на протяжении долгого времени оставались неоспоримыми. Это относится и к эпохе существования советского прошлого.

Благодаря наставникам и учителям, каковыми стали родители, родные педагоги, давшие глубокие знания, и все те люди, кто на своем личном опыте смогли продемонстрировать нам свои лучшие человеческие качества, – мы научились мыслить и критически подходить ко всему тому, что окружает нас и вызывает интерес.

Мы не собираемся бездумно копировать, навязываемые нам кем-то извне, оценки тех событий, которые в советское время имели особую значимость, а пытаемся самостоятельно разобраться в сущности происходящего. Сегодня приобретает большую актуальность изучение и объективное освещение Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. и всё, что связано с этим событием. Отдавая дань глубокого уважения всем тем, кто, не жалея собственной жизни, подарил нам возможность родиться и жить под мирным небом, автор, хотел бы проанализировать и дать свою оценку феномену предательства и измены Родине, имевшему место среди граждан в годину суровых испытаний Советского Союза.

Великая Отечественная война 1941-1945 гг. – довольно сложное историческое событие. Не только героизм, мужество и отвага получили широкое распространение в борьбе с фашистской нечистью, но имели место факты сотрудничества с ними. С этим явлением столкнулись большинство стран, которые были оккупированы фашистами. СССР не составил исключение.

Провоцирующим фактором в принятии человеком такого пагубного решения могли стать различные причины. Кто-то из числа граждан, оказавшись в плену у фашистов, не выдерживал пыток и издевательств, применяемых оккупантами по отношению к ним, – в силу слабости своего характера переходил на сторону врага. А кто-то из идейных побуждений становился врагом Советского государства и надеялся с помощью фашистских завоевателей уничтожить политическую систему СССР. В первые месяцы Великой Отечественной войны имели место массовые случаи сдачи в плен красноармейцев, оказавшихся в окружении фашистов, что имело следствием издание правительственных указов, ужесточающих меры наказания в отношении предателей.

Предательство и измена, проявившие себя в годы войны, вызывали у большинства советских граждан, как правило, гневное осуждение. Именно таким образом в сердцах большинства советских граждан отзывались, например, переход на сторону фашистской Германии генерала Власова, ставшего руководителем военной организации – так называемой «Русской освободительной армии» [2], а также история, связанная с деятельностью Туркестанского легиона, собранного фашистами в годы войны из числа советских военнопленных солдат, по национальной принадлежности включавший в свой состав казахов, узбеков и других представителей среднеазиатских регионов и т.д. [3].

Феномен предательства и измены не мог возникнуть на пустом месте и имел свою предысторию. Многие из того, что пришлось пережить советским людям в годы строительства социализма, вряд ли можно было бы отнести к разделу заслуг государства. Нам бы тоже не хотелось оказаться в числе врагов собственных граждан только по той причине, что мы имеем идейные разногласия с официальной идеологией, провозглашенной большевиками. Как известно, к этой категории населения были причислены выходцы из дворянских семей, буржуазной интеллигенции, отнесенные марксистской пропагандой к разряду «классовых врагов». А ведь многие из них могли бы послужить своей стране верой и правдой, и принести ощутимую пользу своему народу, если бы не разногласия на идеологической почве с новой властью. Немалая часть таких граждан вынуждена была ради сохранения собственной жизни и жизни своих детей,

эмигрировать из страны [4]. Еще более неприятной для нас представляется картина массовых репрессий, захлестнувшая СССР в 30-е годы. И такие примеры не единичны.

Но, с другой стороны, нельзя игнорировать тот факт, что именно с приходом к власти большевиков, опиравшихся на самые обездоленные и угнетенные слои общества, в самые кратчайшие сроки удалось не только остановить хаос и беспредел, грозившие государству распадом, но и создать державу, способную не только противостоять враждебно настроенным к ней странам, но и возглавить освободительную борьбу против фашизма!

Именно эти обстоятельства должны были повлиять на существенное переосмысление своего отношения к власти со стороны той части населения России, которая весьма настороженно встретила Октябрьскую революцию 1917 года.

И такие люди нашлись. Они смогли разорвать узы со своим прошлым и стать проводниками новой идеологии, отдавая государству без остатка все свои знания и опыт.

Если же власть по отношению к таким гражданам пошла по пути нарушения принципов социалистического строительства, и, вдобавок, стала покушаться на права и свободы граждан, – борьба с такой властью становится вполне законной. Но, при этом, формы борьбы с властью, включающие парламентарную и вплоть до открытого противостояния с ней [5], должны осуществляться при опоре на таких же, они сами, советских граждан, усомнившихся, в правильности своего выбора и готовых стать борцами за свои права и свободы.

Совершенно же по-иному выглядят действия человека, который в борьбе с режимом апеллирует к военной помощи иностранного государства, вынашивающего против его страны агрессивные планы.

А ведь советская власть, установленная большевиками, не выглядела таким уж монстром. За годы, предшествующие началу Великой Отечественной войны, СССР добился внушительных успехов в выполнении пятилетних планов, военной сфере, социальной политике (бесплатная медицина, образование). Добиться таких результатов в таком обширном, с точки зрения географических размеров, государстве, – исключительная редкость, которая должна была бы еще сильнее сплотить население страны, воспитать у граждан высокое чувство любви и советского патриотизма к Родине, независимо от наций и народностей, проживающих на бескрайних просторах Советского Союза.

Нет сомнений в том, что СССР мог бы добиться еще более существенных результатов в социально-экономическом развитии страны, повышении уровня материального благосостояния граждан, и политический режим, который в это время функционировал в стране, продолжал бы пользоваться широкой поддержкой у населения и по отношению к власти не сложилось бы никакой серьезной, тем более, враждебной оппозиции, если бы не стечение как внутренних, так и внешних обстоятельств, ставшие главным регулятором в изменении характера отношений между обществом и властью.

Советский Союз продолжал находиться в окружении враждебных ему государств, а внутривластное развитие страны также испытывало ряд потрясений, вызванные, в немалой степени, допущенными сталинским руководством ошибками и просчётами.

В 1930 году зажиточное крестьянство в лице кулачества, было объявлено «классовым врагом» и подлежало ликвидации. Грубо нарушались принципы колхозного строительства, политика сплошной коллективизации способствовала массовому обнищанию крестьянства и голоду 30-х годов, охватившему значительную часть СССР. Формирование культа личности Сталина, ужесточение карательной полицейской машины, создание системы ГУЛАГа, беспредел, чинимый со стороны НКВД в отношении советских граждан, а также сложившаяся в стране атмосфера страха и недоверия, неуверенности в завтрашнем дне, массовые репрессии, пиком которых стал 1937 год, и

ряд других, порожденных временем, факторов, – всё это не могло не повлиять на изменение у значительной части советского общества своего отношения к власти и не вызвать у них серьезные разочарования в «реальных» успехах социалистического строительства. В то же время системная организованная оппозиция в стране полностью отсутствовала, а сформировавшаяся однопартийная система жестко реагировала на критику существующего строя.

Однако, даже эти, перечисленные выше, факторы, не могут стать, своего рода, оправдательным аргументом для порождения в обществе предательских настроений.

Выступать против политики государства в то время, когда народ ведёт священную войну за своё существование, – недостойно патриота. В условиях, когда решается судьба всей страны, всё, что способно разобщить людей, – является враждебным проявлением, препятствующим борьбе с мировым злом. Только в объединении проявляется сила. Только так можно отстоять независимость Родины. А внутренние проблемы решаются в иных условиях, после того, как враг будет разбит, и победа будет за нами!

Нам, молодым представителям XXI столетия, не по пути с предателями и изменниками. По отношению к ним у нас только одна позиция – презрение, и мы никогда их жизненный путь не будем ставить в пример нашим детям и внукам.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Война Германии против Советского Союза 1941–1945 гг. Сборник документов и материалов / под ред. Р. Рюрупа. – Берлин, 1992.
2. Ермаченков С.В., Почтарев А.Н. Последний поход власовской армии // Вопросы истории, № 8, 1998, С. 94-104.
3. Синицын Ф.Л. «Восточные формирования» гитлеровской армии в период коренного перелома в Великой Отечественной войне (ноябрь 1942 г.-конец 1943 г.) // Военно-исторический журнал, № 1, 2015, С.13-17.
4. Протоиерей Владимир Ягелло. Воспоминания. Два поколения русской эмиграции. 1920-2020. — М.: Общество любителей церковной истории, 2020, 352 с.
5. Семченков А.С. Системное противодействие угрозам политической стабильности // Новая наука: Теоретический и практический взгляд: журнал, ОАО Агентство международных исследований, 2016, 14 февраля (№ 3), С. 56-59.

ҚАЗАҚСТАНДА ЖАҢА ЭКОНОМИКАЛЫҚ САЯСАТ ҚАЛАЙ ЖҮЗЕГЕ АСТЫ

Жұмағұлов Болат Сағидоллаұлы

Профессор, тарих ғылымдарының кандидаты
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан

***Аннотация.** Мақалада Қазақстанда жаңа экономикалық саясаттың қалай жүргізілгендігіне талдау жасалған. Кеңестік солақай саясатқа наразы болған халықтың бас көтерулері мен шетке ауа көшуі Кеңес үкіметі үшін қолайсыз болды. Енді олар шаруашылық жүргізудің жаңа саясатына көшу қажет екенін түсінді. Партияның X съезінде «соғыс коммунизм» саясатынан жаңа экономикалық саясатқа (ЖЭС) көшу туралы шешім қабылдады.*

Жаңа экономикалық саясаттың аясында қабылданған міндеттердің ішіндегі ең маңыздысы – азық-түлік салғыртын азық-түлік салығымен алмастыру туралы шешім болды.

Мақалада осы мәселелердің себеп-салдары, нәтижесі мен тәжірибесіне ғылыми тұрғыда талдау жасауды алға қойған. Өткен тарихымыздан тәжірибе алмасақ, болашаққа бағдар жасау қиын ғой.

***Кілт сөздер:** жаңа экономикалық саясат, мемлекеттік және кооперативтік, сауда, азық-түлік салғырты, азық-түлік салығы, сауда фирмалары, трестер.*

***Аннотация.** В статье анализируется, как в Казахстане проводилась новая экономическая политика. Неблагоприятными для советской власти были восстания и перемещения людей, недовольных советской левой политикой. Теперь они понимают необходимость перехода к новой политике управления. На X съезде партии принято решение перейти от политики «военного коммунизма» к новой экономической политике (НЭП).*

Одной из важнейших задач новой экономической политики было решение о замене продовольственного налога продовольственным налогом. В статье представлен научный анализ причин, следствий и опыта этих вопросов. Трудно смотреть в будущее, если мы не извлекаем уроков из прошлого.

***Ключевые слова:** новая экономическая политика, государство и кооператив, торговля, продовольственная безопасность, продовольственный налог, торговые общества, тресты.*

***Кіріспе:** ЖЭС жылдарында Қазақстанда одақтық, сонымен бірге республикалық дәрежедегі трестер жұмыс істеді. Біріншілеріне қорғаныс үшін маңызды және де елдің өнеркәсібі мен транспортын қалыптастырудағы белгілі маңызға ие болған - “Ембанефть”, “Алтайполиметалл”, “Атбасцветмет” енді. Қазақ халық шаруашылық орталығы кеңесі 8 республикалық ... трестерді және 2 өндіріс орнын ... бірлестірді.*

Жергілікті маңызды өндіріс орындары губерниялық Кеңестер құрамына жатқызылды, олардың кейбіреулері жеке тұлғаларға жалға берілді. 1923 жылы мемлекет қарамағына алынған кәсіпорындардың 21,2 % жалданды. ... Жалға беру кәсіпорындардың қалпына келтірілулеріне жағдай жасады, қала мен ауыл арасындағы сауда қатынастарының дамуына мүмкіндік берді, жұмыс орындарын қамтамасыз ете отыра жұмыссыздар санын қысқартты.

Тауар-ақша қатынастарының кеңеюі елдің үлкен сауда алаңына айналуын іске асырды. Мемлекеттікпен қатар жеке және кооперативті сауда жылдам дами бастады”[1].

Мақсаты. Мақалада, елімізде өткен ғасырдың 20 – жылдарындағы Кеңес үкіметінің экономикалық саясаты талқылана отырып, оған әкелген жағдайлардың объективті және субъективті себептері талданады. Әсіресе, оның жүзеге асырылуы туралы мұрағаттық құжаттарды ғылыми айналымға тарту нәтижесінде бұл шаралардың қорытындыларын жан-жақты ашып көрсету мақсат етілген.

Материалдар және методология.

Материалдар. Зерттеу жұмысына бұрын жарияланбаған Қазақстан Республикасы Президенті архивінің (АП РК), Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві (ЦГА РК), құжаттары пайдаланылды. Сондай-ақ, тарихи-ғылыми зерттеу саласы бойынша жазылған еңбектерін талдау іске асырылып, оларға сілтемелер жасалынды. Мемлекеттік органдардың нормативтік құжаттары арқау болды.

Зерттеуге қолданылған методология. Мақалада, тарихи зерттеулердің негізгі өзегі саналатын объективтік, тарихилық, тарихи салыстырмалы талдау, тарихи жүйелілік және статистикалық талдау методтары қолданылды. Аталған зерттеу мәселесі Қазақ қоғамының әлеуметтік, экономикалық, аграрлық салаларын қамтығандықтан, гуманитарлық ғылымдар саласындағы пәнаралық зерттеу әдістерін басшылыққа алуға назар аударылды.

Зерттеу нәтижесі және талқылау. Осылардың ішінде мемлекеттік қолдау алған “... оның жеке секторы жылдам қарқынмен дами түсті: Мысалы қаланың саудагері есебінен жеке сауда айналымының көлемі 85% жетсе, мемлекеттік сауда баржоғы 2 % ғана болды.

Капиталистік бастаманың жандануы (жеке меншік және нарық) ... “Соғыс коммунизі саясаты жағдайындағы жоққа шығарылған ”кооперативтік қозғалыстың дамуына қолайлы жол ашты” [16.286]. Кеңес өкіметінің бастапқы мерзімінде “ ...тиым салынған жәрмеңкелер жандана бастады. 1927 жылы республикада сауда айналымы 30 млн. рубль болған 75 жергілікті, 13 губерниялық, 7 өлкелік жәрмеңкелер жұмыс атқарды. Ірі –Қоянды, Баянауыл, Атбасар, Ойыл, Темір жәрмеңкелерінде табыстың елеулі бөлегі Монғолия, Қытайдан тауарларды сатудан болды”[17]. Нақты көрсеткіштерге тоқтайтын болсақ: “Ойыл жәрмеңкесі. 22 жылғы оның сауда айналымы: әкелу 100 000 рубль, шығару 68666 рубль.

Темір жәрмеңкесі: әкелу 120000 рубль, шығару 100000 рубль.

Ойыл жәрмеңкесі 23 жылы екі кезеңде: көктем мерзімінде әкелу 136357 рубль, шығару 143689 рубль, күз мерзімінде - әкелу 96740 рубль, және шығару 155360 рубль.

Темір жәрмеңкесі 23 жылы. Күзгі кезең - шығару -182780 рубль, әкелу 155380 рубль. Көктемгі кезең-әкелу 103780 рубль, шығару-154671рубль.

Одан кейін Қоянды жәрмеңкесі - әкелу 348252 рубль, шығару - 57580 рубль.

Ойыл жәрмеңкесінің күзгі және көктемгі мерзімдегі сауда айналымы 15000000 рубльге дейін болды”[5].

Осылармен қатар “... 20-жылдардың ортасына стационарлық тұрақты сауда жұмысы қалпына келтірілді. Дүкендер мен лавкалардың кең жүйесі арқылы негізінен жеке тұлғалар арқылы тұтынушылармен тікелей сауда қатынастары іске асырылды. Ұсақ судамен қатар 20 жылдардың бірінші жартысында ірі жеке сауда фирмалары - сабын қайнату (Семей), мырыш шикізаты (Петропавловск) және басқалары пайда болды. Жеке сауда кәсіпкерлігі 1925 жылы сауда орындарының жалпы санының 3 тен 1 бөлігін құрады.

ЖЭС жылдарында негізделген сауда биржалары (Қазақ орталық сауда биржасы және басқалары), толайым сауда қызметін іске асыруға арналды” [18].

Баяндалып отырған уақытта “Қазақстанның сыртқы саудасында көрші елдерге көбінесе Қазақстанның мал шаруашылығының өндiрген заттары, аздап астық та шығарылады. 1925 жылғы тамыздың 1-не қарсы бүтiн Қазақстанда мемлекет мекемелерi 10 миллион 556 мың сомдық сыртқы сауда жасады ..., Мұның iшiнде қарыз экспедициясы Қазақстаннан шетке (Лондонға) 1 миллион 157 мың сомдық зат шығарды, шеттен Қазақстанға 430 мың сомдық тауар әкелдi. 1925 жылы сәуiрге қарсы есепше, батыс Қытай мен Қазақстан саудасы 1 миллион 166 мың болыпты.

Қазақстан тұтыну кооперативi де, ауыл шаруашылық кооперативi де тез көтерiлдi. ... 1925 жылғы шiлденiң 1-не қарсы бүтiн Қазақстанда бастауыш кооператив ұйымдары 832 болды, ... 1924 жылмен салыстырғанда кооператив 13,6 процент артқан”[9.112-113].

Шаруашылықты жолға қоюдағы қарқынды дамыту мақсатында енгiзiлген “1922-1924 жж. ақша реформасы ойдағыдай аяқталды. Қорытындысында әлемдiк қаржы нарығында жоғары бағаланатын тұрақты валюта алынды. [7.286]

Кеңестiк мемлекеттiң қаржы саласындағы уақыт талабына орай “Нақты валютаны енгiзу ел iшiнде және шет мемлекеттермен қаржы- сауда қатынастарын жүргiзуге мүмкiндiк бердi, мемлекеттегi экономикалық жағдайды қалыптастырды, бюджеттiк жетiмсiздiктi жойды, салық жүйесi арқылы (кәсiптiк, сауда, ауылшаруашылығы және басқалары) оңтайлы мемлекеттiк жүйелеудi талап еттi”[1]

Осындай атқарылған ауқымды жұмыстар көп ұзамай соғыстар мен тоқыраудан жапа шеккен елдi аяғынан тұрғыза бастады.. ЖЭС-тiң оңды көрсеткiштерi 1923 жылы-ақ айқындала түстi. Мысалы, КСРО бойынша: “Халық шаруашылығының жақсаруының нәтижесi Съезде аталып өтiлдi. Атап айтқанда: 1922 жылы бiзде 51 миллион десятина егiс көлемi болса, 1923 жылы 61 миллион десятинаға жетiп, 1916 жылғы егiс көлемiнiң 75% құрады.

Ирi қара малы 1923 жылы 1922 жылмен салыстырғанда 4 миллион, жұмыс малы 1 миллион басқа артты.

Өндiрiс саласында да елеулi жаңарулар бар, мысалы, 1920-21жылдары бiз 464 миллион пұд көмiр өндiрсек, 1922 жылы 589 миллион пұд ... болды.

Кен өндiру iсiне келетiн болсақ, темiр кенiн өндiру бiр жыл iшiнде 2 есеге, шойын өндiру жыл көлемiнде 2 есеге артты”[10]. Соның iшiнде Қазақстанда “... 1925 жылдың аяғына қарай өнеркәсiп өнiмдерiн өндiру деңгейi 1920 жылмен салыстырғанда 5-6 есе өстi және соғысқа дейiнгi мөлшердiң шамамен үштен екi бөлiгiндей деңгейге жеттi. Өнеркәсiп орындарының 1921 жылғы 17%-ының орнына 60%-ы iске қосылды. ...

Темiржолдардың қалыпты жұмыс iстей бастауы экономиканың ойдағыдай жолға қойылуының көрiнiсi болып табылады. Ескi темiржолдарға қоса жаңадан салынған тармақтар: Петропавл - Көкшетау, Славгород - Павлодар және Омбы темiржолының Семей учаскесi темiржолдары жедел пайдалануға берiлдi. Су жолы қатынас көлiгiне “жан кiргiзiлдi”, оның жұмысы әсiресе Ертiс, Сырдария, Жайық өзендерiнде айқын қалыпқа келе бастады” [7.286]. Нақты сандар жеткiзетiнiңдей: “... 1913 жылы 20 миллион 140 мың сомдық болған. ... соғыстан кейiн шаруашылық күйзеу тарту себептi Қазақстанның өнерлi кәсiбi де кемiп қалды. Тек 1922-1923 жылдан бастап өнерлi кәсiп қайтадан көтерiле бастады. 1923-1924-iншi жылы өнерлi кәсiптiң өндiрген затының құны соғыстан бұрынғы ақша есебiмен мынадай едi: өңдеушi кәсiп (былғары, диiрмен, тамақ-дәм, баспахана, кәсiптерi) - 4 миллион 218 мың 380 сом, табушы кәсiп (таскөмiр, тұз, кен, алтын, балық, тағы сондайлар) - 1 миллион 742 мың 918 сом едi.

Жалпы одақтық мәнi бар кәсiпорындары: бiрiншi орында Жемнiң мұнай кәсiбi. ... 1915 жылы мұнда 16 жарым миллион пұт мұнай шығарылған едi, 1921 жылы 500 мың пұт қана мұнай шығарылды, ал 1924-1925 жылы 12 миллион пұт шығарылып, 1925-1926 - шы жылы 17 миллион пұт алынды. Екiншi орында Риддер кенi. Онан жез, қалайы, қорғасын,

күміс, алтын қазылады. Оның үстіне осы күні екі үлкен трест жасалды. Бірі - “Алтай металл тресі”, екіншісі - “Атбасар тресі”[9.107,108].

Республиканың ауыл шаруашылығы да айтарлықтай даму арнасына түсті. Орал, Ақмола және Семей губернияларының дәстүрлі астықты аудандарында бірқатар көрсеткіштер 1913 жылғы деңгейге жетті. Мал шаруашылығы дағдарыстан шыға бастады.

Сөйтіп, өлкенің халық шаруашылығының даму серпілісі дағдарыстан шығудың басталғанын ғана емес, сонымен бірге тоқырау мен құлдыраудың бірте - бірте оң бағыттағы процесстерге орын босата бастағанын да көрсетті. Алайда үміттендіретін ең үлкен жақсылық - нарық, тауар-ақша байланыстары басым қалыптасты, ал меншік қатынастары құрылымы көп укладты сипат алды. Әр түрлі меншік формаларының (мемлекеттік, жеке, мемлекеттік - капиталистік және т.б.) қатар өмір сүруі, олардың бәсекелестігі мен ұдайы өндірістік өзара қарым-қатынасы ЖЭС кезеңінде халық шаруашылығының үдемелі дамуына игі ықпал еткен факторлар болды.

Республиканың ауыл шаруашылығы едәуір дәрежеде көтерілді. Орал, Ақмола және Семей губернияларының дәстүрлі астықты аудандарында 1913 жылғы деңгейге қол жеткізілді”[8]. Т.Рысқұловтың жазуынша: “... Соңғы кезде ескі Қазақстанда егін ауданы өте кеміп, қалады, мәселен, 1922 жылы егін ауданы 1 миллион 630 мыңнан 850 мыңға түсіп қалады, бұл бұрынғы егіннің 50 проценті ғана, бірақ мұнан кейінгі жылдары егін ауданы бірте-бірте кеңейте бастайды. 1925 жылы бүтін Қазақстанда ... 2 миллион 439 мың 414 десятина болуға тиіс.

Түркістан облысында 183 мың 366 десятина шамалы жер қазақтың өзіне қайтарылып берілді. ... 1925 жылы халыққа 1 миллион 300 мың пұт тұқым астық беріліп, 270 мың десятина тұқымдандырды, ауыл шаруашылығы машиналарының складтарынан қалған 4 миллион 630 мың 452 сомдық машина –құрал берілді. ..., 272 трактор үлестірілді.

Ауылшаруашылық қарыз серіктестігі мұқтаж халыққа 1924-1925 - ші жылы көмек қаржы 12 миллион сомға шейін берілмекші болды”[9. 19.107]. ... Біртіндеп көшпелі мал шаруашылығы қалпына келтіріле бастады. Оны төмендегі кестеден көруге болады:

Жылдар	Жалпы мал саны	Процент есебімен салыстырғанда
1916	17246996	100
1922	6195000	36
1924	9457261	46
1925	12763606	69

... Малдың төрт түлігін жеке - жеке алғанда 1900 - ші жылдан 1924 - ші жылға дейін болған өзгеріс мынадай:

р	Жылда	Жылқы	Сиыр	Қой мен ешкі	Түйе
	1900	18,0	14,5	62,5	5,0
	1916	14,0	21,0	62,0	3,0
	1924	15,2	33,8	48,3	2,7

[9.102-103]

... 1925- інші жылдың санағына қарасақ, малдың түрі көбейе бастаған. Бұл жылы Қазақстанда айнала 22 миллионға тарта мал бар екен.

1916 жылы ескі Қазақстан жерінде барлық егін ауданы 3 миллион 348 мың десятина екен, ...1925 жылы бүтін Қазақстанда(мұнда Түркістан бөлімі де бар) 2 миллион 439 мың 414 десятина егін егілді”[9.104,106].

Экономикадағы осындай озық көрсеткіштер ЖЭС-тің өміршеңдігін айқындай түсті. “ . Соның ішіндегі ең үміт күтерлігі, нарықтық, тауар-ақша қатынастары басымдылық танытты, ал жеке меншікке қатынас құрылымында көпукладтық енгізілді. Меншіктің әр түрлерінің (мемлекеттік, жеке, мемлекеттік-капиталистік, кооперативтік және т.б.), олардың арасындағы бәсекелік пен өндірудегі өзара қажеттілігі халық шаруашылығының қарқынды дамуына неғұрлым екпінді ықпал еткен бірқатар факторларға жатты” [7.287]

Нәтижесінде, XX ғасырдың жиырмамыншы жылдарының ортасынан кеңестік Ресейдің халық шаруашылығының өсу қарқыны жоғарылап, қомақты жетістіктерге қол жеткізілді. Соғыс зардаптары жойылды, Ел үдемелі экономикалық даму жолына түсе бастады. “Шаруалар мен ұсақ буржуазияға нақты жағдай жасаған, - деп көрсетеді Т.Рысқұлов, - ЖЭС бізге бейбіт жағдайында өз күштерімізді жинауға, өзіміздің шаруашылық жағдайларымызды жақсартуға, аштықты тоқтатуға және шаруалармен байланыс орнатуға мүмкіндік берді. ... өткен жылмен салыстырғанда неғұрлым тұрақты жер қатынастары қалыптаса бастады, себебі жер мәселесінде экономиканың бүкіл негізі іске асырылады, және де шаруалармен неғұрлым ықпалды өзара қатынасы орнатылады.

ЖЭС-тің осындай нәтижелерінен басқа ... еңбекшілердің материалдық жағдайларының елеулі тұрғыдағы жақсарғандығын көреміз. Өткен жылмен салыстырғанда ... темір жол және кеңес мекемелерінде бойынша еңбек ақыекі есеге ұлғайды, және де қазіргі күні бір үзім нан мәселесі бұдан біржарым жылғыдай қойылып отырған жоқ. Енді біз өз жұмысымызға неғұрлым белсенділікпен қарай аламыз, және де біз өткен жылдардағы орын алған шиеленісті жағдайларға кездеспейміз. Шындығында бізде кейбір қоғамдық шаруашылықтық дағдарыстар орын алуда, алайда жағдай едәуір дәрежеде жақсарды” [9.227].

Жаңа экономикалық саясаттың тиімді нәтижелері 1923 жылғы халық тұтынатын өнеркәсіп және азық түлік тауарларының арзандай бастауынан білінді. Мысалы, оған Қырғыз өлкесіндегі тұтыну кооперациясы туралы баяндамадағы:

“Тауар атауы	1 қазанға тауар бағасы	1 қарашаға т-р бағасы	төмендеуі
Шыт №10	60 копеек	52 копеек	13%
Мата	1 руб.10 коп.	90 коп.	18%
Қант	60 коп.	50 коп.	17%
Орта есеппен бағаның төмендеуі 15%			
Бидай	75 коп.	57 коп.	24%
Сиыр майы	25 коп.	21 1\2.	14%
Мал еті	9 коп.	7 коп.	22%
Бағаның төмендеуі орташа есеппен 22%”,[11] - деген анықтама дәлел			

болады.

Егер де нақты деректерден мысал келтіретін болсақ, Қазақстанда ең басты көрсеткіш- мал санының артуы іске асырылды. Атап айтқанда, Мысалы, Қазақстандағы барлық мал саны: “1924-25 жылдары 24,1 млн. бас, 1925-26 жылдары 26,5 млн. бас, 1926-27 жылдары 29 млн. басқа жеткізілді”[23].

Ал, 1924 жылғы ресми деректерде: “Ірі қара мал бізде 1923 жылы 22-жылмен салыстырғанда 4 миллион басқа артық, жұмыс малы биыл өткен жылға қарағанда бір миллионға артық болды,”[13]-делініп, бұдан XX ғасырдың 20 жылдардың ортасынан Қазақстандағы мал шаруашылығының даму деңгейін білуге болады.

Қазақстанда іске асырылған лениндік жаңа экономикалық саясаттың халық шаруашылығына игі әсері туралы 1922 жылы Ә.Бөкейханов: “Өктәбір төңкерісінен кейін

барлық шаруа кілттерін бейнетқорлар қолдарына алып, байлардың құралдарын, дүниелерін қазынаға түсіріп, “разверсткамен” бар азық-түлігін жиып алып, қолдан үлестіріп, байлардың басына ақырзаман туғызды.

Бүгінде жау мезгілі өткесін, байлар тақыр тұяқ болып кедей болғасын, жіпті босатып, жаңа үнем саясатын шығарып, “разверстканың” орнына “продналог” шығарып, байларды жұмысқа қосып отыр. Мұны түсінбеген адамдар байлардың дәуірін қайтарып берді деп отыр. Бұл-қате. Байдың дәуірі қайта берілген жоқ, байдың өз табағы өзіне қойылып отыр.

Трестер, яғни, фабрика, зауыттар, теміржолдар, басқа үлкен кәсіптер мемлекет қолында қалып отыр. Байлар қанша ызаланып, шыбынын сүйрегенмен олардың мемлекет дүмпуіне шыдай алмайтыны анық. Байлықтың бір жерге, мемлекет қолына көшуі даусыз. “Жаңа шаруашылық саясаты” байлар үшін жасалып отырған жоқ. Бейнетқорлар мемлекеті үшін жасалып отыр, халық шаруасын түзеу үшін жасалып отыр.

Мінеки, осы реттермен Ресейде Өктәбір төңкерісінен бері шаруа түзеліп келеді. Бұл жұмысты біз жоқтан бар етіп, жаңадан халық шаруасын жасап келе жатқан дейміз: бұрын халық шаруасы болған емес.

Өктәбір төңкерісінің міне 5 жылдық тойын жасап отырмыз. Өткен 5 жылға қарасақ, Ресейде халық шаруасының негізі салынып, біраз жұмыс жасалулы.

Ағымнан қала алмайды, қазақ шаруасы да оңдалмақ. Бірақ қазақ елі өзімшілдігін, кертартар мінезін жоймай, бұл қалыпта тұра берсе, халық шаруасының түзу болғаны ауыр болмақ.

Сондықтан, қазақ бейнетқоры, сілкінуің керек. Төңкерістің негізіне түсіп, халық шаруасын тірілту жұмысына сыбанып кірісуің жөн қадамың құтты болсын!” [4.175-176] - деп жазды.

Осындай онды істерге жеткізген “... ЖЭС-тің нәтижелері және сабақтарын зерттеу көрсеткеніндей Қазақстанда:

- егістік аумағының көлемі ұлғайды (1928 жылы 4 млн. гектарға дейін (1924 жылы - 2,1 млн. гектар);
- астық және басқа ауылшаруашылығы дақылдары түсімінің жалпы көлемінің өсуі байқалды. 1928 жылы Қазақстан елдегі жиналатын астықтың 4-тен 1-н берді;
- мал саны 1928 жылы 40,5 млн. басқа көбейді (1922 жылы -12,2 млн. бас болды);
- 1928 жылға өнеркәсіп өнімі қалпына келтірілді. ЖЭС жылдарында өнеркәсіп өнімінің үлесі 6 %дан 16%-ға артты,
- өнеркәсіп пен ауылшаруашылығы, қала мен деревня, қала және ауыл тұрғындарының арасындағы экономикалық байланыс нығайды;
- транспорт пен байланыс дамыды, ескілері қалпына келтірілді және жаңа жолдар салынды;
- халық шаруашылығының барлық салаларында еңбек өнімділігі артты;
- ішкі және сыртқы сауданың көлемі артты. Жәрмеңке саудасынан ғана түскен табыс 1926 жылы 20 млн.рубльден асты;
- Өнеркәсіп орындарының пайдалылығы артты, ауылшаруашылығы өнімінің өсуі байқалды;
- қаржы-кредиттік жүйенің тұрақтылығы қамтамасыз етілді, тұрақты валюта енгізілді;
- кедей және батрақтық шаруашылықтардың қықаруы негізінде ауылдық жерлердегі ауқатты топтың үлес салмағы арта түсті (80%-дан артық). 103 коммуна және 650 ауылшаруашылық артелі жұмыс істеді;
- жұмысшы табының санды артты және сапалық ұрамы артты;
- қоғамда жаңа әлеуметтік топ (“нэпмандар”, “кеңестік буржуазия”, “жаңа капиталистер”.)

- ұсақ және орта кәсіпкерлер негізделді;
- тұрғындардың мәдени-білім дәрежесі артты;
- қоғамда азаматтық түсіністік қалыптасты.

... Алайда Ленин қайтыс болғаннан кейін ол негіздеп нәтижесі анығынан көріне бастаған ЖЭС-тің одан ары жүруіне тоқтау салынды. Мысалы, “ЖЭС-ке деген көзқарастың әртүрлілігі нәтижесінде ЖЭС-тің лениндік социализмді орнатудың түрлерінің бірі ретіндегі қағидасы жоққа шығарылды және оның уақытша сипаты туралы ереже үстем бола бастады. Елде және Қазақстанда социализмді орнатудың жеделдетілген түрі толығымен үстемдік құрды, оның іске асырылуы ЖЭС-ті тоқтатуға әкелді”[1]. Белгілі орыс ғалымы А.А.Зиновьевтің жазуынша: “Қайырымды және ақылды Ленин болды. Ол ЖЭС-ті енгізді, нәтижесінде халық жақсы тұра бастады. Билікті зәрлі және ақылсыз Сталин басып алды, ЖЭС-ті жоққа шығарды, шаруаларды күшпен ұжымшарларға қуып тықты, миллиондаған адамдарды тұтқындауға жарлық берді”[14].

Қорытынды. Қорыта айтқанда:

- 1914-1920 жылдар аралығындағы мерзімдегі ұзаққа созылған бірінші дүниежүзілік, одан арғы азамат соғысы әсерлерінен бүкіл шаруашылығы тоқырап, құлдыраған, қиратылған, тұрғындары барынша күйзелген, аштық мендеп, қырғынға ұшыраған, жаппай жұмыссыздық, кедейшілік пен ауру жайлаған, әлемдік қауымдастықпен байланысы үзілген көпұлтты елде қысқа мерзімде өмірдің барлық салаларындағы игі нәтижелер қалпына келтірілді. Осы жетістіктерді негіздеген Жаңа Экономикалық Саясаттың тиімділігі қамтамасыз етілді.

- Экономикалық қоршауға алынып, өзінен -өзі құриды деген кеңестік Ресейдегі осындай сәтті істер сол мерзімдегі ЖЭС-тің өміршеңдігін көрсетіп берді.

- ЖЭС негізгі капиталистік қатынастарды батыл енгізе отыра елде тәртіп, жүйелілік, теңдікті, халықтың еңбекке деген ынтасын тудыра білді. Мемлекет нығайып, оның қуаттылығы артты.

- Осылармен қатар ЖЭС-ті қолдана отыра сол мерзімдегі большевиктік билік маркстік социализмнің заңдылықтарын заманның талабына сай өзгертудің қажеттігін дәлелдеді.

- Аталған мерзімдегі бұл экономикалық дамудың мемлекеттің және барша тұрғындардың мүддесіне арналуы мен оның нәтижелілігі Ресейдің барлық халықтарының кеңестік өкіметке деген сенімдерін арттырды.

- Сол мерзімдегі қысқа мерзімде бүкіл елдің дамуына әкелген бұл экономикалық игі қадамдар патшалық отарлаудан ғасырлар бойы жапа шегіп, қанаушылыққа ұшыраған халықтарды серпіліске әкеліп, олардың дамуға деген сенімдерін оятты.

Ұсыныстар. Міне осылай, «XX ғасыр Қазақстанға бірқатар игіліктерін де берді. Индустрияландыруды, әлеуметтік және өндірістік инфрақұрылымдардың құрылуын, жаңа интеллигенцияның қалыптасуын осыған жатқызуға болады» [15] деген анықтама XX ғасырдың 20 жылдарының ортасына дейінгі кезеңдегі Қазақстандағы атқарылған істерге берілген баға екендігі белгілі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Алексеенко А.Н., Жаксылыков А.Ф. Курс лекции по Истории Казахстана.
2. М.Әуезовтың өмірі мен шығармалық шежіресі. Алматы: Ғылым, 1997, 74 б.
3. ҚРОММ, Қор 30, тіркеме 1, іс 344, п. 29
4. Әлихан Бөкейхан. Шығармаларының 9 томдық толық жинағы. VII том (1917-1924), Астана, 2013, 520 б.
5. Халидуллин Г.Х. Политика советского государства в отношении казахских шаруа (1917-1940 гг.) - Алматы. НИЦ Ғылым, 2001, сс.34,35
6. ҚРОММ, Қор 5, тіркеме 4, іс 61а, п.6

7. История Казахстана: народы и культуры: Учебное пособие / Масанов Н.Э. и др.-Алматы: Дайк-Пресс, 2001.-608 с.+ вкл.28 с.
8. ҚРОММ, Қор 5, тіркеме 4, іс 3.п.25
9. Рысқұлов Т.Р. Шығармаларының толық жинағы. Полное собрание сочинений.Т.3.-360 бет.-Алматы: “Қазығұрт” баспасы, 2007.
10. ҚРОММ, Қор 30, тіркеме 1,іс 98, п.3.
11. ҚР Президенті мұрағаты, Қор 139, тіркеме 1, іс 643,п.36.
12. Архив Президента РК, Фонд 141, опись 1, дело 58, л. 116
13. Центр. Гос. Архив РК, Фонд 30, опись 1, дело 179, л.3
- 14.Зиновьев А.А. Исповедь отщепенца. М.: Астрель, 2008-с.292
15. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру//Егемен Қазақстан. – 2017. -12 сәуір.
16. Джандосов У.: Документы и публицистика (1918-1937 гг.) В 2-х томах.Т.1. – Алматы: ТОО “Издательский дом Қазақстан”, 1999.-400 с.66
17. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4-том.-Алматы: “Атамұра”, 2010, 752 бет, суретті, карталы
18. ҚР Президенті мұрағаты, қор 139, тіркеме 1, іс 23,п.5

УДК: 947 (575.2): 39:398

УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОГУШ УЧУРУНДАГЫ ЖАЛАЛ-АБАДДАГЫ ПОЛЯКТАРДЫН ТАРЫХЫ

Анарбекова Венера Эркинбековна
ИИМСИнин доценти, т.и.к.

Аннотация: Бул изилдөөбүздө Кыргызстандын түштүк аймагындагы Жалал-Абад жергесине миңдеген польшалык аскерлердин 1942-жылдын январь айынан баштап эвакуацияланган учурунун келип чыгуу себептери баяндалат. Бүгүнкү күнгө чейин жергиликтүү элдердин арасында польшалыктардын келгендиги тууралуу элдин жандуу эс тутумунда сакталып калган жана ошондой эле Жалал-Абад областтык мамлекеттик архивдеги материалдардагы фактылар менен тарыхый маалыматтар салыштырмалуу изилденди.

Аннотация: В данной исследовании описываются причины эвакуации тысяч польских войска из южного региона Кыргызстана в Джалал-Абаде с января 1942 года. До сегодняшнего дня польское прибытие среди местных жителей сохранилось в живой памяти народа, а также сравнительное изучение фактов и исторических данных из материалов Джалал-Абадского областного государственного архива.

Ачык сөздөр: польшалык аскерлер, 5-Жөө аскерлер Дивизиясынын Полку, генерал Андерс, генерал Борута-Спехович, Сузак, Благовещенко, жылаңайлак окутуу программасы.

Ключевые слова: польские войска, Полк 5-й пехотной дивизии, генерал Андерс, генерал Борута-Спехович, Сузак, Благовещенко, программа тренировок босиком.

Тарых барактарында Жалал-Абадга 1942-жылдын январь айынан келген поляк

аскерлери тууралуу маалыматтар өтө деле көп эмес, бирин-серин изилдөөлөр гана болбосо. Мына ушул маалыматтарга таянып, ошону менен катар эл арасынан топтолгон бир канча этнографиялык талаа материалдарынын булактары менен салыштырдык. Мисалы, 2021-жылдын 29-октябрында Жалал-Абад шаарынын жергиликтүү тургуну 80 жаштагы күрт улутундагы Каным Исмаилова “Азыркы Курортная көчөсүндөгү “Польша аскерлеринин айкелинин” тарыхы

маанилүү окуяларга бай экендигин маалымдап, өзүнүн төрөлгөн жылында польшалык аскерлердин келип, кыйынчылык турмушта жашагандыгын энесинен уккандыгын маалымдады” [3].

Пушкин көчөсүндө жайгашкан жайгашкан католиктердин чиркөөсүнүн кечили (поп) Домиан поп дагы төмөнкүлөрдү маалымдады: Жалал-Абад шаарынын Токтогул эс алуучу паркында атайын поляктардын диний иштерин жүргүзүү максатында чиркөөгө жай ажыратылгандыгын белгиледи [4]. Бирок, азыркы учурда ал жерге жаңы имареттар түшүп жок болгон.

Экинчи дүйнөлүк согуш мезгилинде түштүктөгү Жалала-Абад шаарына миңдеген польшалык аскер адамдары кандай тагдыр менен биздин жергебизге келип калган? Ошол учурдагы сталиндик режимдин көрсөтмөсү менен кыргыз жергесине Кавказ аймагындагы калктар депортацияланып келгендиги маалым. Демек, согуш жылдарында Кыргызстан аймагы эвакуацияланган жана депортацияланган элдерди кабыл алган аймактардын бирине айлангандыгынан кабар берип турат.

Тарыхый булактарга таянсак, 1941-жылдын 30-июлунда англияда жайгашкан польшанын куугунтуктагы өкмөтүнүн башчысы генерал В. Сикорский менен СССРдин ал жердеги элчиси И. Майскийдин ортосундагы эки тараптуу макулдашууга англиянын тышкы иштер министри Идендин жана өкмөт башчысы У. Черчилдин катышуусунда кол коюлган.

Ага ылайык СССР менен Германиянын ортосунда 1939-жылы түзүлгөн Польшанын аймактык өзгөрүүсү жөнүндөгү келишим күчүн жоготту деп таанылып, советтик-польшалык дипломатиялык мамилелер калыбына келтирилген. Мында фашистер менен согушууда өз ара жардамдашуу менен катар советтик аймакта польшалыктардан турган армия түзүү макулдашылган. Макулдашууда польша тарап СССРге каршы үчүнчү тарап менен келишимге барбастыгы жана түзүлгөн армиянын Москванын оперативдик башкаруусунда болушу белгиленген. Москва тарап болсо советтик аймактагы польшалык аскер туткундарына жана башка жагдайлар боюнча камакта жаткан поляктарга мунапыс берүүгө макулдук берген. Тарыхый маалыматтарга ылайык ошол убакта 1941-жылдын 1-августуна карата советтик абактарда жана лагерлерде кармалышкан поляктардын жана польшалык жарандардын саны 400 миңди түзгөн. Мындан сырткары немецтик басып алуулардан улам совет жергесине башбаанек издеп качкан польшалыктар да көпчүлүктү түзүшкөн. Аларды кошо алганда советтик аймакта ар кандай тагдырлар менен 1-1,5 млн. чамасында польшалыктар болушкан [1, 58].

Макулдашууга боюнча 1941-жылдын 12-августунда СССР Жогорку Кеңешинин Президиумунун польшалык жарандарга мунапыс берүү жөнүндөгү Жарлыгы чыккан. Ага ылайык СССРдин аймагында польшалыктардан суверендүү Польша Республикасынын аскер күчтөрүнүн бөлүгүн түзүү боюнча аскердик келишим түзүлгөн. Армиянын башчылыгына советтик туткундагы генерал, Новогрудово кавалериялык бригадасынын мурдагы генералы Владисав Андерс дайындалган. Польшалык аскер туткундары кармалып турушкан НКВДнын лагерлеринде чакыруу комиссиялары ишке кирип, тез арада армия түзүлгөн. Аскер бөлүктөрүндө аскер госпиталы, кадеттер мектеби, орто мектептер, гимназиялар жана балдар үйлөрү уюштурулган. Табияттын катаал шарттарында Польшалык аскерлердин жана жарандардын арасында өлүм-житим көп болгондуктан аларды Казакстан менен Орто Азиянын аймактарына көчүрүү чечими кабыл алынган. 1942-жылдын январынан тартып августка чейин польшалык командачылык өзбекстандын Янгиюль деген жерине, калгандары башка аймактарга көчүп келишкен.

Кыргызстанга Россиядан келген дивизияны аскердик темир жол транспорту аркылуу Актюбинскиге, Аральскиге, Ташкентке, Коконго, Ферганага жана Анжиянга жайгаштырышкан. 5-ЖДнын жоокерлеринин бири Вацлов Флисиньски 1942-жылы 22-февралда минтип эскерген: «Бүгүн эртең менен 8:00 дө биздин транспорт темир жол станциясына кирилица жана латын тамгалары менен: “Жалал-Абад” деп жарыяланган тактанын жанына дуулдап келип калды. Мына биздин саякаттын максаты. Кудайга шүгүр... Келгенден кийинки биринчи көз караштан улам биз шаарга жана анын айланасына жөнөдүк. Шаардын айланасында кечээ эле же мурдагы күнү эле жааган кардан улам, жаңы кар баскан бийик тоолор. Биздин командирлер жана коопсуздук кызматтары шаарга чыкпоо керектигин эскертишүүдө. Жалал-Абад жакында эле аскерлер арасында дагы жарандык калк менен жергиликтүү калк арасында дагы ич келте оорусунан чөйрөсүндө жугуштуу оорудан обочолотулган... Жалал-Абад он миңге жакын адамга эсептелген шаар, Кыргызстандын түштүк бөлүгүндөгү борбордук райондо, Фергана өрөөнүнүн түндүк-батыш бурчунда, Көгарт дарыясынын жээгинде, Ужатовский-Багыш темир жолунун боюнда, азыр Өзбекстанга карап калган Анжиян шаарынан 87 километр аралыкта

жайгашкан. Бул жерде жашагандардын көпчүлүгү – колхоз чарбачылыгында иштеген өзбектер” [2, 76-77].

Командачы В. Андерстин адъютанты Ежи Климковскийдин эмгегиндеги маалыматарга караганда Кремльде польшалык аскер күчтөрүн түштүккө которуу боюнча чечим кабыл алынган. Анда төмөнкү тартипте:

Польшалык аскер күчтөрүнүн командачылыгы-Ташкентке жакын Янгиюлга;

5-жөө аскерлер дивизиясын- Жалал- Абадга;

6-жөө аскерлер дивизиясын- Шахрисябга;

7-жөө аскерлер дивизиясын-Керминге;

8-жөө аскерлер дивизиясын-Чок-Пакка;

9-жөө аскерлер дивизиясын-Маргеланга;

10-жөө аскерлер дивизиясын- Луговойго бөлүштүрүү белгиленген

Жогоруда маалым болгондой Кыргызстандан Жалал-Абад темир жол байланыштары өзбекстан менен бир тизимде турган Жалал-Абад шаары тандалып алынган. Алардын узак жол басып Жалал-Абад шаарына келишин адъютант Ежи Климковский мындайча сүрөттөгөн: «Поезде он күн жол жүргөндөн кийин белгиленген жайга келдик. Алар келишкен жолдор тарыхта «Чынгызхандын жолу» катары белгилүү. 5-дивизия Фергана өрөөнүнүн өзбек-кыргыз чегарасында жайгашкан Жалал-Абад районуна келди. Шаар анча чоң эмес, жакыр жана кунарсыз. Полктор жайгашкан атрабы да ошондой. өрөөн ным тартып турат, саздуу. Бирок, бул жай алыстан абдан кооз көрүнөт. өрөөндү чокуларын көз уялткан аппак карлар чүмкөгөн Тянь-Шань тоолору курчап турат. Ачык, тынч күндөрү «дүйнөнүн чатыры»-Памирди көрүүгө болот. 15-полк Жалал-Абадга келип түшкөндөн кийин оркестрде шаңдуу ыр менен менен катар тизилип шаардан өттү» деп эскеришет [1, 78].

Анын маалыматы боюнча бул райондо аскер бөлүктөрүнөн бир кыйла мурда келишкен поляктар да болушкан. Дивизиянын эки полку Благовещенская айылына, бир полку Сузакка жайгашкан. Командачылык Жалал-Абад шаарында калган.

Маалыматарга жана эскерүүлөргө караганда бул жерге жайгаштырылган польшалык аскер күчтөрү аскердик окуудан, машыгуудан өтүп турушкан. Февралдын аягында генерал Андерс, анын адъютанты жана Жуковдор Жалал-Абадга генерал Боруага даярдыктарды текшерүү үчүн келип кетишкен. Машыгуу учурунда артилерия жана минометтор колдонулган. Анын жүрүшүн атайын чакырылган советтик офицерлер көзөмөлдөп турушкан. Бул окуяларга жергиликтүү жашоочулар күбө болушкандыктарын айтып жүрүшөт [2, 77].

Согуш учурундагы эл аралык кырдаалга жараша Орто Азияга эвакуацияланган польшалык аскер күчтөрүн Иранга чыгаруу маселесине советтик жетекчилик тоскоол болбогон. Генерал Андерс 31-июлда Сталинден эвакуацияга уруксат алууга жетишкен. Анын пикиринде ошол убакта согуш кыйынчылыгынын стратегиялык борбору Жакынкы жана Орто чыгышка өткөн. Ошол себептүү ал болочоктогу согушта көп жоготууларга учураарын белгилеп, ал Сталинден польшалыктардан аскерге кошумча чакыруу уюштуруусун өтүнгөн. Маалыматтарга караганда 1942-жылдын 1-сентябрында эвакуациялоо аяктап Иранга 69 917 польшалыктар жеткен. Алардын кийинки тагдырлары өзүнчө изилденүүчү маселе.

Ошондогу Кыргызстандагы кырдаалды М. Колодей минтип баяндайт. «1942-жылы февралда биз Жалал-Абадга польша аскеринин 5-дивизиясы түзүлүп жаткан жерге келдик. Аскер жарандык калкка камкордук көрүүсүн констатациялоо керек. Азык-түлүк тамак-аштар формачандарга гана эсептелген, эреже катары бардык жарандык жактар аскерде туугандары, кайсы бир аскер адамынын үй-бүлөлөрү болгон. Ошентип, аскер жарандык

калкты баккан, врачтык камкордук болгон, аскердин алдында мектептер жана балдар бакчалары түзүлгөн.

СССРдин аймагынан 5-ЖДны эвакуациялоо 1942-жылдын 9-августунда башталган. Бул окуянын күбөсү минтип жазган: “1942-жылдын 10-августу. Биз Россияны таштап кетүүдөбүз! Эртең мененден баштап биз Жалал-Абад темир жол станциясында Польшага алыскы жолго кетүүгө жүк жүктөп жаттык. Бардыгы узун жол. Али баары алдыда-Персияга. Эртең менен саат 11 де биздин поезд ордунан жылат. Багытыбыз Каспий деңизинин боюндагы Красноводск”.

Дивизиянын түзүмдүк бөлүмү темир жол транспорту менен Красноводскиге чейин жетишкен, ал жерде дивизиянын штабынын мурдагы начальниги полковник Зигмунт Бэрлинг базанын коменданты болгон. Куралдар дивизиянын түзүмдүк бөлүмү турган жерде тапшырылган (Транспорттогу вахталар куралдарын Красноводскиде тапшырышкан). Андан кийин деңиз шуулдагы менен түзүмдүк бөлүм Пахлявага жөнөп кеткен. Акыркы транспорт 26-августта сүзүп кеткен. Эвакуация тез жана уюшкандыкта жүргүзүлгөн. 1942-жылдын июнунун башталышы менен даталанган документтер Жалал-Абадда жоокерлердин калбай калгандыгын билдирет, ал эми алар ээлеп турган имараттар СССРдин Улуттук Коргоо Комитетинин бөлүштүрүүсүнө өткөрүп берилген.

Албетте бул изилдөөлөр Кыргызстандын согуш учурундагы тарыхын жана Жалал-Абад шаарынын тарыхын байытуу менен кыргыз-польша мамилелерин мындан ары да өркүндөтүүсүнө салым кошоорунда шек жок

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Авазов Э. Жалал-Абад шаарынын тургуну. Улуу согуш тарыхынын барактары. // Польша аскерлери Жалал-Абадда, 1941-1942-жж. 2012-жылы 17-октябрьда өткрөлүлгөн Польша аскерлеринин Борбордук-Азиядан Иранга эвакуацияланышынын 70 жылдыгына арналган илимий конференциянын материалдары. Бишкек- 2013.
2. Ибрагимов К.С Жалал-Абад шаарынын тургуну. Улуу согуш тарыхынын барактары. // Польша аскерлери Жалал-Абадда, 1941-1942-жж. 2012-жылы 17-октябрьда өткрүлгөн Польша аскерлеринин Борбордук-Азиядан Иранга эвакуацияланышынын 70 жылдыгына арналган илимий конференциянын материалдары. Бишкек- 2013.
3. Информатор. Исмаилова И. Жалал-Абад шаары, 20021.
4. Информатор. Домиан поп. Жалал-Абад шаары, 2021.

АЛАШ ҚАЙРАТКЕРІ – АХМЕТ БІРІМЖАНОВ

Қалдыбаев Аманжол

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті
«Гуманитарлық-педагогикалық» институтының II курс магистранты
Қызылорда, Қазақстан

Аңдатпа: Мақалада ХХ ғасыр басындағы Алаш қайраткерінің бірі Ахмет Бірімжановтың Ресей Думасындағы қоғамдық-саяси қызметі қарастырылған.

Аннотация: В статье рассматривается общественно-политическая деятельность Ахмета Биримжанова, одного из лидеров Алаша в начале ХХ века в Российской Думе.

Тірек сөздер: Дума, отаршылдық саясат, интеллигенция, жер мәселесі

Ключевые слова: Дума, колониальная политика, интеллигенция, земельный вопрос

XIX ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басында Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірі мен әлеуметтік-экономикалық қатынастарында үлкен өзгерістер болды. Қазақстан мен Ресей арасындағы сауда қатынастарының кеңеюі, тауар-ақша қатынастарының күшеюі дәстүрлі ауыл шаруашылығын тығырыққа тіреп, патриархалдық өмір салтының күйреуіне әкеліп соқты, сол арқылы республикада жаңа өндірістік қатынастардың қалыптасуы мен дамуына ықпал етті. Қазақ қоғамындағы демократиялық принциптердің қалыптасуы жаңа экономикалық қатынастардың дамуының заңды көрінісі болды.

Ресейдегі бірінші буржуазиялық-демократиялық революцияның басталуы 1905-1907 жылдары Қазақстандағы жұмысшы қозғалысының дамуының жаңа кезеңіне серпін берді. Осы жылдары РСДРП ұйымдары, кәсіподақтар құрылды, ең ірісі Орынбор-Ташкент темір жолының теміржолшыларының кәсіподақ ұйымы болды. Қазақстанның өндірісті аумақтарына еңбекшілердің ірі экономикалық және саяси ереуілдері болды.

Жұмысшылардың ереуілдері Спасск мыс қорыту зауытында, Қарағанды көмір шахталарында, Орал, Ақтөбе, Верный қалаларының бірқатар кәсіпорындарында болып, жұмысшылар еңбек жағдайын жақсартуды, жалақыны көтеруді, 8 сағаттық жұмыс күнін белгілеуді талап етті. Қазақ еңбекшілерінің саяси санасының оянуына қазақ ұлт зиялыларының Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынов, М.Тынышпаев, А.Бірімжанов тағы басқа алаш қайраткерлерінің еңбегі орасан болды.

1906 жылы ақпанда өткен Семей қазақтарының съезінде өлкеге қоныс аударуды тоқтату, Қазақстанның барлық жерін жергілікті халықтың меншігі деп тану, дін бостандығы мен тілдердің теңдігін қамтамасыз ету, дамыту және ана тілінде білім беру туралы бірқатар талаптар қойды. Осы тұста қоғамда саяси белсенділікті арттыруда Мемлекеттік Думаға сайлау шешуші рөл атқарды.

Бірінші Дума 1906 жылдың сәуірінен шілдесіне дейін жұмыс істеді, соған қарамастан оның жұмысы Ресей империясының саяси дамуының маңызды факторына айналды, ол қоғамдық өмірдің көптеген салаларына айтарлықтай әсер етті. Думаға әртүрлі саяси партиялардың, көптеген халықтардың, алып елдің барлық аймақтарының жарқын өкілдері сайланды. Думада халық ағарту, мәдени-ұлттық автономияларды дамыту, аз ұлттарды шенеуніктердің озбырлығынан қорғау мәселелеріне көп көңіл бөлінді. Бірінші Дума тез арада өмір сүруін тоқтатқанымен, парламентаризм идеяларын сол кездегі озық зиялы қауым қабылдап, сақтап қалды.

Қазақстанда бірінші Мемлекеттік Думаға сайлау 1906 жылдың көктемінде басталды. Науқанның ең ыстық күндері сәуір-маусым айларына сәйкес келді. Сайлау алдындағы негізгі науқан ірі қалаларда – Петропавлда, Ақмолада, Семейде, Қостанайда, Өскеменде және Верныйда өтті. Мемлекеттік Дума жұмысына Торғай облысынан –

А.Бірімжанов, Уфа облысынан – С.Жантөреев, Орал облысынан – Ә.Қалменов, Астрахан облысынан – Д.Ноян-Түпндутов, Ақмола облысынан – Ш.Қосшығұлов және Семей облысынан – Ә.Бөкейханов қазақ депутаттары қатысты.

Әлихан Бөкейханов Дума мәжілістерінде сөйлеген сөзінде ұлттық мүддені сақтау керектігін алға тартты, қазақ халқының мәселелерін көтерді.

Дума мәжілістерінің бірінде депутат Ахмет Бірімжанов жер мәселесінің шешілмей жатқан мәселелеріне тоқталып, комиссия құрамына қазақ депутатын енгізу туралы ұсыныс жасады. Қазақстан өкілдері Думаның мұсылман фракциясына кіріп, аграрлық заң жобасын дайындауға белсене қатысты. Олар жерді губерниялардың меншігіне беруді, оларды бөлуде тек отырықшы ғана емес, көшпелі халықтың да мүддесін ескеру қажеттігін алға тартты. Сондай-ақ, депутаттар Ахмет Бірімжанов пен Алпысбай Қалменов қазақ даласында жер бөлу кезіндегі заң бұзушылықтар туралы жоғары билікке өтініш білдірді.

1-ші Мемлекеттік Думаның жұмысына қатысқан қазақ депутаттары мұсылман фракциясына енді. Фракция аграрлық мәселе бойынша Заңды дайындауға белсене қатысты. Мұсылман партиясының бағдарламасына сүйене отырып, мұсылман депутаттары аграрлық мәселенің шешімін дайындады. Олар ең алдымен – жерді облыстардың меншігіне беруді, одан кейін егістікпен ғана емес, көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын жергілікті халық арасында жерді біркелкі бөлуді күн тәртібіне қойды. Жер учаскелерінің меншік иесі атанған тұлғалардың өз үлесіне тиесілі жер учаскесін алу құқығын ауыл қоғамдастығының қарауына беру, жерді неғұрлым әділ бөлу туралы ұсыныс енгізілді. Осы құжаттарды Думаға ұсынғаннан кейін Ахмет Бірімжан, Алпысбай Қалменұлы және басқа да депутаттар қазақ даласындағы қоныс аудару комиссиясының заңсыз әрекеттері туралы жоғары билікке сауал жолдады.

Депутаттар небәрі 72 күн жұмыс істеді, бар болғаны 39 отырыс өткізе алды. Бірақ осы уақыттың өзінде қазақтың мұң-мұқтажы, тілегі қалың жұртшылықтың игілігіне айналды.

Қазақ даласында II Мемлекеттік Дума депутаттарының сайлауы біршама басқаша өтті, депутаттардың саны қысқартылды, көптеген шектеулер енгізілді. Белсенді парламентаризм империяның монархиялық билігіне сәйкес келмеді. Соған қарамастан сайлауда Ақмола облысынан Ш.Қосшығұлов, Торғай облысынан А.Бірімжанов, Семей облысынан Т.Нұрекен, Жетісу облысынан инженер М.Тынышбаев, Сырдария облысынан көпес Т.Аллабергенұлы, Орал облысынан заңгер Б.Қаратай, Астрахан губерниясы – заңгер Б.Құлман.

Мемлекеттік Думаның комиссияларына қазақ халқының елшілері кірді. Әскери соттарды тарату туралы заң жобасын әзірлеу жөніндегі комиссияның құрамына Ахмет Бірімжанов, хаттарды, арыздар мен өтініштерді қарау жөніндегі комиссияның құрамына Бақытжан Қаратай, ар-ождан бостандығы және аграрлық комиссияның құрамына Мұхамеджан Тынышбаев енгізілді.

Мемлекеттік Думаға әр уақытта қазақ халқының арасынан өкілді депутаттар сайланды, әсіресе олардың арасында заңгер, қазақ зиялыларының көрнекті өкілі Ахмет Бірімжановты ерекше атап өткен жөн.

Бірімжанов Ахмет Қорғанбекұлы – Алаш партиясының көрнекті қайраткері, Алашорда үкіметінің мүшесі. 1871 жылы 7 желтоқсанда Торғай уезінің Тосын болысының № 1 ауылында дүниеге келген. Арғы аталары атақты Арғын-Шақшақ Қошқарұлы Жәнібек батыр және Шеген би. Ахмет Бірімжановтің әкесі Қорғанбек балаларының заман талабына сай білім алуының қажеттілігін ерте түсініп, Ахметті Торғайдағы 2 кластық орыс қазақ мектебіне берген. Сөйтіп Ахмет Қорғанбекұлы білімін Торғайдағы түземдіктер үшін ашылған 2-кластық орыс-қазақ мектебінен бастаған. Ахмет зерек, алғыр шәкірт болып, ата-анасының және ұстаздарының үмітін ақтаған. Торғайдағы 2 кластық мектепте білім негіздерінен алғаш ұғым қалыптастыратын барлық пәндерді толық меңгерді және қысқа

аралықта өзіне бейтаныс орыс тілін жетік біліп, орысша еркін сөйлеп, жазатын дәрежеге жеткен. Сөйтіп, Ахмет Бірімжанов Торғайдағы екі кластық орыс-қазақ мектебін тәмәмдағаннан кейін, 1883 жылы Орынборда ер балаларға арналған гимназияда оқуын жалғастырған. Осы гимназияда Ахмет 7 жыл абыройлы оқып, қазақтар арасында өте беделді деп есептелген оқу орнын 1891 жылы күміс медальмен үздік бітірсе, Қазан университетінің заң факультетін 1895 жылы алтын медальмен бітірген. Орынбор гимназиясының 1891 жылғы педагогикалық кеңестің хаттамасында Ахмет Бірімжановқа: «Табиғатынан талантты және ақыл-ойы өте дамыған бала» деген мінездеме берілген.

Ахмет Қорғанбекұлы Бірімжанов XIX ғасырда Ресей мемлекеттік жоғары оқу орындарында білім алған қазақ зиялыларының алғашқы өкілдерінің бірі болып есептелген.

Ол 1899 жылы Қазан университетінің заң факультетін алтын медальмен бітіреді де қоғамдық, әлеуметтік жұмыстарға араласып кетеді. Алғашында Орынбор, Троицк округтік, Ақтөбе, Торғай, Бұзылық уездік соттарында қызмет істейді. Әділдігі мен алғырлығы сай, іскер азамат үкімет жұмысын істей жүріп, ел алдында үлкен бедел жинайды. Талантты Ахмет үкімет алдында да беделді, ықпалды еді. Біліктілігімен, ұстамдылығымен халықтың сөзін ұстайтын тұлға болып қалыптаса бастайды. Жұрттың сеніміне ие болып, 1906-1907 жылдары Ресейдің I және II Мемлекеттік Думаларына депутат болады.

1906 жылы 28 мамырда Ахмет Қорғанбекұлы Торғай облысынан келген делегаттардың съезінен Мемлекеттік Думаның шақырылуына депутат болып сайланды. Конституциялық демократиялық бірлестіктің, мұсылман және сібір топтарының мүшесі.

1906 жылы 2 шілдеде Дума отырысында сөз сөйлеп, аграрлық комиссияға қазақ депутаттарын енгізуді ұсынған болатын. Депутат А.Қалменев екеуі қазақ жерінде қоныс аударушыларды жерге орналастыру комиссияларының заңсыздықтары туралы жоғарғы үкімет билігіне сұрау салады. А.Бірімжанов II Думада әскери дала соттарын жою туралы заң жобасын жасау комиссиясының құрамына енеді.

1907 жылы 12 ақпанда Торғай облысы болыстарынан келген делегаттардың съезінен II шақырылған Мемлекеттік Думаға депутат болып сайланады. Ол мұсылмандар фракциясының мүшесі болды. Әскери соттарды жою жөніндегі және халықаралық соттарды реформалау жөніндегі комиссия мүшелігінде болды. Олардың әрқайсысында қазақтардың жергілікті сотымен және әдет-ғұрып құқығымен кездесулерге маман ретінде қатысты.

1907 жылғы жаңа сайлау заңы бойынша Торғай облысының «бөгде халқы», сондай-ақ басқа да тәуелсіз шет аймақтар шекарасы Мемлекеттік Думаға өздерінің сайланған өкілдерін жіберу құқығынан айырылды, сәйкесінше заң шығарушы органдарға қайтадан үміткер болуға Ахмет Бірімжанов бұл мүмкіндіктен айырылды. 1907 жылы наурызда Сібір парламенттік депутаттық тобына кіреді. Екінші Дума тарағаннан кейін және 1917 жылға дейін - Бұзұлықта сот тергеушісі қызметін атқарды.

Шен-шекпенге қызықпаған Ахмет Бірімжанов Думада ұлт аймақтары мен қазақ халқының мүдделерін қорғайтын көзқарасын ашық білдіреді. Сондықтан, қазақ қоғамы жағынан жоғары бағаланды. Дума тараған соң халық оны үлкен құрметпен қарсы алды. Елге оралған Ахмет 1917 жылы көктем айынан бастап уақытша үкіметтің Қостанай уездік комиссары болып жұмыс істейді. Бұл жұмыста да ол ұлт мүддесін бәрінен жоғары қойды. Қолынан келгенше еліне пайдалы жұмыстар істейді. Қашанда өзінің елшілдік бағытынан қайтпай, өз ұстанымын берік сақтайды.

1917 жылдың 2-8 сәуір күндері - Орынбордағы 1-ші Торғай облыстық қазақ съезінің делегаты. 20-25 маусым күндері – Ақтөбедегі қазақ съезінің делегаты. 21-26 шілдеде – Орынборда өткен 1-ші жалпықазақ съезінің делегаты. 1917 жылы – Уақытша

үкіметтің Торғай, одан кейін Қостанай уездік комиссары. Торғай облысынан сайланған «Алаш-Орда» бірлестігінің съезінде «Алаш-Орда округінің Әділет министрі».

1917 жылы 21-26 аралығында Орынборда өткен бірінші жалпықазақ съезінде Торғай облысы қазақтарының атынан Бүкілресейлік құрылтайға депутат болып сайланды. 1917 жылы желтоқсанда өткен Екінші жалпықазақ съезінде А.Бірімжанов Алашорда үкіметі – Ұлт Кеңесінің құрамына сайланды. Алашорда үкіметі мүшелерінің Уфада өткен кеңесіне қатысып, Алашорда әділет министрі болған.

1918 жылы 11 ақпанда - «Алаш-Орда» жиналыстарының Уфа жиналысының қатысушысы, ал 1918 жылы маусым айында - Самарадағы Құрылтай жиналысы мүшелерінің жиналысы құрамында болды. 1921 жылы – КазССР Әділет халық комиссарының уақытша міндетін атқарушы қызметін атқарды.

Ахмет Бірімжанов 1922 жылы желтоқсан айында - Әділет халық комиссариаты алқасының мүшесі, КазССР Әділет халық комиссариатының сот құрылысы бөлімінің меңгерушісі болды.

Алашорда үкіметінің құрамына кірген соң Ахмет Қорғанбекұлы бұрынғыдан да тегеурінді жұмыстар атқарады. Сол жылы желтоқсанда ол Алаш партиясы Торғай облыстық комитетінің мүшесі болады. 1918-1920 жылдары Семейде заң кеңесшісі болып қызмет атқарған. 1920-1926 жылдары Орынбор мен Қызылордада Қазақ автономиялық социалистік кеңестік республикасы ішкі істер, заң, халық комиссариатында жұмыс істеген. Жоғарғы сот төралқасында кеңесші, соттың алқа мүшесі, бөлім меңгерушісі қызметтерін атқарады.

Ахмет Бірімжанов туралы ұлт көсемі Әлихан Бөкейханов Қазақ газетінің №235 санында жариялаған қазақ депутаттары деген мақаласында «учеридительное собрание» депутаттыққа лайық деп есептеген 43 адамның ішінде тізім бойынша бесінші етіп Ахмет Бірімжановты көрсетуі, Ахметтің қазақ зиялылары арасында беделінің аса зор, жоғары болғандығын көрсетеді.

Ахмет Қорғанбекұлы Алаш партиясының және үкіметінің сайланбалы мүшесі болды. 1919 жылы Кеңес өкіметі Алашорда қайраткерлеріне ресми кешірім жасалғаннан кейін, Ахмет Бірімжанов Қазақ автономиясы Жоғарғы сотының мүшесі, одан кейін де Жоғарғы сот саласында жауапты қызметтер атқарды.

Алайда Ахмет Бірімжановтың ғұмыры ұзақ болмады. Ахмет Бірімжанов 1927 жылы қаңтардың 5-інде Ресейдің Ленинград қаласында ұзақ науқастан кейін қайтыс болып, сондағы Волков зиратында жерленген. Аз ғана ғұмырында ұлты үшін қызмет еткен Ахмет Қорғанбекұлы қазақ даласы үшін орны бөлек екені анық. Оның есімі қазақ тарихында Кеңес үкіметі кезінде заң орындарында жауапты қызмет атқарып, қоғамға белсене араласқан тұлға ретінде мәңгі сақталады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Беркін Құрманбеков Дума депутаты А.Бірімжанов, Ақтөбе 2013ж
2. https://repository.kpfu.ru/?p_id=241739
3. А. ИБРАЕВА М. Қозыбаев атындағы СҚМУ, Петропавл, Қазақстан. «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы № 4(20), 2019
4. О.Озғанбай Государственная Дума России и Казахстан (1905-1917) Алматы, 2000г.
5. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. - Алматы, 1995. – 135 б.

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ АУЫЛ ХАЛҚЫНЫҢ КҮНДЕЛІКТІ
ӨМІРІНІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ (БАТЫС ҚАЗАҚСТАН АЙМАҒЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША)

Жиенғалиев А.Е.

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
7М01601-Тарих мамандығының 2-курс магистранты
Ақтөбе, Қазақстан

Аннотация. Мақалада Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстанның батыс өңірін мекендеген ауыл халқының күнделікті өмір тарихының мәселелері қарастырылған. Соғыс жағдайына байланысты ауыл халқының күнделікті тұрмыс-тірگیлігі, әлеуметтік-экономикалық және демографиялық дамуындағы қайшылықтар және т.б. мұрағат деректері негізінде зерделенген. Ауыл халқының күнделікті тұрмыс тірگیлігіне соғыс зардабының кері әсер еткенін байқауға болады.

Батыс Қазақстан ауыл халқының күнделікті тарихында Ұлы Отан соғысы кезеңінің өзіндік орны бар. Бұл кезеңде соғыс жағдайына орай ауыл халқының күнделікті өмірінде, атап айтқанда әлеуметтік-экономикалық, демографиялық жағдайларда үлкен өзгерістер орын алды. Бұл ең алдымен денсаулық сақтау саласының құлдырауымен, карточкалық қамтамасыз ету және ауыл мен өнеркәсіптегі ауыр еңбек жағдайларына байланысты болатын. Негізінен жұмыс күші ретінде әйелдер мен балалардың еңбегі пайдаланылды. Соғыстың алғашқы күндерінен бастап-ақ үй шаруасындағы әйелдер республиканың әр түрлі кәсіпорындарына жүздеп келді. Мысалы, Оралдың 14 кәсіпорынына соғыстың 4 айының ішінде 682 әйел келеді [1, 111 б.]. Сол сияқты Гурьев өңірінде 1941-жылдың 8-тамызында өнеркәсіп орындарына 113 әйел жұмысқа тартылса, 606 әйел әр түрлі мамандықтағы курстарға жіберіліп, колхоздарда 321 әйел жұмыс жасады [2, 6 б.]. Ал Маңғыстауда соғыс жылдарында балық кәсіпшіліктерінде 500-ден астам әйелдер еңбек етеді [3, 16 б.]. Әйелдердің еңбегімен бірге балалар мен жасөспірімдердің еңбегі де кеңінен пайдаланылды. Соғыс жылдарында Гурьев облысында дала жұмыстарына 5 073 студенттер мен мектеп оқушылары жіберілді [сонда, 6 п.]. Нәтижесінде 1941-жылы 1-қазанда Қазақстанның өнеркәсібіндегі жұмысшы әйелдердің үлес салмағы 34,5 % - ке жетті. 1941-жылы 10-қазанда әйел-жұмысшылар республиканың өнеркәсібінде 45,2 %-ті, темір жол транспортында 30,2 %-ті, құрылыста 29,5 %-ті құрады. Ал жастар 1943 жылы көмір өнеркәсібіндегі барлық жұмыс жасаушылардың 40-50 %-н, түсті металл өңдеушілердің 50-60 %-н құрады [1, 43-44 бб.]. Үлкен еңбек белсенділігін ауылдық бастауыш және орта мектептердің оқушылары көрсетті. 1943-жылдың өзінде колхоз егістігінде 8 934 743 еңбек күнде, 243 120 оқушы жұмыс жасады [сонда, 128 б.]. Ауыл шаруашылығында әйелдер шешуші күшке айналды. Олар колхоздардағы барлық жұмыс күшінің 70-80 %-н құрап, барлық негізгі ауылшаруашылық жұмыстарын орындады. Мысалы, Гурьев облысының колхозшы мал өсірушілері мал өсірудегі мемлекеттік жоспарды артығымен орындап, сол үшін Гурьев облысы мен алдыңғы қатарлы Новобогат ауданына Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің Қызыл Даңқы берілді. Новобогат ауданында колхозшы әйелдер саны 3013, олардың ішінде 250 әйел мал өсірудің үздіктері болды [4, 53 б.].

Егіс алқаптарын, мал басын сақтау, ауыл шаруашылығы өнімдерін одан әрі ұлғайту жұмыстары колхоздардағы еңбек ресурстарының айтарлықтай қысқарған жағдайында жүргізілді. Осыған орай колхоздарда еңбек ресурстарын толық және барынша тиімді пайдалану мәселесі күрделене түсті. Колхоздардағы ерлер санының азаюымен жұмыс күші қысқарды. Дегенмен соғыс жылдарында колхоздардағы еңбекке қабілетті адамдар

қатарын эвакуацияланған адамдар толықтырған да болатын. 1942-жылдың 1-қыркүйегінде Қазақстан колхоздарында 85 мың еңбекке қабілетті эвакуацияланған адамдар болды. Олардың басым бөлігі Алматы, Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан, Қызыл Орда, Батыс Қазақстан және Қостанай облыстарына орналасты. Бұл алты облыста барлық еңбекке қабілетті эвакуацияланғандардың 80 %-ке жуығы немесе 67,3 мыңы орналасты. Еңбекке қабілетті колхоз адамдарымен қатар еңбек ресурстарында 12-15 жастағы жас өспірімдер, сондай-ақ еңбекке қабілетті қарттар (60 жастан үлкен) маңызды орын алды. Колхозшылар бюджетінің мәліметінше 100 шаруашылыққа 67 жасөспірім мен 27 қариядан келген. Ер адамдар санының азаюына байланысты 16 жастан жоғары еңбекке қабілетті колхозшылардың жалпы саны республика бойынша 1942-жылдың қаңтары мен қыркүйегі бойынша 168,2 мың адамға азаяды. 1942-жылдың күзінде колхоздарда жұмыс жасайтын қарттардың саны 46 мың адамды құрады. Колхозшылар бюджетінің мәліметі бойынша колхоздардағы жұмыс күші балансындағы жекелеген жыныстық-жастық топтар үлесінің өзгерістері әйелдер мен жас өспірімдер еңбек үлесінің ұлғайғандығын көрсетеді. 16-59 жастағы ерлердің еңбек үлесі 1941-жылы тамызда 42,8 % болса, 1942-жылы тамызда 28,6 % болды. Әйелдер үлесі аталмыш уақытта 42,3 %-тен 51,2 %-ке, балалардың еңбек үлесі (12-15 жастағылар) 9,5 %-тен 14,2 %-ке, қариялардың үлесі 5,4 %-тен 6,0 %-ке ұлғады [5, 373-374 бб.]. Соғыстың алғашқы күндерінен бастап, әскери уақыттың қажеттіліктеріне орай, өндірістік тапсырмаларды орындау мақсатында өнеркәсіп, көлік, ауыл шаруашылығы және т.б. салаларда ұзақтығы бір сағаттан үш сағатқа дейін міндетті мерзімнен тыс жұмыс жасау туралы КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1941-жылы 26-маусымда жарлығы шықты. Сондай-ақ жарлықта 16 жасқа толмағандар да ұзақтығы күніне екі сағаттан аспайтын мерзімнен тыс жұмысқа тартылу мүмкіндігі көрсетілді [6, 37-38 бб.].

Соғыс жылдарында мемлекеттің азық-түлікпен қамтамасыз етуі мардымсыз болды. 1945 жылғы қаңтар, ақпан айларындағы Батыс Қазақстан облысы аудандары бойынша астық өнімдеріне сұраныстың толығымен орындалмай отырғандығы байқалды. Астық өнімдеріне сұраныс және оның берілуі туралы анықтамаға сәйкес облыстың 15 ауданы бойынша қаңтар айында қажеттілік 359,2 тонна ұн, 26,3 тонна жарма болса, берілгені 213,5 тонна ұн, 1 тонна жарма ғана болды. Ақпан айындағы қажеттілік 333,2 тонна ұн, 25,5 тонна жарма болса, берілгені 236,5 тонна ұн, 6,5 тонна жарма болды [7, 2 п.].

Мал басының басым бөлігі мемлекеттік секторда болды. Ақтөбе облысы бойынша 1941-жылы колхозшылар қолындағы жеке малы мүйізді ірі қараға шаққанда 49 558 бас болса, 1942-жылы 46 000, 1943 жылы 34 829 бас болды. Ал жекелердің малы 1941-жылы 242 бас ірі қара болса, 1942-жылы 100 бас, 1943 жылы 49 бас ғана болды. Сол сияқты Гурьев облысында колхозшылардың жеке меншігіндегі мүйізді ірі қара 1941-жылы 38 338 бас болса, 1942-жылы 34 400, 1943-жылы 15 547 бас болды. Жеке шаруаларда 1941-жылы 84 бас мал болса, 1942-жылы мал басы жоқ, 1943-жылы 5 бас ғана болды. Батыс Қазақстан облысында колхозшылардың жеке малы 1941-жылы 72 476 бас болса, 1942-жылы 63 300, 1943-жылы 48 198 бас болды. Ал жеке шаруаларда мүйізді ірі қара 1941-жылы 266 бас, 1942-жылы 100, 1943-жылы 79 бас болды [8]. Сондай-ақ колхозшылар малы Ақтөбе облысында 1944-жылы мүйізді ірі қара 32 825 бас, 1945-жылы 32 508 бас болды. Ал колхозшылардың жеке пайдалануындағы малдың барлық түрі 1941-жылғы 41 143 бастан 1944-жылы 23 693 басқа кеміп, тек 1945-жылы ғана 30 547 басқа өседі [9, 54 п.]. Ал колхоз малы керісінше жылдан-жылға өсіп отырды. 1941-жылы мүйізді ірі қара Ақтөбе облысының колхоздарында 110 743 бас, Гурьевте 38 896 бас, Батыс Қазақстан облысында 152 686 бас болса, ал 1942-жылы Ақтөбе облысында 125 800, Гурьевте 52 400, Батыс Қазақстанда 175 500 бас болса, 1943-жылы Ақтөбеде 139 631 басқа, Гурьевте 70 007 басқа, Батыс Қазақстанда 192 279 басқа жетті [8].

Халықтың азық-түлікпен мардымсыз қамтамасыз етілуі, ауыр еңбек жағдайы, денсаулық сақтау ісінің әлсіздігі халықтың денсаулығының нашарлауына, әр түрлі жұқпалы аурулардың ұлғаюына әкелді. Соғыс жылдарында Батыс Қазақстан облысы бойынша стационарлы-дәрігерлік көмек негізінен 1 104 төсектік 32 ауруханада жүргізіледі. Қызмет көрсету шеңберінің үлкендігі ауруларды өз уақытында емдеуге кедергі келтірді. Жұқпалы аурулар жылдан-жылға көбейе түседі. Аудандарда 1941-жылы бөртпе сүзектің 68 жағдайы, іш сүзектің 29 жағдайы, жұқпалы іш аурудың 392 жағдайы тіркелсе, 1942-жылы бөртпелі сүзектің 694, іш сүзектің 109, іш аурудың 153 жағдайы, 1943-жылы бөртпелі сүзектің 752, іш сүзектің 113, іш аурудың 2 жағдайы тіркеледі [10, 4 п.]. Сонымен бірге Ақтөбе облысы аудандарында бөртпелі сүзектің 1940-жылы 63, 1941-жылы 186, 1942-жылы 608 жағдайы, жұқпалы іш аурудың 1940-жылы 99, 1941-жылы 522, 1942-жылы 1 019 жағдайы тіркеледі. [11, 48 п.]. Бұдан соғыс жылдарында жұқпалы іш-сүзек ауруларының ұлғайғанын байқауға болады.

Халықтың тұрмыс жағдайының төмендеуі, майдан мен тылдағы өлім-жітім аймақ халқының табиғи өсіміне кері әсер етті. Мысалы, Ақтөбе облысы бойынша 1000 адамға туу коэффициенті 1940 жылы 35,3-ті көрсетсе, 1945 жылы ол 13,4-ке түсті. Сол сияқты Гурьевте 29,6-дан 14,6-ға, Батыс Қазақстан облысында 36,5-тен 15,6-ға түсті. Өлім коэффициенті керісінше өсіп отырды. Ақтөбе облысы бойынша 1940-жылы 1000 адамға 17,2 болса, 1944-жылы 27,6 болды. Гурьевте 14,8-ден 18,9-ға көтерілсе, тек Батыс Қазақстан облысында ғана 18,6-дан 9,3-ке түсті [12].

1941-жылы табиғи өсім қалыпты жағдайын ұстап тұрды. Мысалы, Батыс Қазақстан облысы ауыл халқының тоқсан сайынғы табиғи өсімі қозғалысы бойынша 1941-жылдың 1-тоқсанында туылғандар (ері мен әйелі) 2 184 адам, өлгендер 1 135 адам (1 жасқа дейінгілер 282 адам), табиғи өсім 1 049 адам екінші тоқсанда туылғандар 2 512 адам, өлгендер 1 422 адам (1 жасқа дейінгілер 336 адам), табиғи өсім 1 090 адам, соғыс басталған кезең үшінші тоқсанда туылғандар 2 252 адам, өлгендер 1 181 (370) адам, табиғи өсім 1 071 адам болса, төртінші тоқсанда туылғандар 2 239 адам, өлгендер 1 222 (258) адам, табиғи өсім 1 017 адам болды [13, 20,54,89,121 пп.]. Кейіннен табиғи өсім соғыс жылдарында қатты құлдырап кетті. Себебі табиғи өсім 1940-жылғы 12 947 адамдық оң айырымнан 1944-жылы 3458 адамдық теріс айырымға бір-ақ түсті. Оның ішінде Ақтөбеде 2 658 адамдық, Батыс Қазақстан облысында 400 адамдық теріс айырым көрсетсе, Гурьевте 490 адамдық теріс айырым болды. Сол сияқты 1943-жылы Ақтөбе, Гурьев облыстарында табиғи өсім төмендеп, аймақ бойынша 15 адамға теріс айырым болды. 1944-жылы табиғи өсімнің құлдырауы барлық облыстарда жалғасып, аймақ бойынша 3 548 адамдық теріс айырымды көрсетті. Бұл жағдай 1945-жылы Ақтөбе, Гурьев облыстарында жалғасты. Тек Батыс Қазақстан облысында ғана оң айырым көрсетіп нәтижесінде 242 адамдық оң айырымға қол жеткізілді. Оның ішінде ер адамдар өлімі жоғары болған көреміз. 1942-жылы аймақта 5 330 ер адам өлсе, 4 728 әйел адам өлген. Сол сияқты 1943-жылы 4 471 ер, 4 059 әйел адам, 1944-жылы 5 334 ер, 4 390 әйел, 1945-жылы 3 736 ер, 3 281 әйел адам өліп отырған [14].

Жалпы алғанда соғыс жылдарындағы ауыл халқының күнделікті тұрмыс тіршілігінде үлкен өзгерістер орын алды. Халықтың күн-ккөрісі мен тұрмыс тіршілігінде, демографиялық жағдайында күрделі мәселелердің пайда болғандығын аңғаруға болады. Бұл өңірдегі жалпы ахуалдың, халық санының азаюына ықпал етті.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1 Абишев Г. Казахстан в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945гг. –Алма-Ата: Казгосиздат, 1958.-361 с .
- 2 Боздақтар. Атырау облысы. 1-том.-Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995.-565 б.
- 3 Боздақтар. Маңғыстау облысы. -Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995.-303 б.

- 4 Новейшая история Казахстана (1939-2005 гг.) Хрестоматия. -Алматы: Қазақ университеті, 2006.-410 с.
- 5 Казахстан в период Великой отечественной войны советского союза 1941-1945 гг. Сборник документов и материалов. Том первый. – Алма – Ата: Наука, 1964. – 595 с.
- 6 Решение партии и правительства по хозяйственным вопросам. Том 3.-Москва: Политиздат, 1968.-751 с.
- 7 Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік мұрағаты (бұдан әрі-БҚОММ), 850-қор, 9-тізбе, 388-іс.
- 8 Численность скота в Казахской ССР на 1 января 1941 года. -Алма-Ата: 1941.-232 с. 22-26 бб.; Численность скота в Казахской ССР на 1 января 1943 года. -Алма-Ата: 1943.-195 с. 22-26 бб.
- 9 Ақтөбе облыстық мемлекеттік мұрағаты (бұдан әрі-АОММ), 85-қор, 1-тізбе, 1631-іс.
- 10 БҚОММ, 840-қор, 9-тізбе, 257-іс.
- 11 АқОММ, 85-қор, 1-тізбе, 1503-іс.
- 12 Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты (бұдан әрі-ҚР ОММ), 698-қор, 14-тізбе, 230-іс, 289 п.; ҚР ОММ, 698-қор, 14-тізбе, 248-іс, 48 п.; ҚР ОММ, 698-қор, 14-тізбе, 265-іс, 46-47 пп.; ҚР ОММ, 698-қор, 14-тізбе, 273-іс, 6-7 пп.
- 13 БҚОММ, 693-қор, 1-қосымша тізбе, 1-іс.
- 14 ҚР ОММ, 698-қор, 14-тізбе, 230-іс, 289 п.; ҚР ОММ, 698-қор, 14-тізбе, 248-іс, 48 п.; ҚР ОММ, 698-қор, 14-тізбе, 265-іс, 46-47 пп.; ҚР ОММ, 698-қор, 14-тізбе, 273-іс, 6-7 пп.; ҚР ОММ, 698-қор, 14-тізбе, 257-іс, 216-217 пп.

ӘОЖ 94:636.1

ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ЖЕТІ ҚЫРЫ: ҚАЗАҚТЫҢ ЖЫЛҚЫСЫ

Маман Айнұр Абылайқызы

Қазақ Ұлттық Аграрлық зерттеу университеті,

1 курс студенті

Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы Г.Ш.Баймұратова

Алматы, Қазақстан

***Аңдатпа:** Мақалада «Ұлы даланың жеті қыры» жеті жетістігінің бірі – жылқы малына, оның қазақ өміріндегі орны мен рөліне арналған. Жылқыны қолға үйрету біздің арғы аталарымызға сол кездерде керемет артықшылық берді, әлемдік деңгейде экономика мен әскери істерде ең үлкен революция болды. Жылқыны алғаш қолға үйрету ат өнерінің бастамасы болды. Садақпен, найза немесе қылышпен қаруланған ат үстіндегі жауынгер сол кезеңнің символына айналды.*

***Кілттік сөздер:** Ұлы, дала, жылқы, өркениет, салт-дәстүр, археологиялық ескерткіштер, тас жазулары, мәдениет.*

Қазақ халқы үшін төрт-түлік малдың ішіндегі ең қадірлерінің бірі – жылқы малы. «Ер қанаты – ат» дейтін дана халқымыз жылқыны өте қастерлеген. Бірде – бір қазақ жанұясын біз жал-жая, қазы- қарта қымызсыз көре алмаймыз. Тарихқа көз жүгіртсек адамзат баласы жылқыны 3-4 мың жыл бұрын қолға үйреткен. Негізгі Отаны Шығыс Еуропаның далалы аймағы, Орталық Азия және Қазақстан алқабы деп есептеледі.

Тұңғыш президент Н.Назарбаев «Ұлы даланың жеті қыры» деп аталатын мақаласында Ұлы Дала өркениетінің бірегей жетістігі ретінде осы жылқы малын атап, көшпелі халықтардың ат үстінде өзін еркін ұстап, атты үйрету мәдениетін игерудегі шеберлігін ерекше атаған болатын [1].

Этнограф, ғалым Ахмет Тоқтабай «Қазақ жылқысының тарихы» кітабында «Орталық Азия соның ішінде Қазақ даласы – жылқы отаны» деген тұжырым жасаған. Бұған ежелгі Қазақстан аумағы қолға үйретілген мекені болғандығы туралы археологиялық ескерткіштер дәлел бола алады. Солтүстік Қазақстандағы Ботай мәдениеті энеолит дәуірінде (б.з.б. 4-3 мыңжылдық.), Арқайым ескерткіштері, орта қола дәуірінде (б.з.б. 2-мыңжылдық) Қазақстанның барлық аймақтарында кездесетін арий, сақ, ғұн кезеңінің ескерткіштері (б.з.б – 1-мыңжылдық – б.з. 2 ғасыр) ежелгі Қазақстанда жылқының қолға үйретіліп қана қоймай, бұл малдың ерекше қастерленіп, әдет-ғұрыптық рәсімдердің ажырамас бір бөлігіне айналғанын көрсетеді [2, 7-б.].

Ғалым «Жылқы қазақ жерінен шыққан. Бұл жәй айтыла салған сөз емес. Оған Көкшетау облысындағы Ботай қонысынан табылып жатқан жылқы сүйектері дәлел. Әлемдік археологияда дәл осылай бір қоныстан жүз мыңдаған жылқының табылуы болмаған. Осы қонысты көптеген ғалым зерттеп, археолог Виктор Зайерт отыз жылдан астам уақыт қазып жатыр. Археологиялық және палеологиялық зерттеулер жүргізе келе табылған жылқылардың қазақтың жабысынан айнымайтыны белгілі болды» [2, 7-б.], - дей келе, «жабы» сөзінің түп-төркіні «жабайы» деген сөзден шыққанын айтады.

Тарихқа көз жүгіртсек, Батысқа жылқыларды ғұндар, одан кейін түркілер мен қыпшақтар алып барғандығы жөнінде мәліметтер кездестіруге болады. Негізінде жылқыны алғаш қолға үйреткендер «ботайлықтар» болды. Мұны қазір бүкіл әлем ғалымдары мойындады. Жылқының дүниежүзі бойынша тұңғыш рет Солтүстік Қазақстанда қолға үйретілгендігі, ертедегі малшы-жылқышылардың б.з.д. IV мыңжылдықта қымыз дайындағыны әлем жұртшылығы біледі. Қазақстан аумағында

тасқа қашалып, жартастарға салынған мәдениет ескерткіштерде осы жылқыны ерекше құрмет тұтып, баптап өсіргендігін дәлелдейтін суреттер жетерлік.

Ата-бабаларымыз жылқыны ерекше құрметтеген. Оны мініс ретінде, күш-көлік ретінде көп қолданды. Соғыста жан серігіне айналды. Үйір-үйір жылқы өсіріп, ат құлағында ойнауды өнер дәрежесіне көтерген. Елбасының: «Жылқының қолға үйретілуі атқа міну мәдениетінің де негізін қалады. Бес қаруын асынған салт атты сарбаз айбарлы көшпенділер империялары тарих сахнасына шыққан дәуірдің символына айналды. Ту ұстаған салт атты жауынгердің бейнесі – батырлар заманының ең танымал эмблемесі, сонымен қатар атты әскердің пайда болуына байланысты қалыптасқан көшпенділер әлемі «мәдени кодының» айырықша элементі. Автокөлік қозғалтқыштарының қуаты әлі күнге дейін аттың күшімен өлшенеді. Бұл дәстүр – жер жүзінде салт аттылар үстемдік құрған ұлы дәуірге деген құрметтің белігісі», - деуі [1], жылқының көшпелі қазақ қоғамындағы рөлін растай түседі.

Жылқының құдіретті жануар екендігін бала кезімізден ертегілерден, аңыздардан, батырлар жырларынан естіп, білдік. «Керқұла атты Кендебайды» еске түсірейікші. Кендебайдың Керқұла тұлпардың оны батыр атын шығаруға көмек бергендігін, түрлі қиын-қыстау шақта алып шыққан айнымас серігі болғанына тамсанып өстік қой.

Қазақ батырлары Алпамыс, Қобыландылардың өздері тандап жүйрік атмінуі, жорықтарда сол серіктеріне сенуі жылқының қаншалықты құдіретті, қадірлі болғандығын көрсетеді. Қазақ салтында ең қадірменді, сыйлы қонағына жақсы ат мінгізетін дәстүр бар. Міне, осылардан жылқының рөлінің жоғары болғанын аңғару қиын емес.

Дүние жүзінде жылқының 250-дей түрі бар екен. Ал Қазақстанда оның 16 түрі өсіріледі. Жалпы жылқы жүк жылқысы мініс жылқысы, жазық дала жылқысы, тау жылқысы, солтүстік дала жықысы болып ажыратылады. Қазақ халқы жылқыны 3 топқа бөлген. Олар:

- Күшті, еті тығыз аттар. Оларды ауыр жұмыстарға, жүк тартуға, көшіп-қонғанда пайдаланған. Бұл аттарды Қазанат деп атаған.

- Жүрдек аттар. Күші мығым ат пен бәйге атының арасындағы салт жүріске жарамды жылқыларды Жабы деп атаған.

- Жүйрік аттар деп бөлінеді. Бәйгеге қосылатын жүйрік аттарды арғымақ, тұлпар ат, сәйгүлік ат деп ерекше күтімге алған.

Халқымыз жылқыны жасына қарай сақа ат, сақа айғыр, бесті, дөнен, құнан, сәуірлік, сетер, кулық, тай, жабағы, құлын т.б.деп бөледі. Ал жынысына қарай: ат, бие, айғыр, азбан деп ажыратады. Жалпы жылқылар оңға бөлінеді: жабағы, адайдың жылқысы, Қостанай жылқысы, Буденый жылқысы, Көшім жылқысы, салт мініс жылқысы, желісті жылқы, орыс желістісі жылқысы, қазақ желістісі жылқысы, Ахалтеке жылқысы [2, 32-б.].

Қазақ жылқыларының ерекшеліктері – бастары үлкен, маңдайы ойыстау, қалың жақты, дөнес мұрынды, мойыны шомбалдау, қысқа, көздері мен құлақтары кішкентай. Шоқтығы биік, шабы қысқа, кең сауырлы, қылқұйрығы төмендеу орналасқан. Қазақ жылқысының бойы аласалау көрінгенмен, дене мүшелері кішкентай емес, арқасы қысқа да қайратты, бұлшық еттері тығыз. Қазақ жылқылары ауа райының құбылмалы жағдайына төзімді, жем – шөпті талғамайды, үнемі далада жайылымда жүріп күнелтеді.

Дәл осы қасиеттер арғымақтың бойынан табылған. Арғымаққа мінген көшпенділердің әлемдегі ең жақсы атты әскері болған. «Арғымақты қолға үйрету үшін қазақтар нендей қиындықтар болса да қорықпаған, қандай кедергі болса да тоқтамаған, «құлақ естіп, көз көрмеген айла-әрекетке барған» деп жазады зерттеушілер.

Арғымақтың шығу тегі, ешбір басқа тұқыммен араласпаған таза қандылығы жағынан түркімен жылқысы болғанымен, қазақ даласындағы табиғи орта мен климат,

қазақ тұрмысының қиын жағдайлары төзімділік пен шыдамдылыққа, алыс қашықтықтарға шабуға, аштыққа төзуге бейімдеп үйреткен.

Қорыта айтқанда, жылқы біздің ұлттық мәдениетіміз, тарихымыз «Жылқы – малдың патшасы» деген қанатты сөзді халық жадында сақтап келеді. Осы қағиданы берік ұстаған бабаларымыз жылқы өсіруге ерекше ден қойған. Жылқы еркіндіктің, тұрақтылықтың белгісі. Еліміздің елтаңбасында бейнеленген алтын қанатты тұлпар аттап еркіндікке, бостандыққа ұмтылған құлышыныстың белгісі болып біздерді жарқын болашаққа жетелейді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Назарбаев Н. Ұлы Даланың жеті қыры // Егемен Қазақстан. – 2018. – 21 қараша.
2. Тоқтабай А. Қазақ жылқысының тарихы. – Алматы: «Алматыкітап баспасы», 2010. – 496 б.

УДК: 329

РЕАЛИЗАЦИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕИ ПАРТИИ «АЛАШ» В СУВЕРЕННОМ КАЗАХСТАНЕ

Түзелбай Аяулым Советжанқызы

студентка 1 курса Казахского национального аграрного
исследовательского университета

Научный руководитель - Тастанова Зауреш Тельмановна
КазНАИУ

Алматы, Казахстан

Аннотация: Актуальность темы статьи заключается в том, что проблема национальной идеи все чаще волнует казахстанцев, в связи с ростом национального сознания и интереса к национальной истории, так как суверенное государство нацеливает нас на сохранение духовных ценностей, культурного наследия нации. Замечательно то, что многие интересные факты истории нашей страны, тесно связаны с личностями великих просветителей Казахстана, а также политических партий и течений таких как «Алаш» и другие. Движение «Алаш»

— эпохальное явление, его деятельность, идеи, программы заложили основы становлению национальной государственности.

Ключевые слова: национальная идея, Каркаралинская петиция, «Алаш», Конституция.

Национальный фактор всегда играл существенную роль в формировании и развитии любого государства. Особую актуальность данный фактор, обрел Казахстане в конце XX века, в связи с распадом советской «империи» и образовании независимых государств на постсоветском пространстве. Каждое независимое государство при своем становлении формирует свою национальную идею и идеологию. Национальная идея олицетворяет в общей форме высший идеал нации, ее волю, перспективные исторические цели, желания и надежды. Она выражает сущность того общества, к которому стремится народ. Но сегодня, все чаще, к сожалению, мы сталкиваемся с нигилизмом, не только среди молодежи, но и среди тех, кто пережил благополучные 70-е, бурные 80-е, тяжелые 90-е. И

это связано в первую очередь с процветанием коррупции, неэффективной работы законодательной, судебной и исполнительной систем, отсутствием четкой государственной программы по воспитанию нравственности и патриотизма, засильем чуждой казахстанскому менталитету западной идеологии. Отсюда и вытекает снижение позитивной активности масс и деградации моральных устоев нации. Без чего не может быть и речи, не о какой национальной идеологии, национальной идеи.

К сожалению, колониальная политика царизма и советского режима подорвала духовный стержень казахской нации, лишив целые поколения национальной культуры, языка, истории. И нужно отдать должное политической дальновидности и мудрости Елбасы Н.А. Назарбаева за то, что в самые тяжелые годы экономического кризиса, социальной неуверенности, не обещая ближайшего благосостояния дать людям веру и сплотить одной идеей. В этом смысле символична история движения «Алаш», имеющая глубокие корни и получившая определенные исторические и политические оценки.

В начале 20-го века благодаря общественно-политической работе деятелей «Алаш» на историческую сцену вышла совершенно новая общественно-политическая сила. Это — казахская интеллигенция. Участвуя в общественно-политической борьбе, она разработала программу борьбы за политическое и социально-национальное равенство. Эта программа вышла в свет в урочище Каркаралы в 1905 году — в виде Каркаралинской петиции. Программу, разработанную казахскими интелектуалами, нужно рассматривать, как предложенный Советской власти альтернативный путь развития нации. Жизнь показала, что реализация такой программы, отвечающей внутренним запросам нации, была невозможна при Советской власти. И лишь с обретением независимости народ, во главе с лидером нации смогли осуществить все то, о чем мечтали Алашординцы в начале 20-го века.

В 1 параграфе программы партии Алаш говорится, что Россия должна стать демократической, федеративной республикой. Каждое отдельное государство в республике автономно и управляется само собой. С момента обретения независимости РК утверждает себя демократическим, светским, правовым и социальным государством. Казахстан является президентской республикой. Конституция закрепила демократические принципы организации и деятельности государства. Народ непосредственно избирает Президента, депутатов Мажилиса Парламента, местных представительных органов. Народ через референдум принимает участие в решении важных государственных вопросов. Государственная система образования и воспитания в Республике отделена от религиозных объединений и носит светский характер. В правовом государстве господствует право. Право используют как средство регулирования всех сфер общественных отношений, государство основывает свою деятельность только на основе право. Государство возлагает на себя обязанность заботиться об установлении социальной справедливости во всех областях, равенства и солидарности. Для демократического, светского, правового и социального государства высшими ценностями является человек, его жизнь, права и свободы. 3 параграф программы предусматривает равноправие, неприкосновенность личности, свобода слова, печати и союзов. [1]. Все это нашло отражение в ныне действующей Конституции Республики Казахстанот 30 августа

1995г. Один из основополагающих принципов демократического государства — это принцип равенства. Конституция РК предусматривает равенство в 3-х аспектах. Равенство прав и свобод человека и гражданина, равенство перед законом и судом, равноправие мужчин и женщин. Достоинство человека неприкосновенно на основании статьи 17 п. 1, будучи морально-этической категорией, оно защищается как конституционным правом, так и через институты отраслевого законодательства. В

Республике на конституционной основе предусмотрено свобода слова, печати, общественных объединений.

В следующем параграфе партии прописан принцип отделения религии от государства. Светский характер государства имеет ряд проявлений. Они зафиксированы, как и в основном законе государства, так и в законе РК «О религиозной деятельности и религиозных объединениях» от 11 октября 2011 г. [2].

В 7 параграфе программы партии содержится принцип взимания налогов, по принципу имущественного состояния: богатый платит больше, бедный - меньше. Все виды уплаты установлены Кодексом РК « О налогах и других обязательных платежах в бюджет» от 10 декабря 2008 г. [3]. Налоги, сборы и иные платежи являются обязательными для всех граждан, на основании статьи 35 Конституции РК. Однако налогоплательщики платят налог в виде одинаковой доли от налогооблагаемой базы. Налог – это есть обязательный, безвозмездный взнос денежных средств органам государства в законодательно установленных размерах. Для государств - сбор налогов, это необходимость, т.к. оно не может существовать без денежных средств. Бенжамин Франклин, афористически заметил: «В жизни несомненны две вещи: смерть и налоги»

Следующий параграф программы включает в себя рабочее законодательство. Представители партии «Алаш» утверждали, что рабочее законодательство должно быть в пользу рабочих. Согласно Основному закону Государства, а именно статья 24 каждый имеет право на свободу труда, свободный выбор рода деятельности и профессии. Каждый имеет право на условия труда, вознаграждение за труд и право на отдых. Законодательство Республики гарантирует основы реализации конституционных прав граждан в области организации труда. Никто не может быть ограничен в трудовых правах или получать какие-либо преимущества в зависимости от пола, возраста, расы, национальности, языка, имущественного и должностного положения. Далее в следующем положении установлен принцип народного, бесплатного образования. Обязательное изучение родного языка. Право на образование – одно из основных прав каждого гражданина, закрепленного в основном законе государства. Право на бесплатное среднее образование закрепляется в законе РК «Об Образовании» [4]. В Конституции также закреплено право гражданина на получение на конкурсной основе бесплатного высшего образования в государственном высшем заведении.

История народа становится ценностью только после того, как она будет осмыслена в качестве опыта, имеющего значение для всего общества, и станет определенным национальным достоянием. Без этого история всего лишь повествование. Мы были бы поколением, не понявшим значения партии «Алаш». Таким образом, можно сделать вывод, идея и движение «Алаш» это — собранные воедино национальные ценности, опыт жизни нации, стержень идей «Алаш» — национальная государственность. Как говорил Алихан Бокейханов, народ, не имеющий государственности — сирота, подневольный народ. С этой точки зрения, вполне уместно оценивать Республику Казахстан как конкретное воплощение идеи «Алаш». Их наследие мы оцениваем всего лишь как еще один пройденный, забытый этап в истории. Если мы скажем, что труды Алихана Бокейхана, Мустафы Шокая, Ахмета Байтурсынова, Халела Досмухамедова, Смагула Садвакасова, Султанбека Кажанова передают величину осознания правды, лишь XX века и не имеют места в современной жизни, это окажется равносильным тому, что нам не нужна история. Но это наше достояние! Народ, чья интеллигенция бескорыстно и добровольно жертвует собой во имя идеи национального подъема, имеет право на величие. Тогда казахский народ был горд, что у власти стоят именно такие патриоты, ученые и общественные деятели. Ничего не изменилось и через сто лет: и сегодня народ мечтает о том, чтобы власть имущие в первую очередь защищали его интересы. Будущее поколение в свою очередь должны правильно оценить тот не всегда видный, но

исключительно позитивный вклад казахской интеллигенции, который она внесла в становление независимой государственности на первом самом сложном этапе нашей новой истории.

Участники движения «Алаш» искренне верили, что свержение царя принесет казахскому народу долгожданную свободу. Но этого не произошло. Люди погибли за идею, но именно они пробудили в нас стремление к независимости. Счастье ее обретения выпало нашему поколению... Наказ «Алаша» для нас — сохранить своё историко-культурное единство. Наказ «Алаша» — беречь и укреплять согласие...»

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Аманжолова Д. Казахский автономизм и Россия. История движения «Алаш». — М., 1994.
2. Закон «О религиозной деятельности и религиозных объединений» от 11.10. 2011 года
3. Кодекс РК «О налогах и других обязательных платежах в бюджет» (от 10.12 2008 года (с изменениями и дополнениями на 29.12.2014 г.)
4. Закон РК «Об образовании» от 27 06. 2007 года (с изменениями и дополнениями на 13.01.2015 г.)

УДК: ЭОЖ 94(574)

ҰЛЫ ДАЛА ЖӘДІГЕРЛЕРІНІҢ ҚҰНДЫЛЫҒЫ

Тұрлығы Айша Мұратқызы

Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті

Экономика мамандығы I курс студенті

Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы Г.Ш.Баймұратова

Аңдатпа: Мақалада Қазақстанның тарихы мен мәдениетінде ерекше орын алатын, көне дәуірінен бастап күні бүгінге дейін сақталып келген жәдігерлеріміз: Таңбалы тас суреттері, домбыра, киіз үй, Маңғыстау жер асты мешіттерінің құндылықтары қарастырылады. Бұл жәдігерлер тарихшылардың назарынан түспей, әлі күнге дейін тарихтың зерттеу объектісі болып отыр. Мақала Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Ұлы даланы жеті қыры» бағдарламасына сәйкес жаһандану жағдайында мәдени құндылықтарымызды жастарға насихаттау мақсатында жазылды.

Кілттік сөздер: Жәдігер, мұра, Ұлы дала, құндылық.

Қазақстан – ең бір көне де алуан түрлі мәдениеті бар және әлемдік мәдениеттің өсіп-өркендеуіне өзіндік қолтаңбасын қалдырған тарихи көне аймақтардың бірі.

Егер де соңғы мыңжылдық тарихымызға көз жібертсек, ата-бабаларымыз ақылымен небір ғажайып мәдени мұра туындыларын дүниеге әкелді. Соның қайсысын біз ең таңдаулы, құнды, дей аламыз? Әрине халқымыздың мәдениетінде айрықша маңызы бар, тендесі жоқ тамаша, оған қоса бүкіл адамзат баласының тарихы мен мәдениеті үшін мәні бар жәдігерлерімізде, асыл мұраларымызда жетерлік. Ендігі мақсат оларды терең зерттеп, бүгінгі өмірімізде жаңаша бағалап, насихаттау, ұлы дала өркениетін әлем халықтарына тарату, бұл міндеттер бізге, яғни, жастарға аманат. Сондықтан біздің осы жұмысты қолға алуымызға мұрындық болған, ойымызға ой салған Елбасының «Ұлы

даланы жеті қыры» атты мақаласы болды. Қазақ халқының артықшылықтарының ішіндегі мақтануға тұрарлық 7 үлкен құндылықты жеткізе білген мақала. Мақаланы оқи отырып, дамушы Қазақстан емес, әлдеқашан дамыған Қазақ елі екендігіміз санамызда қайта жаңғырып отыр. Шынымен әлем халықтары көз тіккен, қызыға қарайтын дүниелердің барлығы біздің ұлы даламызда тұнып тұр емес па. Бұл мақалада айтылғандай, Қазақ халқының артықшылықтарының ішіндегі мақтануға тұрарлық 7 үлкен құндылықпен қатар тұруы тиіс жәдігерлеріміз де аз емес. Олар Қазақстанның тарихы мен мәдениетінде ерекше орын алатын, көне дәуірінен бастап күні бүгінге дейін сақталып келген жәдігерлеріміз: Таңбалы тас суреттері, домбыра, киіз үй, Маңғыстау жер асты мешіттерін атап айтуға болады. Бұл жәдігерлер тарихшылардың назарынан түспей, әлі күнге дейін тарихтың зерттеу объектісі болып отыр.

Жәдігерлердің ең көнесі және зерттелуі өлкетанушылық тақырыптан шығып, әлемдік деңгейге көтеріліп ЮНЕСКО бағдарламасына енген Тамғалыдағы таңбалы тас ескерткіштері. Бүгінгі таңда Таңбалы тас суреттері кеңінен зерттеліп олардың тарихи және мәдени құндылығына талдау жасалынған. Олардың қатарын З.Самашевтың, М.Қ.Қадырбаевтың еңбектері құрайды.

Үңгірлердегі, жартас, қойтас, сынатастардағы таңба, ою, суреттер Орта Азиямен қатар Қазақстан жерлерінде де көптеп кездеседі. Қазақстан археологтары бір ғана «Таңбалы тастан» қаншама мыңдаған суреттер тапқан. Қазақстан жерінде таңбалы тастар көптеп кездесетін аймақтардың ішіндегі ең ірілері: Арпаөзен таңбалы тастары (Оңтүстік Қазақстан облысы Созақ ауданы Келіншектау жотасында), Қаратау шимайлы тастары, Бестерек таңбалы тастары (Шығыс Қазақстан облысы Ұлан ауданы Қалба тауы), Тамғалыдағы таңбалы тастар (Шу-Іле тауларының оңтүстігі) және тағы басқалары /1/.

Таңбалы тас суреттерінің ең көп шоғырланған жері – Таңбалы өзенінің кепкен арнасының ортасындағы, жырылған сайдың аңғары. Бұл жерлердегі жота беткейлері сурет салуға өте қолайлы. Суреттер ең биік жерлерге, жартастардың биік шыңдарына салынған. Оның да өзіндік себебі бар. Біріншіден, алыстан кеңістіктен көріну үшін, екіншіден, таң атқаннан күн батқанша күн сәулесі түсіп тұру үшін, үшіншіден, бұл жерлерге діни ғұрыптық салт-жоралғыларды өткізгенде барлық жұртшылыққа көрініп тұруы және бұл таудың аса киелі деп есептегендерінен. Жалпы бұл жерлердегі суреттерге қарап, олардың қаншама ұрпақтардың мәдени, ғұрыптық, тарихи орны болғандығын және сол ұрпақтардың сан ғасырлық дүниетанымын көре аламыз. Бұл суреттер діни-ғұрыптық рәсімдер өткізген кезде, ежелгі бақсылардың діни билерінен кейінгі трансқа түсу барысында жасалған деген пікірлер бар /2/. Таңбалы тас суреттері Орта Азия аумағында ең көп тараған антропоморфты бейне – күн шапақты бет-перде киген фигуралардың көптігімен ерекшеленеді.

Сонымен бірге «күнбасты» бейнелер алғашқы құдайларды бейнелемейді, керісінше кейбірі рух пен құдайлардың араласуын білдіреді деген пікір де бар /3/. Тағы күн құдайына табынумен, өмірлік айналыммен, табиғи циклмен де байланысты болуы мүмкін дейді. Бұл бейнелер тур-бұқалармен және мифтік-ғұрыптық кешендермен, әсіресе құрбандық шалу идеясымен байланысты. Суреттердің ішінде қос атты күймелердің бейнелері күнге табынумен де тығыз байланысты. Б.з.д. II мыңжылдық ортасында далалық Еуразияның қола дәуірі тайпаларында әскери күймелердің культі дамыды. Сол заманда күймелердің кастасы ерекше артықшылықтарды пайдаланған.

Петроглифтердің ішінде ежелгі жылқышылардың өмір салттарын бейнелеген мифтік-ғұрыптық кешенді суреттер де бар. Әсіресе, «Сеймдік-турбиндік» деп аталатын стильдегі жылқылардың кескіндері көп. Мұнда бұл жануарлар ірі кеуделі, ерекше кекілдерімен, әсем құрықтарымен, сонымен бірге бастарының белгілі бір түрімен, кей жағдайда жалдары күзелген түрлері де бейнеленген .

Осы суреттерді байыптап зерделей келсек, тастарға қашап сурет салу халқымыздың көне заманнан жалғасып келе жатқан мәдени-тарихи дәстүрі екендігін көреміз. Сондықтан да бұл тарихи жәдігерлерімізді зерттеу еліміздің рухани-мәдени және ғылыми өсіп-өркендеуіне қызмет етеді деп ойлаймыз.

Домбыра

Домбыра – қазақ халқының ең көне музыкалық аспабы. Ертеректе музыка және музыкалық аспаптар жөнінде әдеби мәліметтер Әбу Насыр әл-Фарабидың «Музыка туралы ұлы трактатында» аса құнды деректер қалдырған. Бұл трактатында әл-Фараби музыкалық бұрауларға математикалық дәйектеме беріп, теориясының негізін қалаған. Ал домбыра туралы археологиялық дерек тіпті арыға кетеді. 1986 ж. белгілі ғалым этнограф Жағда Бабалықұлы Алматы облысы Жамбыл ауданының Майтөбе жайлауынан ерекше сурет тапқан. Олардың арасында домбыраға ұқсас сурет бар. Домбыра аспабының жанында билеп тұрған төрт адамның суреті бар. Белгілі ғалым-археолог К.А.Ақышев бастаған ғалымдар тастағы суреттерді зерттеп, бұл сурет кем дегенде неолит (б.з.д 4000 жыл) дәуірінде бейнеленген деп тапты. Бұл тастағы сурет домбыраның өте көне аспап екенін және сол кездің өзінде жеке орындаушылықтың болғанын дәлелдейді. Мұның өзі осы аймақтағы көшпенді халықтың арасында музыка мәдениетінің дамығандығының айғағы. Онда жер бетіндегі ішекті музыкалық аспаптардың арғы атасы, бәлкім, қазақтың қара домбырасы шығардеп толық айта аламыз. Аспаптың тастағы пішініне қарап белгілі философ Сәбетқазы Ақатаев, халық арасында «тұмар домбыра» аталып кеткен орталық өңірдегі таралған домбыраға өте ұқсас екендігі туралы тұжырым жасайды.

Домбыраның үнінде жусанға жайылған қой мен ешкінің ішегінің маңызы өте жоғары екен. Ал Маңғыстау мен Атыраудың тұзды жерінің шөбіне жайылған қойдың ішегі мықты, ерекше сапалы болған. Музыкант-өнертанушы Ж.Нәжімеденов домбырамыздың, қыл қобыздың үні өзінің табиғатымызға тән болған қоңыр үнінен еуропалық үнге қарай өзгеріп бара жатыр дейді. Оның себебі, оркестрлік жоғары бұрауға қойдың ішегі шыдамағандықтан, орнына 50-60 жылдардан бастап полимер-леск ішектерді пайдаланып келгендіктен дейді. Лескі негізінде балық аулауға арналғандықтан, ата-бабамыздың дәстүрлі қоңыр үнін жойды. Бұл кемшілікті жою үшін, домбыраның дәстүрлі қоңыр үнін қайтару үшін, шеберлеріміз табиғи ішекке сәйкес ішек табуы керек. Әйтпесе, халқымыздың ғасыр қойнауынан үзілмей келе жатқан қоңыр үнімізден мәңгі көз жазып қалуымыз мүмкін дейді /4/. Қазіргі таңда домбыра арқылы сақ, ғұн мәдениетімен келе жатқан, халық арасында әлі күнге дейін танымал ежелгі күйлерді атауға болады. Атап айтсақ, сақтардан «Шыңырау», «Аққу»; ғұндардан «Кеңес», «Сары өзен», «Шубар ат» күйлері.

Киіз үй

Адамзат баласы мыңдаған жылдар бойы табиғат күштерімен күресіп келеді. Осы күрестің шешуші факторының бірі баспана.

Ал қазақ құрылыс өнерінің жетістігі болып табылатын ол киіз үй. Киіз үй туралы тарихи мәліметтер жат-жұрттық жиһанкездердің еңбектерінде жиі кездеседі. Атақты Менандр Протектор мен француз елшісі Г.Рубруктың, П.Карпинидің, Ибн-Батутаның, П.С Палластың еңбектерімен қатар, қытай және араб жазба деректерінде де кездеседі. «Оғызнама», «Қитаби дәдәм Қорқыт», «Қозы-Көрпеш – Баян сұлу», «Манас» сияқты ірі эпикалық поэмаларда киіз үйдің небір үлгілері суреттелген. Қытай ақыны Бо-Цзюнь-Иди киіз үйдің сұлулығын тамаша өлеңмен суреттеген. Сондай-ақ Фазлаллах Рубихан Исфханидің «Михман-наме-йи-Бухара» еңбегіндегі деректерді де атап өтуге болады.

Қалай десек те, киіз үйдің көшпелі өмір салтымен сабақтас екені күмән толтырмайды. Себебі, киіз үй сияқты «ғажайып архитектурасыз» көшпелі өмір салтын, Ұлы далада көндігу мүмкін емес еді.

Көшпелілердің экологиялық жүйеге барлық жағынан үйлесімді баспана үлгісін жасап шығаруы асқан көрегендік пен шеберліктің көрінісі еді. Көшпелі қазақ үшін оның үйі оның философиясы мен микрокосмосы болды. Киіз үйдің бедерлерінен қазақтың бүкіл жан-дүниесі мен дүние-танымы көрінеді.

Шаңырақ ұғымы – ұрпақтан-ұрпаққа берілетін ата шаңырақпен байланысты болса, екінші жағынан рухани түсінік ұрпақ жалғастығы, дәстүр сабақтастығы, өсіп-өну, ырыс-құт, береке-дәулет ұғымдарымен байланысты.

Киіз үйдің үш деңгейлік құрылымдық бөліктері – кереге, уық, шаңырақ, әлемнің үш қабатын бейнелейтін болса, ішкі кеңістігіндегі төр – сый-құрмет орны, ошақ – жылу көзі, кіндік және басқа да мәнде орындар көшпенді қоғамдағы негізгі әлеуметтік қатынасты көрсетеді. Үйдің тұтастығы, беріктігі мен сынуы, күйреуі және адам өмірінің гүлденуі мен үзілуі арасында символдық байланыс қалыптасқан. Мәселен, «есіктің босағасын керме», «босағада тұрма», «шаңырағың биік, босағаң берік болсын» деген тыйымдар мен тілектердің астарында осындай байланыс бары аңғарылады. Тұтастай алғанда, киіз үйдің қызметінің мәні - өз иелерінің жан саулығы мен денсаулығын қамтамасыз етіп, ырысын арттыру, өркенін өсіріп, құтын қашырмай, берекесін сақтау. Көшпелі қоғамның бүкіл салт-дәстүрі, дүние-танымы, бүкіл моральдық категориялары осы гуманистік мақсатқа бағындырылған.

Бүгінгі күні Тәуелсіз Қазақстанның Мемлекеттік елтаңбасының негізіне осы шаңырақ алынған. Ол елтаңбамыздың жүрегі іспеттес. Шаңырақ әлемнің біртұтастығын бейнелесе, ал еліміз үшін бір шаңырақ астында өмір сүріп жатқан халқымыздың татулығы мен бірлігінің белгісі.

Маңғыстау жер асты мешіттері

Қазақ халқының қазіргі уақытқа дейін сақталып келген күрделі тарихи-мәдени мұраларымыздың бірі – Маңғыстау жер асты мешіттері. Бұл сирек кездесетін озық сәулеттік құрылыс жүйесі. Осын ескерткіштерге ұқсас тау-тасты құрылыс жүйелері, мешіттер мен ғибадатханаларды әлемнің әр жерлерінен – Испания, Түркия, Йордания, Қырымнан кездестіруге болады. Ал Орталық Азияда мұндай ғажайып құндылықтар тек Қазақстанда, Маңғыстау өңірлерінде ғана сақталып қалған тау шатқалдары мен жартастарды мен төбелерді үңгіп салған мешіт-медреселер. Бұл ғибадат орындарының салыну кезеңдері түркі халықтарының сонау тәңіршілдік сенімі дәуірінен бастап, соңы XVII ғасырдың аяғында Пір Бекет ата салған Оғландыдағы мешіт-медресемен аяқталады. Бұдан байқалып отырғаны, мұсылмандық рухқа тәрбиелейтін орындардың өте ертеде пайда болуына орай, бұл түбекті «362 әулие отаны» - деп атаған /5/.

Маңғыстау жер асты мешіттерінің ішінде тоқталып өтетін айрықша архитектуралық туындылар – Бәйте ғибадатханасы (ең көнесі), Шақпақ ата кесенесі, Бекет ата мейшіттері, «Ақмешіт», Ескі Бейнеу мешіті, Тобықты мешіті, Оғланды мешіті, Байшағырдағы намазхана т.б. /6/.

Маңғыстау, Үстірт өңірлерінде жерді үңгіп мешіт салу, бұл Алланың ақтық жолына түсіп, құлшылыққа мойынсұну және ортағасырлық сопылық ағымдардағы исламдық танымның шынайылығының белгісі болған. Ал Қазақстанда сопылық жолды бізге Ахмет Йасауи салғаны бәрімізге де белгілі. Тағы бір ерекше атап өтетін қызық жағдай, осы мешіттерде көп кездесетін белгі – «крест». Шақпақ ата кесенесінде «крест» үлгісінің көлемділеу түрі кездеседі. Оның да өзінің символикалық мәні бар. «Крест» - көне түркілердің тәңіршілдік белгісі екенін археологиялық зерттеу жұмыстарының қорытындылары дәлелдеген.

Маңғыстау жер асты мешіттерінің өте көп ерекшеліктері бар. Олардың ішінде барлық мешіттерге тән ортақ ерекшеліктер бар. Оларды атап өтсек: мешіттің дыбыс акустикасының кереметтігі, жылдың барлық мезгілдерінде бір температурада болатындығы, қуыстар мен жарықтарды тиімді пайдаланылуы, михрабтардың Қағбаға дәл

бағытталуы, су көздерінің болуы, барлық жерде тек тұт ағаштарының егілуі, сүлік ұстайтын орындардың болуы, әулиелердің өздері ұстаған көптеген жәдігерлердің болуы, обсерваториялық байқаулар жүргізуге пайдаланылуы және т.б. Тағы бір қызығы, Маңғыстау жер асты мешіттерінің геофизикалық аномальды аймақтарға салынуы .

Біздің ойымызша әлемдік мәдениетте өзіндік орны бар Түркияның Анатолиядағы Каппадокия үгірлерінен артық болмаса кем емес, Маңғыстаудағы жер асты мешіттерін де қоса аламыз. Себебі Орталық Азия бойынша мұндай ғажайып құрылыстар тек Қазақстанда ғана бар екен. Сондықтан бұл жерлердің ерекше туристік аймақтардың бірі болуы даусыз. .

Өткенсіз болашақ бұлдыр дегендей, біз өзіміздің тарихи мұраларымызды зерттеп білу арқылы өшкенді қайта жандырып, тауып, қолда барымызды бүкіл жаһанға мойындату. Жоғырыда сөз болған мәдени мұраларымыз туралы көп ғылыми еңбектер жарыққа шықса да, олардың тарихы туралы әңгіме мұнымен аяқталмақ емес. Біз алдағы жұмысымызда Қазақстанның бұдан басқа да түрлі баға жетпес мәдени мұраларын топтастырып жинақтасақ деген қорытындыға келдік.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Нәжімеденов Ж. Домбыраның қоңыр үні қайда // Ансар. 2006. №4.
2. Назарбаев Н. Еуразия жүрегінде. Алматы, 2005
3. Нығметуллаев. Тарихтың тағылымы – келешектің даңғылы. Алматы, 2000.
4. Самашев З. Петроглифы Қазақстана. Алматы, 2006.
5. Сейдімбеков А. Күңгір-күңгір күмбездер. Алматы, 1981.
6. Қазақстанның жеті кереметі. Алматы, 2006.

УДК 94(574)

О ВЫСЫЛКЕ КОРЕЙЦЕВ ДАЛЬНЕВОСТОЧНОГО КРАЯ В КАЗАХСТАН

Тен Виктор Алексеевич

доктор исторических наук, профессор
Москва, Россия

Ким Наталья Павловна

доктор педагогических наук, профессор
Костанай, Казахстан

***Аннотация:** Насильственное переселение корейцев, проживавших до осени 1937 года на советском Дальнем Востоке в Казахстан и Узбекистан, и события последующих полутора лет – 1937 г. и 1938 г. явились началом их отдаления от основной массы корейской нации и отправной точкой возникновения в СССР корейской диаспоры «коре сарам».*

***Ключевые слова:** депортация, переселенцы, иммигранты, диаспора.*

Срочная депортация 200 тысяч населения корейского происхождения принципиально отличалась от переселения тысячи корейских крестьян и рыбаков на российские земли к востоку от реки Уссури, начавшегося в последней трети XIX века. Освоение корейскими иммигрантами районов российского Приморья и их совместное проживание с преобладающим европейским населением шло таким образом, что дальневосточные корейцы на русском Дальнем Востоке в основной массе продолжали сохранять корейское национальное самосознание, приверженность корейскому патриотизму и корейскому языку (преимущественно его хамгёнского диалекта). Аналогичная ситуация наблюдалась и на Северо-Востоке Китая, на территории Маньчжурии.

После российско-китайских договоров 1860 года малонаселенные земли на стыке границ трёх стран – России, Китая и Кореи стали доступны не только для китайцев (хань), но и для корейцев. Эта территория особенно была притягательна для безземельных крестьян северных регионов Корейского полуострова, которые начали активно переселяться нарастающими темпами, особенно после аннексии Кореи Японией в 1910 году. С начала XX века регион на стыке трёх границ более 30 лет был основной базой корейского национально-освободительного и революционного движения. Ведь две трети из них были иммигрантами первого поколения, которые родились на севере Корейского полуострова, а также в семьях корейцев в Кандо. Так корейцы называли район юго-восточной части Маньчжурии на Северо-Востоке Китая, непосредственно граничащий с Кореей по реке Туманган. Иммигрируя на Северо-Восток Китая, или на российский Дальний Восток, многие выходцы из Корейского полуострова вплоть до депортации корейцев в 1937 г. из Дальневосточного края РСФСР, меняя место жительства, во многом сохраняли привычный жизненный уклад. Формально, корейцы российского Дальнего Востока и Северо-Восточного Китая (Маньчжурии) считались иммигрантами из Кореи, но они еще длительное время чувствовали себя корейцами и воспринимались в других странах именно как «корейцы», как естественная часть корейской нации. Подчиненность Кореи императорской Японии ярко выражалась в политике мировых держав по отношению к Кореи и ее колониальному статусу, к корейскому национальному движению, а опосредованно касалась корейских иммигрантов. После 1910 г. японский император считал всех выходцев из Кореи своими подданными. США и Англия предпочли считать вопрос о выселении корейцев из Дальневосточного края (ДВК) внутренней японской проблемой, или одним из пунктов японско-советских отношений. Конфигурация сил на

Дальнем Востоке до начала второй мировой войны была для корейских патриотов неблагоприятной. Депортация в 1937 г. в Казахстан и Узбекистан почти 200 тысяч корейцев ухудшила положение корейского антияпонского освободительного движения. Тем не менее, движение за независимость Кореи от Японии, в котором активно участвовало корейское население российского Дальнего Востока и китайской Маньчжурии, продолжалось до 1945 года.

Нелегкие испытания насильственных и вынужденных переселений, через которые прошли в XX веке корейцы бывшего СССР, изменили жизнь «корё сарам», но не привели к полной утрате у них национального сознания. Потомки корейских иммигрантов, поселившиеся на российском Дальнем Востоке, которые живут теперь в странах Содружества независимых государств имеют как непремennую часть своей идентичности, чувство сопричастности к корейской нации и её истории. Но вместе с тем тотальная депортация корейцев 1937 года была и остаётся одной из самых печальных страниц истории корейского народа. После 1937 года корейцы вновь, но теперь не по своей воле, стали корейскими иммигрантами – переселенцами в Казахстане и Узбекистане. С этого времени началась новая глава в истории зарубежных корейцев – история диаспоры «корё сарам».

Возникновение диаспоры «корё сарам» происходило в условиях очередной волны массовых политических репрессий в СССР. Само переселение корейского населения из Дальнего Востока в регион Центральной Азии также было проявлением политических репрессий сталинского периода. Более того, Большой террор 1936-1938 гг., который прошёлся тяжёлым катком по всем нациям и народам СССР, нанёс дополнительный удар по уже репрессированным в форме депортации советским корейцам.

Депортация корейского населения из Дальневосточного края РСФСР привела к выселению на территорию КазССР почти 21 тысячи корейских семей, или около 98,5 тысяч человек [1]. Их размещение по регионам республики для постоянного проживания, как пишет Г.В. Кан, «второй этап переселения» – был весьма сложной задачей.

1 августа 1937 года по личному указанию и за подписью секретаря ЦК ВКП (б) Сталина вышло постановление Совнаркома СССР и ЦК ВКП(б) «О выселении корейского населения из пограничных районов Дальневосточного края». В Кустанайскую область было выслано 982 семьи корейцев-переселенцев (4650 человек) или 5,3% корейских семей, прибывших в Казахстан на 5 октября 1938 года. Средняя численность одной семьи корейского переселенца из ДВК, проживавшего в КазССР в 1937-1939 годах, составляла примерно 5-6 человек [2]. Другие данные названы в телеграмме генерала Чернышева наркому НКВД Ежову: «на 20.09.37 г. в пути 35 эшелонов в составе 103 369 семей, 51299 человек, или 4,8 человека на семью» [3].

Анализ источников показал, что есть различия по количеству семей корейских переселенцев, которых приняла Кустанайская область в период с 1937 г. по 1938 г. В книге «Корейцы Костанайской области» написано (со ссылкой на отчёты облисполкома), что на 1 декабря 1938 г. «в нашу область на эту дату (1 декабря 1938 г.) было расселено 1040 хозяйств». Авторы предлагают подсчитать численность корейского населения по регионам Казахстана, ориентируясь на предположение, что «среднестатистическое корейское хозяйство (семья) состояло из 5,5 человека», тогда в Кустанайской области за полтора месяца до переписи 1939 г. должны были проживать 5 720 корейцев. В ряде исследований приводятся сведения областного архива в которых сохранились телеграфные указания ЦК ВКП(б) и Совнаркома СССР и ЦК КП(б)К и Совнаркома КазССР. В марте 1938 г. зам. управделами Совнаркома КазССР Сыргамбаев передаёт: «Кустанай. Обком Богданову. Облисполком Карасаеву. Передаю постановление СНК ЦК КП(б) Казахстана, от 3 марта 1938 г., о расселении и хозяйственном устройстве переселенцев-корейцев». В постановлении утвердили «следующее расселение корейцев-

переселенцев: в Кустанайской области 720 хозяйств, из них на землях ликвидируемого свиновхоза Красный партизан 500 хозяйств, в порядке доприселения в существующие колхозы 100 хозяйств, рабочих и служащих и кустарей в промышленности госкооперативных учреждениях и промкооперации 120 хозяйств». В конечном итоге, в октябре-ноябре 1937 г. в Кустанайскую область привезли 982 семьи корейцев. Сведения о наличии хозяйств переселенцев (корейцев), прибывших в 1937-38 гг. в Кустанайскую область (документ сохранён в областном музее) дают нам конкретные данные о корейских переселенцах. В основном переселенческие хозяйства были устроены и размещены в черте Кустаная, на базе «Красного партизана» и во вновь выстроенных поселках: Колхоз «Самир», с количеством 180 хозяйств, «5 декабря» - 175»[4].

Среди ряда причин сокращения численности корейцев в Казахстане, наряду с высокой детской смертностью в первые два года обустройства переселенцев можно назвать причину людских потерь из-за массовых политических репрессий 1937-1938 гг. Так, в Кустанайской области жертвами «ежовщины» стали почти 100 трудоспособных мужчин, большая часть которых была главой семей/домохозяйств. Эти цифры показывают, что каждая 10-я корейская семья в Кустанайской области потеряла основного кормильца.

Корейцы прибыли в Кустанайскую область не одновременно, а тремя разными по численности и по политическому статусу группами [5]. *Первая* группа состояла примерно от 10 до 12 человек, высланных с Дальнего Востока с ярлыком «социально-опасный элемент». Это были грамотные люди, участники национального и коммунистического движения и социалистического строительства на советском Дальнем Востоке в 1920-1930-е годы. В 1935-1936 гг. они подверглись исключению из партии и арестам. Однако следственные органы Народного комиссариата внутренних дел (НКВД) на Дальнем Востоке не смогли собрать на них необходимые доказательства их антисоветской и контрреволюционной деятельности, измены Родине или шпионажа. Поэтому они были «высланы в Казахстан в административном порядке». Первые административно-ссылные корейцы прибыли в Кустанай осенью 1936 года, примерно за 1-1,5 года до массовой депортации корейцев.

Второй по времени поток корейских переселенцев начал прибывать в Кустанайскую область не ранее ноября 1937 года. Передвижение эшелонов несколькими тысячами корейцев, депортированных из Дальневосточного края в Кустанайскую область, происходило медленно, но без крупных происшествий и, в основном закончилось в декабре 1937 года. Последняя *третья* группа высланных в Кустанайскую область корейцев была собрана из задержавшихся из-за путины рыбаков Камчатки, из находившихся в изоляторах арестованных, но еще не осуждённых жителей ДВК и из арестованных на советско-китайской границе и содержавшихся в лагерях-совхозах Народного комиссариата внутренних дел корейцев – «перебежчиков из Китая». Последние были корейскими иммигрантами в Маньчжурии, задержанные советской погранохраной при переходе в СССР из Северо-Восточного Китая в течение 1935-1937 гг. и находившиеся в изоляторах и специальных совхозах НКВД в Приморье. Корейцы-перебежчики из лагеря-совхоза НКВД при железнодорожной станции Манзовка численностью более 90 человек, считая и членов семей перебежчиков, были привезены со станции Манзовка под охраной солдат НКВД в составе последней, третьей по времени прибытия, группы корейцев, депортированных в Кустанайскую область.

В середине 30-х годов «наиболее важным направлением деятельности органов государственной безопасности считалась борьба с так называемыми «социально-чуждыми» и «социально-опасными элементами». Определенные категории населения стали рассматриваться в качестве потенциальных противников советской власти [6]. Подготовка к репрессиям «ежовщины» 1937-1938 гг. началась в виде проведённой в 1933-

1935 гг. кампании «проверки и обмена партийных билетов членов ВКП(б)». Её продолжением стала принятая в 1935 году инструкция наркомата внутренних дел «О порядке административной ссылки и высылки и осуществлении гласного надзора». Она определяла меры наказания лиц, признанных «общественно опасными элементами», но у следственных органов не было необходимых доказательств для предания их суду. Приказом Народного Комиссара Внутренних Дел Союза ССР от 27.05.1935 года были объявлены инструкции тройкам НКВД по рассмотрению дел об уголовных и деклассированных элементах и о злостных нарушителях положения о паспортах.

Тройки выносили следующие решения: о высылке из крупных промышленных центров в не режимную местность, о ссылке за пределы края (области), о заключении в лагеря НКВД. Выносили также решения о высшей мере наказания (ВМН).

До 1937 года самым массовым и относительно мягким наказанием была административная высылка/ссылка, высылка на срок до 5 лет под гласный надзор в местности по списку, установленному НКВД СССР или заключение в исправительно-трудовые лагеря на срок до 5 лет. В начале 1936 г. Политбюро ВКП(б) приняло постановление «О пограничных районах ДВК», согласно которому НКВД предписывалось выслать в административном порядке из приграничных районов Дальнего Востока до 1500 бывших коммунистов, исключённых из партии и подозреваемых в шпионаже. Вторыми среди перечисляемых в постановлении «подкатегорий лиц, подлежащих административной высылке - вслед за белогвардейцами и перед троцкистами и зиновьевцами - идут... корейцы» [7]. Поэтому в 1936 г., еще до начала депортации с территории Дальнего Востока и из центральных городов страны - была проведена высылка в административном порядке лиц, объявленных «социально-опасными элементами» (СОЭ). Среди них оказалось немало корейцев, высланных в Казахстан, в том числе более 1,5 десятка человек в Кустанайскую область. Через три года согласно приказу НКВД от 1 июня 1939 г. «Об административной ссылке и высылке», Кустанайская область объявлена «местом ссылки репрессированных граждан СССР»

Таким образом, выселение корейцев с Дальнего Востока в Кустанайскую область началось летом и осенью 1936 года с высылки под надзор органов НКВД небольшой группы дальневосточных корейцев-коммунистов. Второй, основной поток тотального выселения из ДВК, прибыл к новым местам постоянного жительства в конце октября, в начале декабря 1937 года. Третья, последняя группа депортированных из ДВК корейцев прибыла в Кустанайскую область в январе-феврале 1938 года. После завершения депортации прежние жители Дальнего Востока почти 20 лет были лишены права свободного выезда за пределы советской Средней Азии.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Кан Г.В. История корейцев Казахстана. - Алматы, Гылым, 1995, - С. 67.
2. КОГА. Фонд.Р-268.
3. Белая Книга. О депортации корейского населения России в 30-40х годах. Книга первая. Авторы-составители: Ли У Хе, Ким Ен Ун. – М.: Интерпракс, 1992. - С. 109.
4. Легкий Д.М., Ким Н.П. Корейцы в Костанайе. История вопроса Наша газета 30.05.2013 г.
5. Тен В. А. Начальные страницы истории кустанайских корейцев. - Кустанай: 1994. - 48 с.
6. Хаустов В., Самуэльсон Л. Сталин, НКВД и репрессии 1936-1938 гг. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010.
7. Полян П. Большой террор и депортационная политика. Национальная библиотека Франции, филиал Франсуа Миттерана, 9-11 декабря 2007 года. <http://www.demoscope.ru/weekly/2007/0313/analit03.php>.

УДК 323.15(476)

НЕМАТЕРИАЛЬНОЕ КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ ГОМЕЛЬСКОГО РЕГИОНА

Гавриловец Людмила Владимировна

Доцент кафедры истории и обществоведческих дисциплин

МГПУ им. И.П. Шамякина

Мозырь, Беларусь

***Аннотация:** В статье охарактеризовано, что основным вектором культурно-исторического развития этнических общностей Гомельского региона является сохранение и восстановление обрядности, а также традиционных промыслов как основы национальной идентичности, определены особенности аутентичных обрядов этнических групп региона, что позволяет констатировать тот факт, что фольклор является воплощением культурно-национальной специфики развития Гомельского региона на современном этапе.*

***Ключевые слова:** обряд, промысел, нематериальное культурное наследие, этническая общность, ментальность*

Этнические группы (белорусы, украинцы, поляки) Гомельского региона (Восточного Полесья) отражают социокультурные и демографические особенности их развития, но при этом появляются специфические культурные феномены, закрепляемые в особенностях поведения представителей этнических общностей, сознании, языке. Своеобразие этнических культур Гомельского региона выражается в свойственной данной культуре ментальности, что в свою очередь обуславливает мышление представителей данных этнических общностей. Они определяют свои ценности, знания, нормы морали и поведения. Таким образом, ментальность проявляется как формирование собственных отличных представлений о природе, времени, труде, добре, красоте и многих других категориях этнической культуры.

Как характерную черту украинской ментальности можно отметить индивидуализм, а в ментальности белорусов больше преобладает коллективизм. Для украинской общности также характерно преобладание идеализма над реализмом, некоторый иррационализм в действиях. Характерной особенностью ментальности белорусов и поляков является приверженность к занятиям традиционными промыслами. Так, 17 декабря 2020 г. в репрезентативный список нематериального культурного наследия человечества вошла культура бортничества. В Восточном Полесье сохранилась уникальная традиция – бортевое пчеловодство. Данный регион – это, то место, где культура бортничества практически не прерывалась и передавалась из поколения в поколение. Сегодня лесное бортничество сохраняется во многих деревнях Лельчицкого района, а также встречается в пределах Петриковского, Лоевского, Житковичского, Ельского районов Гомельской области, Столинского и Пинского районов Брестской области. В 2017 г. лесное бортничество Лельчицкого района было включено в Государственный список историко-культурных ценностей Республики Беларусь, как комплексный элемент культурного наследия, вобравший не только материальную, но и духовную часть культуры.

Среди потомственных бортников можно назвать Петра Гвоздя, Михаила Флёрку, Адама, Осенку, Николая Романова, Ивана Осипова и других. Общее количество бортников в Беларуси насчитывает около 190 человек и 1 800 бортей. Так, в д. Крынки Речицкого района расположен целый бортный лес, где находится около 100 бортей или колод. Возраст некоторых из них насчитывает около 150–200 лет. Как правило, производительность колоды составляет 5–10 кг. в год. Бортевое пчеловодство развито в д. Симонический Млынок Лельчицкого района. Здесь на берегу р. Крушинка произрастает

семейство крушиновых, которое относят к категории хороших медоносов. Основная часть колод расположена в урочище Волчье. Борти можно увидеть и в д. Погост Житковичского района. Огромное количество колод в лесу связано с тем, что пчелы приносят мед первые три года, как они в нее заселились. Затем все соты необходимо срезать и вычистить борть. Через несколько лет пчелиная семья вновь вернется в колоду. Иногда колоды необходимо перевешивать, так как в них не садится рой. В Лельчицком районе данная проблема связана борьбой с короедом, из-за которого приходится уничтожать лес, соответственно менять месторасположения колод. Бортовой мед – единственный натуральный продукт пчеловодства [1, с. 14].

Как правило борть на дерево устанавливают вручную, с помощью колеса. Для того, чтобы пчелы начали сразу работать необходимо в пустую колоду положить пахучие вощинки (тончайшие восковые листы, имеющие «заготовки» сот). Привлечь пчел может также медовый запах «оскодавы» – жидкости, которая остается от переплавки воска. В д. Новое Полесье Лельчицкого района распространен обычай борти зимой закрывать берестой или металлом, а также снимать на зимовку. Здесь их также можно найти в разных местах, как в лесу, так на полях и берегах рек.

Необходимо также отметить сохранение и развитие традиционных ремесел в Гомельском регионе. Среди них особо выделяются текстильные традиции д. Неглюбка Ветковского района. В 2016 г. неглюбские текстильные традиции были включены в Государственный список историко-культурного наследия Беларуси. Основным изделием местных мастеров являются рушники. Неглюбские рушники выполняются в бело-красной гамме. Для них характерна богатая орнаментика (несколько десятков сложных геометрических и растительных орнаментов), сложная полихромия (до 25 цветов и оттенков в одном изделии). Края рушников оформлены петельными махрами. Следует отметить и разнообразие техник ткачества и вышивки. В ткачестве используются браная (одна- и двухуточная), пераборная («под холст», одна- и двусторонний перебор), выборная, залоговая и много нитевая техники ткачества. В вышивке широко распространены набор, крестик, числовая и произвольная гладь, «строчка по выражениям», тамбурный шов, двусторонний шов – «роспись». Разработаны сложные соединительные швы («неглюбская меретка») и текстильное плетение. Данные приемы ткачества и вышивки, богатый орнаментальный фонд используются для создания многоцветных скатертей, покрывал, занавесок и иных предметов интерьера, а также полотенец, элементов одежды, сувенирной продукции [4, с. 7].

Если говорить про рушники, то они являются обязательным атрибутом обрядовых действий и среди украинской этнической общности региона. Кроме обрядового значения, рушники имеют и сугубо практическое применение. Так, названия рушникам давались соответственно их назначению. Например, для вытирания лица и рук – утиральник, для украшения образов – покутник, для брачных церемоний – свадебный, для похорон – похоронный, для того чтобы повязать сватов – плечевой и т.д.

Традиция ткачества в д. Неглюбка сохраняется и передается последующим поколениям жителей, а также ее поддерживают в современных кружках ткачества Ветковского района. Работы местных мастеров отличает свой собственный стиль. В быту жителей Ветковского района сохранилось множество традиций, связанных с использованием текстильных предметов в обрядах. Так, принято жертвовать рушники, скатерти, хоругви для украшения храмов. Существует особая традиция освещать воду в одном из колодцев, который украшают яркими рушниками и покрывалами. Тканые и вышитые полотенца вешают на кресты возле колодцев. Рушники являются обязательным атрибутом свадебных обрядов, а неглюбские костюмы используются во время проведения традиционного обряда «Вождение и погребение стрелы».

Обряд «Вождение и погребение стрелы» проводится в д. Казацкие Болсуны Ветковского района на шестой неделе после Пасхи, на 40-й день – в четверг, в день, когда православная церковь отмечает Вознесение Господне. Женщины собираются в центре деревни и водят хороводы. Участницы обряда из хорОВОДА делятся на шеренги и со специальными песнями, держась под руки, направляются за деревню к житневому полю. На краю поля женщины рассаживаются как снопы ржи, а три группы ребят змейкой водят возле них хорОВОД под названием «кривой танок». Данный хорОВОД воплощает идею продолжения рода. Затем с восклицаниями «Чья каша подгорела?» участницы хорОВОДА подбрасывают ребят ввысь. Подобное действие считается должно способствовать росту будущего урожая. Затем участники обряда качаются во ржи, чтобы быть здоровыми, срывают по три колоска ржи, которые хранят в своих домах за иконами. В поле происходит и основное обрядовое действие – «похороны стрелы». Участники обряда берут пуговицы, монеты и зарывают их в землю, при этом загадывают желания. Во время совершения данного действия произносится и заклинание: «Лежи, моя стрела, до того года, чтобы живы были все и здоровы». После этих действий считается, что весна закончилась, поэтому петь весенние песни уже нельзя. С поля женщины возвращаются, напевая летние песни и частушки [2, с. 3].

Уникальным обрядом является поклонение «каменной девочке» (чудо-камню) в д. Данилевичи Лельчицкого района. По форме данный камень напоминает или крест, или фигуру человека по пояс. На нём хорошо выделяются голова и плечи, а в центре отчётливо просматриваются монисто и нательный крестик. Каменный крест расположен на окраине деревни. Среди местных жителей распространена легенда о его происхождении. Данная легенда предостерегает, чтобы матери никогда не проклинали своих детей, потому что материнское слово имеет очень сильную магическую силу. Чудотворный камень жители д. Данилевичи считают оберегом от несчастий и бед. Они поклоняются ему, «задабривают», ухаживают за ним, приносят туда свои оброки. Существует традиция, когда молодые парни уходили на службу в армию, то их всей деревней провожали на окраину. Недалеко от камня прощались, чтобы ребята вернулись домой здоровыми и невредимыми. Матери подходили к «каменной девочке», молились и просили оберегать сыновей.

Высота камня не более 50 см. Были попытки среди местных жителей перенести камень в другое место, но в этом случае деревню и ее жителей постигали различные несчастья. С чудо-камнем обращаются очень бережно. Ежегодно в Красную субботу, накануне Пасхи, вечером у камня собираются местные жительницы. Каждая женщина подходит к каменному кресту по очереди, молится Богу, просит у Бога и «каменной девочки», чтобы простили все грехи, накопившиеся в душе. Затем женщины снимают с «каменной девочки» старые одежды, как правило, оставляют только платочек, передничек, цветы, собирают пожертвования, накопившиеся за год, выносят это всё за ограду и, помолившись, сжигают, при этом приговаривая: «Иди до Бога дымом».

На Пасху к «каменной девочке» идут все жители деревни. Некоторые из них стараются прийти до восхода солнца, чтобы попросить помощи, оставить оброк. В виде оброка несут крашеные яйца, куличи, сладости, другие угощения, а также переднички, платочки, ленточки, рушники, которыми украшают камень. У креста местные жители молятся, загадывают желания, христосуются, прощают все обиды. Обрядовые действия сопровождают пасхальными песнями, хорОВОДАМИ.

Известно, что к «каменной девочке» обращаются за помощью также пары, не имеющие детей. Уникальной традиции поклонения «каменной девочке» в 2016 г. присвоен статус нематериальной историко-культурной ценности Республики Беларусь [3, с. 2].

Таким образом, для этнических общностей Восточного Полесья в наибольшей степени характерным проявлением их ментальности является сохранение и восстановление фольклорных традиций, т.е. обрядности. Многие обряды и промыслы Восточного Полесья являются уникальными и распространенными исключительно в данном регионе, поэтому по праву считаются нематериальным культурным наследием Гомельщины и занесены в Государственный список историко-культурного наследия Беларуси.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Гавриленко Н. Последние колодные ульи Европы // Лесное и охотничье хозяйство. 2012. № 9. С. 13–16.
2. Кирбай А. В агрогородках Столбун, Казацкие Болсуны и Яново прошёл обряд поздневесеннего календарного цикла «Вождение и похороны стрелы» // Голас Веткаўшчыны. 2021. 15 июня. С. 3.
3. Липская С. Данилевичская традиция поклонения «каменной девочке» // Светлае жыццё. 2017. 20 мая. С. 2.
4. Неглюбские рушники // Правда. № 70. 4 июля. С. 7

УДК. 392.51 (575.2)

СВАДЕБНЫЕ ОБРЯДЫ УЗБЕКОВ ГОРОДА ОША: ТРАДИЦИИ И ИННОВАЦИИ

Ахмедова Гулида Абдраимджановна

ст. преп. кафедры «История и Философия»

Кыргызско-Узбекский Международный университет им Б.Сыдыкова

Историко-филологический факультет

Аннотация: Данная статья посвящена важному обряду перехода в жизни человека – свадебной обрядности. Автором представлена попытка рассмотреть свадьбу узбеков Оша как структурную модель. Применение исторического, синхронного и диахронного методов, позволило выявить различные элементы, функции и процесс взаимодействия традиции и инновации в пространственно – временном континууме.

Ключевые слова: свадебная обрядность, мусульманская свадьба, ритуал, инновация, традиция, никох, паяндоз, нашыда, кыз той, нонушта.

Abstract: This article is devoted to an important rite of passage in a person's life - a wedding ceremony. The author presents an attempt to consider the wedding of Uzbeks in Osh as a structural model. The use of historical, synchronous and diachronic methods made it possible to identify various elements, functions and the process of interaction between tradition and innovation in the space-time continuum.

Keywords: wedding ceremony, Muslim wedding, ritual, innovation, tradition, nikokh, payandoz, nashyda, kyz toi, nonushta.

У каждого народа есть свои традиции, обряды, обычаи и национальные праздники. И каждый из них играл свою определенную роль на разных исторических этапах. И одним из таких важных обрядов является свадебная обрядность.

Свадебная обрядность - один из наиболее сложных и значимых комплексов традиционно – бытовой культуры. Как общественное явление свадьба является системой определенных отношений. Она включает в себя один из важнейших «обрядов перехода» жизненного цикла и значительный пласт религиозно – магической символики. Это яркий, запоминающийся момент в жизни каждого человека. В то же время свадебная обрядность представляет собою весьма сложную систему, состоящую из социальных, хозяйственных, правовых и религиозно – магических мотивов. [3]

Процессы глобализации и интеграции проявляются и затрагивают все сферы нашей повседневной жизни: в экономическом развитии, в современных нанотехнологиях, генной инженерии, в информационных потоках СМИ, унифицируются представления о нормах поведения. Причем в качестве примера выбирается «европейская» модель. В тоже время эти процессы затрагивают не только внешние стороны, но и внутренние – духовную культуру общества, касаясь, прежде всего традиционных обычаев и обрядностей. Современный мир благодаря большому потоку информативности, открытости границ способствует и взаимовлиянию отдельных народов. Но, тем не менее, в традиционных обществах сохраняются старые традиции.

Одним из проявлений традиционной культуры является обрядность того или иного общества. Она охватывает различные стороны и переход из одного социального статуса в другой. Обычаи и обряды – это составная часть традиционной культуры любого народа, отражающие его самобытные черты, особенности его мировоззрения, психологии. Хорошо известно, что обычаи и обряды трансформируются по мере развития общества. В тоже время наблюдается тенденция сохранения архаичности, искусственного удержания

элементов, приверженность этноса к традиционной культуре. Все эти тенденции имеют место в современных культурных явлениях узбеков Оша.

С конца XX столетия в мире сохраняются две основные тенденции в праздновании свадеб: с одной стороны, под влиянием глобализации свадебный обряд приобретает космополитский вид, с другой стороны – существует стойкая тенденция к этимологизации свадеб и связанных с ними традиций. [5]

Одним из наиболее ярких показателей этих тенденций являются процессы глобализации и интеграции, происходящие в брачной обрядности, быстротечность этнокультурной модели поведения, внутри которой, параллельно изменяются определенные элементы. Брачная обрядность важна как один из важных этнокультурных феноменов, внутри которого содержатся определенные этические представления, этикет, религиозные воззрения, а также традиционно-идеологические представления. В этом феномене сконцентрирован целый комплекс современной и традиционной культуры. [8]

Базовым фоном и характерным для культуры этого народа в брачной обрядности являются следующие элементы:

1. патрилокальность (тенденции к дальнейшему его сохранению)
2. общим является порядок проведения свадебной обрядности, выделение в нем этапов – предсвадебный, свадьба, послесвадебный.
3. немаловажный фактор, как в развитии, так и в сохранении традиции являются взаимоотношения старшего поколения и молодежи. Большую роль играет авторитетное решение главы семьи.

В настоящее время свадьбы узбекского народа проводятся под влиянием модернизации и технологического прогресса культуры. А именно: свадебные (кортежи), которые были обязательным свадебным атрибутом, сменились на роскошные дорогие автомобили. Церемония свадебного тоя начинался и велся в домах жениха и невесты одновременно. На сегодняшний день в некоторых узбекских семьях свадебное празднование в начале проходит на стороне девушки, как сегодня модно среди девушек «Киз той». Хотелось бы отметить, что на данном этапе свадьбы четко проявляются современные тенденции. Свадебное застолье проходит дважды (при возможности): сначала оно устраивается родителями невесты, потом — родителями жениха. Это своего рода отголосок старой традиции. Но, и здесь отчетливо проявляется материальное состояние отдельных семей узбеков города Оша. Свадьбу проводят в кафе или в ресторанах. [4]

Еще одним немаловажным элементом узбекской свадебной обрядности были звуки «карнайсурнай», это означало что рядом где-то в махаллях начинается застолье. (нонушта). Однако в последние десятилетия некоторые семьи перестали пользоваться услугами музыкантов карнаистов и сурнаистов¹. [10]

На сегодняшний день свадебные обряды города Ош можно условно разделить на современную, мусульманскую и смешанную. Мы можем это видеть на примере: если раньше, невесту подготавливали к приходу жениха, одевали на нее подвенечное платье. Жених с друзьями приезжали в дом невесты. У порога стелят «паяндоз»- белый ситец как символ благополучия, и друзья жениха при входе в дом невесты пели «ёр-ёр» под музыку,

¹ (Карнай и сурнай, как неразлучные братья зазывают всех на праздник. Когда звучит этот дуэт сразу переполняет чувство радости, ощущение праздника повсюду. Карнай - это длинная медная труба, составленная из двух, трех колен. Это больше сигнальный инструмент. Сурнай - делается из дерева и имеет металлический мундштук с тростниковой насадкой, она и издает звуки. Каждый из этих музыкальных инструментов достоин внимания, но вместе они сила и красивый тандем).

то сегодняшней день они поют «нашыду» (мусульманское песнопение, традиционно исполняемое мужским вокалом, без сопровождения музыкальных инструментов). [6]

Друзья жениха по традиции боролись и делились между собой отрезком материи (паяндоз), это означало следующая женитьба друга. Но некоторая религиозная молодежь отрицают эти традиции. В данной статье мы рассматриваем свадебные обряды формировавшейся в советском обществе и свадьбы, проникающие при влиянии исламской тенденции.

Раньше не было деления на женскую и мужскую половину, ставили общие столы, где сидели родственники и друзья жениха и невесты. Во время застолья сопровождалась танцами, причем сохраняется обычай одаривать деньгами лучших танцоров, которые, как и в старину передают эти деньги музыкантам. Новшеством на сегодняшний день в некоторых консервативных семьях под влиянием ислама прослеживается доминирование выполнения свадебных мероприятий на основе мусульманских канонов. Первая группа, которая соблюдают эти современные свадьбы, а вторая группа отрицают такие свадебные обряды в место музыки они приглашают имамов которые трактуют богословские нравоучение. Но при этом в этих свадьбах отсутствуют женщины, либо они сидят в помещениях. [9]

Кульминационным моментом свадебных церемоний является обряд мусульманского бракосочетания «никох». Приезд жениха и пребывание его в доме невесты в г. Ош происходит сейчас несколько по-иному, в чем в других ближайших городах Ферганской долины. Изменился порядок проведения обряда «никох»; если раньше «никох» читался в мечетях, то сегодня это мероприятия проводиться «киз бекитган жой» (дом соседей, где была спрятана невеста), и по традиции друзья жениха должны выкупить невестку, или же по настоянию родителей дома невесты. [8]

Хотелось бы также отметить, что именно семьей прививаются и поддерживаются бытовые навыки и этнические предпочтения в области национальной кухни. В связи с этим происходит переоценка этнических ценностей как индикатора самоидентификации. В городской многонациональной среде элементы традиционной культуры нередко воспринимаются как этноинтегрирующие факторы и скорее являются знаками национальной принадлежности.

Выводы:

Таким образом процессы глобализации приводят к размыванию четких границ традиционной культуры. Происходит синтез, влияние преобладающей доминирующей модели над традиционной. Происходит доминанция одной культурной модели. Все это ведет к постепенной утрате ценностей. С другой стороны, в обществе намечается стремление к сохранению традиционных форм или по крайней мере ее знаковых элементов обрядности и обычаев. Именно здесь старым формам предается новый смысл, происходит наибольшая модернизация.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ЛИТЕРАТУР:

1. Асанканов А. Традиционным свадебным обрядом и обычаем узбеков г. Ош и его окрестности/ Ош и Фергана археолог-Б., 2000, Ош 3000 и культ наследие выпуск № 4 с 118.
2. Арутюнов С.А. Народы и культуры – развитие и взаимодействие. -М., Наука, 1989. с 243
3. Лобачева Н.П. Формирование новой обрядности узбеков. М., 1975.
4. Лобачева Н.П. Что такое свадебный обряд? //ЭО. -1995. -№4 с 55-63
5. Кисляков Н.А. Очерки истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. -Л: Наука, 1969-с-16
6. Кагарова Е.Г. Состав и происхождение свадебной обрядности. Сборник музея антропологии и этнографии

7. Обычай, традиции и обряды народов Востока-Б., 2000-176с
8. Рычков Н.А. Традиция, обычай, обряд //РА. -1997. -№2. -с151-155.
9. Джаббарова И.А. Современные свадебные обряды и обычаи узбеков г.Ош // КУУ 1998-Выпуск № 1с-237-240
10. <https://www.instagram.com/p/CGcXv7Nh3qS/?igshid=1xasb0qgrwqxv>

УДК 39(395.6)

ТРАНСФОРМАЦИЯ ГОСТЕВОГО ЭТИКЕТА ЭВЕНОВ КАМЧАТКИ: ЭТНОЛОКАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ

Алексеева Сардаана Анатольевна

Старший научный сотрудник

Института гуманитарных исследований и проблем малочисленных народов

Севера СО РАН

Якутск, Россия

***Аннотация.** В данной работе при реконструкции норм традиционного гостевого эвенского этикета и его трансформации основным источником послужили материалы, содержащиеся в этнографических работах по культуре эвенков Камчатки и полевые материалы автора, собранные в экспедиционных поездках.*

***Ключевые слова:** этикет, культура поведения, эвенки, Камчатка.*

Этикет является важнейшим компонентом культуры, который можно определить как «совокупность нравственных принципов общения, и конкретных норм социально одобренного поведения, специфичной для какой-либо общности». «По сути дел, - замечают А.К. Байбурин и А.Л. Топорков, - именно различия правил поведения в сходных ситуациях стимулировали тот интерес к быту разных народов, которым, в конечном счет, обязана своим возникновением этнография» [Байбурин, Топорков, 1990, С. 1].

Действительно, невозможно получить представление о культуре народа, не зная специфических правил его поведения в тех или иных ситуациях, ведь первое, что бросается в глаза при знакомстве с иной культурой – различия правил поведения в стандартных ситуациях. Выделение норм и правил традиционной культуры поведения дает возможность раскрыть в новом свете уже достаточно хорошо изученные явления, включив их в систему нравственно-этических представлений.

Многие исследователи отмечали особое гостеприимство тунгусов. Авторы, описывавшие быт коренных народов Сибири, единодушно отмечали особенное великодушие аборигенов во всем, что касается гостеприимства, угощения, помощи нуждающемуся и т.п.

Традиционный этикет эвенков включал в себя отдельные важнейшие правила как для семейно-родственного коллектива, так и для гостей: в первую очередь соблюдение границ между мужской/женской сторонами и другие принятые нормы общения. В тунгусской традиции было характерно наделение гостя особой символической нагрузкой.

Существовали различные приметы, связанные с приходом гостя. Так, приход гостя угадывали заранее тогда, как огонь в очаге начинал гореть с особым треском. По материалам быстринских эвенков «если в костре «встал» уголек – жди гостей. Чтобы был хороший гость, покорми уголек, т.е. аккуратно посыпь пеплом» [Культура эвенков Камчатки, 2013, с. 30].

В результате проведенных полевых этнографических исследований среди этнолокальных групп эвенков Якутии и сопредельных территорий - на Камчатке нами были выделены этнолокальные особенности эвенковского гостевого этикета. Так, традиционные обычаи гостеприимства у быстринских эвенков Камчатки, оторванных от «материковых» эвенков в середине XIX века (Кузаков К.Г. в статье «Заметки об эвенках быстринцах» выделяет их в особую группу эвенковского этноса «эвенки-быстринцы»*), наиболее ярко проявляются в обрядах встречи гостя и обрядах приношения и очищения огнем. Во время экспедиционных поездок в 2015, 2017 гг. мы имели возможность наблюдать и участвовать в этих обрядах в реконструированном эвенковском фольклорно-этнографическом стойбище «Мэнэдек» с. Анавгай Быстринского района Камчатского края.

Обряд кормления огня/очага сохранился в традиционном виде у быстринских эвенков Камчатки, для этого поджигают веточку можжевельника и окуривают гостей, проводя их через живой коридор обрядовой группы, гости перешагивают костер и отряхиваются, символически стряхивая с себя беды, горести, переживания, затем веточку бросают в огонь. Считалось, что данным случае, у очищаемого, у членов его семьи и рода все будет благополучно в будущем, поскольку «можжевельник, по представлениям эвенков способен изгонять болезни, злой дух, нехорошие помыслы из человека» [ПМА, 2015 - информант Л.И. Банаканова].

В настоящее время обряд очищения активно продолжает функционировать в гостевом этикете у быстринских эвенков и его можно увидеть на ежегодных фольклорных праздниках, фестивалях, различных постановках эвенковского ансамбля «Нургэнэк»:

Обряд «Приношение огню» я в сердце своем берегу,

В нем тайна и мудрость родного народа.

Там предки мои, собираясь в дорогу

Иль новое место избрав для ночлега,

Бросали в огонь угощение духам

и молча просили удачи, защиты.

Обряд для эвенка священен всегда –

В нем души ушедших и их голоса.

Покуда обряд в каждом сердце живет

С ним будет жить вместе эвенковский народ!

Необходимо отметить, что в регионе при активном содействии органов местной и краевой администрации организована работа по такому актуальному и привлекательному для Камчатского края направлению как этнографический туризм. На местах созданы Музеи под открытым небом, эвенковские этностойбища «Мэнэдек», «Нюлтен», и др., активно пропагандирующие историю и культуру коренных малочисленных народов Камчатского края.

По нашему мнению, активное развитие туристской индустрии повлияло, в том числе, на некоторые традиционные обычаи гостеприимства эвенков. Так, отмечается трансформация некоторых элементов гостевого этикета, в частности, старинного обычая забивания оленя с целью угощения/трапезы в некоторых оленеводческих табунах у быстринских эвенков Камчатки, который сегодня поставлен на коммерческую основу. По всей видимости, реалии современного бизнеса диктуют такие условия, когда жители сел вынуждены в современных условиях производить те или иные действия по определенному прейскуранту. Таким образом, можно констатировать, что в настоящее время древний гостевой обычай забивания оленя гостям и дальнейшего безвозмездного угощения им в табунах практически утрачен у быстринских эвенков, когда как он продолжает достаточно активно и повсеместно функционировать среди эвенков Якутии.

Итак, к числу важных результатов данного исследования можно отнести то, что нами были изучены традиционный этикет и культура поведения эвенков (ритуалы

приветствия, рукопожатия, встречи гостя, обычаи уважения старших и т.д.) эвенков как Якутии, так и сопредельных территорий – Камчатского края.

В результате нами были выделены этнолокальные особенности эвенковского гостевого этикета, выявлены трансформации традиционных гостевых норм поведения, особенностей обычая гостеприимства, в частности, некоторых элементов – обряда забивания оленя с целью угощения/трапезы.

Выявлено, что институт гостеприимства тунгусов (эвенков и эвенков) включал в себя правила прием и проводов гостей, регулирование взаимоотношений между членами общины, семейного коллектива. Гостевой этикет включал в себя этикет приветствия, рукопожатия, угощения, дарения и прощания. В целом, гостеприимство тунгусов основывалось на мировоззрении, этических традициях, отражавших морально-нравственные ценности народов.

Стоит отметить, что и в настоящее время древние обычаи гостеприимства, с разной степенью сохранности и с различными вариациями соблюдаются у всех этнолокальных групп эвенков и эвенков Якутии, так и на Камчатке, что подтверждается собранными нами полевыми материалами.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

- Байбурин А.К., Топорков А.Л. У истоков этикета: Этнографические очерки. - Л., 1990. – 161 с.
- Культура эвенков Камчатки. - Петропавловск-Камчатский: Камчатский центр народного творчества, 2013. - 30 с.
- Слугин А.Я.. Камчатские отшельники // Наука и жизнь. – М. N12. 2002. - С. 15-19.
- Кузаков К.Г. Заметки об эвенах-быстринцах // Краевед. зап. - Петропавловск-Камчатский: Дальневост. изд-во, 1968. Вып. 1. - 134 с.
- Полевые материалы автора (ПМА), собранные в Быстринском районе Камчатского края, 2015 г.

МӘРТӨК АУДАНЫНЫҢ ТАРИХИ ҚАЛЫПТАСУЫ

Тұрланова Арайлым

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
тарих факультетінің студенті

Ғылыми жетекшісі - Хибина Зада Нурмухановна
Ақтөбе, Қазақстан

***Аңдатпа:** Әрбір ауылдың, ауданның, қаланың болсын адамдар секілді өз өмірбаяны, өмірі бар. Сол сияқты киелі мекен Мәртөк ауданының да өз тарихы бар. Мәртөк ауданы Батыс Қазақстан облысының солтүстік-шығыс бөлігінде орналасқан. Аудан тарихы сонау XIX ғасырдың аяғынан басталады. Осы ұсынылып отырған мақалада Мәртөк ауданының даңқты оқиғаларға толы тарихы баяндалады. Мәртөк жерінің халқы да өздерінің жаңа дәуір кезінде ғасырларға тең өсу, өркендеу жылдарының куәсі болды.*

***Кілт сөздер:** Мәртөк, ауыл, орыс тілі, аудан, тұрғын.*

XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Украина мен Ресейдің Полтавы, Херсон, Воронеж, Курск, Орлов облыстарынан «бос» жерлерге жақсы өмір іздеп келген алғашқы қоныс аударушылардың ауыртпалыққа, бейнетке және азапқа тола жолы аудан тарихынан жақсы көрінеді. Шаруалар бұл жерде де патша шенеуніктері мен кулактарға қайтадан кіріштар болды. 1917 жылғы төңкеріс мәртөктіктердің өмірін өзгертті. Бұған дейін осында продкомиссар болған А.Я.Попов болыстық атқару комитетінің бірінші төрағасы болды. Жергілікті тұрғындарды тонап отырған ақ гвардия бандаларының шабуылдары ауылдың зәресін ұшырды. Жаулар Мәртөк ауылында ғана емес, жақын маңдағы елді мекендерде де осылай істеді. Басшы органдардың назары революционерлердің қарулы жорығын талқандауға бағытталды, барлық жұмыс майданға бағындырылды. Жаулар жаулап алған аумақта партизандық күрес жүргізілді. 1918 жылдың тамызында Жайсан теміржол станциясындағы барлық көшелер атты патрульмен күзетілді. Ауылды қорғауға жаяу әскерлер мадьярлар қатысты. Жайсаңдағы жеңіс елеулі тарихи оқиғаға айналды. Вознесенка ауылының маңындағы ұрыс полк операциясы сәтті ұрыстардың бірі болды. Ақтөбеге жол ашылды. Жабдықтаушылар әскерді киіндіру үшін қолдарынан келгеннің бәрін жасады. Қаратубаста, Мәртөкте, Жайсаңда қолдарына ине ұстауға қабілетті әйел тұрғындардың барлығы жылы киім тігуге отырды. Ақтар жын ұрғандай қарсылық көрсетіп бақты, бірақ ескі дүниені сақтап қалу мүмкін емес еді. Ақ гвардияшыл солдат Қызыл Армия жағына взводтарымен, роталарымен, тип полктарымен өтіп жатты. Мәртөктіктер азамат соғысында батырлық көрсетті. Мәртөк жағасындағы жастар болса тұрақты Қызыл Армия қатарына қызмет ету үшін өтіп жатты. Жайсаң, Вознесенка ауылдары революция тарихи оқиғаларға толы. Азамат соғысына белсене қатысушылардың естеліктерінде: «кулактың балалары әрине көзден тасаланды, ал жастардың көпшілік бөлігі Армия қатарына жазылды» деген жолдар кездеседі. Вознесенкашылар - Н.Кардыш, И.Шейко, Л.Логвиненко Орынбордың түбінде батырлықпен қаза тапты. Сол мезгілден бері талай жыл өтті, бірақ жайсаңдықтар басынан өткерген күндер жадымыздан өшірілмейді. Азамат соғысы жылдарында Қаратоғай, Линовицкое, Андреевка, Веренка, Байторысай ауылдары жаулармен жаңкешті айкастардың орны болды. 1919 жылы Ақтөбе майданы жойылды. Ауданның аумағында кеңестер билігі орнады. Еңбекші шаруалар қалың бұқарасының арасында алғашқы партия ұялары жұмыстарын жандандырды. Вознесенка ауылында өткен жабық жиналыста артель ұйымдастыру, оны «Муравьи» деп атау туралы шешім қабылданды. Артель өмірінде жаңашылдық, игілік көп болды. Құрылыс жүргізілді, асхана, ұсталық-слесарьлық

шеберхана және т.б. объектілер салынды. Сұсты соғысты қуаң жаз алмастырды, 1921 жылдың күзінде артель тарап кетті. Осы артельдің негізінде «Степь» коммунасы құрылды. Е.А.Саенко төраға болып сайланды. 1923 жылы екі коммуна қосылды. Егістікте «Фордзон» тракторы пайда болды. В.Костюк пен П.Коваленко бірінші тракторшылар атанды. 1930 жылы ұжымдастыру толқыны өсіп өтті. «Победа», «Свет», «Төңкеріс» және т.б. ұжымшарлар ұжымдық шаруашылықтардың қатарына қосылды. Ұжымдастыру сынды үлкен істе ұшқырылық және асыра сілтеушілік көп болды. Кейбір жер заңсыз орта шаруаға да кесірі тиді. 1929-1932 жылдары жаппай ұжымдық шаруашылыққа кіру басталды. Кедейлер үшін ұжымшарлар өмірлік қажеттілік еді. Алғашқы жылдары жерді атпен, өгізбен өңдеді, кейін тракторлар алды. Шаруашылықтар күшейе түсті, уақыт сынынан өтті. 1932 жылы облыста бірінші болып Мәртөк және Жайсан МТС ұйдастырылды. Содан кейін олар төртеу (Ново-Федеров, Андреев) болды.

1934 жылғы 23 желтоқсанда ВКП (б) Орталық Қомитеті Пленумының 1934 жылғы 25-28 қарашадағы «Аудандарды ірілендіру жолымен аудан басшыларын өндіріске жақындату туралы» нұсқауының негізінде және ОАҚ «Орынбор облысын құру туралы» 1934 жылғы 7 желтоқсандағы қаулысына сәйкес Мәртөк ауданы құрылды. Ол 1934 жылдың аяғында Ақбұлақ ауданынан бөлінді. Степной, Родников, оңтүстігінде Ключевой аудандарымен және негізінен Ресейдің Ақбұлақ ауданымен және Ақтөбе облысының Қобда ауданының бір бөлігімен шекаралас болды. Ақтөбе қаласынан 75 км. Құрамында 29 ауылдық кеңес, 5485 түтін, тұрғындары - 23051 адам, егістік көлемі - 53865 (1935 ж.) га. 1939 жылғы 1 қаңтардағы санақ мәліметі бойынша аудан халқы 25537 адам, соның ішінде - 8171 қазақ, 3320 - орыс, 13024 - украин және басқа ұлт өкілдері 1022 адам. Ауданда әкімшілік жағынан 24 ауылдық кеңес атқару комитетіне бөлінген 98 елді мекен есепке алынды. Ауданның барлық ұйымдарында іс орыс тілінде жүргізілді. Құрылған жылы жер көлемі 5070 шаршы м., соның ішінде тың жерлерді қоса есептегенде жыртуға жарамды - 166337 га., егіс пен жайлау - 293185,9 га., шабындық жер - 11599 га болды. Ұлы Отан соғысы (1941-1945 жж.) көптеген материалдық және адам ресурстарын бөліп әкетті. Соғыстың алғашқы айларының өзінде ерлердің көпшілігі майданға аттанды. Мәртөк жерінен 3 мыңнан астам адам майданға сапар шекті. Сол кезде қам-қаракеттің барлық ауыртпалығы майданға аттанған еңбекшілерді алмастырған әйелдер мен қарттарға түсті. Олар жанқиярлықпен жұмыс істеді. Жалпы аудан тұрғындары ауыртпалықтарды бастан кешіру қажеттігін түсінді. Тракторшылардың орнын тракторшы қыз-келіншектер, бақташылардың орнын бақташы қыз-келіншектер басты. Соғыстың алғашқы күндерінде көптеген шаруашылықтар мен ұйымдарда 12 сағаттық жұмыс күні жарияланды. Аудан біздің көпұлтты республикамыз, бүкіл Кеңес Одағы сынды «Бір сағат да тыным жоқ! Барлық уақытта және барлық жерде жауды жеңу үшін күш жұмсалсын!» ұранымен өмір сүрді. Мәртөктіктер майданға жүздеген вагон сәлемдемелер, азық-түлік, жылы киім, май, жұмыртқа, кептірілген нан тиіп жіберіп отырды. Аудан еңбеккерлері зардап шеккен халықтар мен елдерге жәрдем беру үшін қолдарындағы соңғы үзім нанымен бөлісті. Қажет болған жағдайда Дзержинский атындағы ұжымшардан Федор Пчеланың, «Красный пахарь» ұжымшарынан Василий Потапович Пономаренконың жастар бригадалары, «Зеленый Гай» ұжымшарынан Дуся Кальницкаяның комсомол-жастар звеносы гвардияшылардай, жауынгерлердей жұмыс істеді. 1944 жылдың қаңтарында қарт-ұжымшаршылардың аудандық жиналысы болып өтті, оған 150 адам қатысты. Онда Ақтөбе облысының барлық қарт ұжымшаршыларына арнап Үндеу қабылданды. Онда былай делінді: Біздердің ұлдарымыз бен немерелеріміз ұжымшар шаруашылығын біздерге қарттарға, әйелдерге, жастарға қалдырып, Отан қорғауға аттанып кетті. Ал біздер, қарттар, қарттығымызды, ақ шашымызды ұятқа қалдырмаймыз». «Таранғұл» ұжымшарынан 72 «Ударник» ұжымшарынан 68 жастағы тарышы Бердалі Мүсірәлин, Яков Эчин, «Украинец» ұжымшарынан 65 жастағы бригадир Василий Приходько,

«Красный пахарь» ұжымшарынан 77 жастағы Зиновий Усик және т.б. айтқан сөздерінде тұрды. Басты, жеңіс әкелген 1945 жылы аудан егіншілері Отанды мол астықпен қуантты. Жайсан МТС М.Герашенконың, П.Киньконың, А.Қабаеваның звенолары, Мәртөк МТС В.Н.Пономаренко мен М.Величконың бригадалары және т.б. әрбір гектардан 25-30 центнерден бидай және тары алды. Мәртөктіктер бір ғана астық өсірумен шектеліп қалған жоқ. Олар жыл сайын Отанға жүздеген тонна сүт және ет өткізді. Мал шаруашылығы мамандары қиын жағдайда еңбек етті. Мал азығы, жай, көлік жетіспеді, осы жағдайдың өзінде малшылар ауыр міндеттерін абыроймен орындап, үлгі-өнеге көрсетті. Соғыс әрбір еңбекке қабілетті адамның экономикалық және ұйымдық күштерінің сынағы екендігін уақыт дәлелдеп берді. Көптеген мәртөктік жауынгерлер ерлік пен батырлықтың үлгісін көрсетті, Кеңес Одағының Батырлары - Ф.Ф.Озмитель, Қ.Я.Губин, А.Г.Батура, М.С.Кожемякин, Е.К.Мазков солардың қатарында.

Қорытындылай келе, аудан халқының Азамат соғысының ауыр жылдары, Ұлы Отан соғысы жылдарындағы ерен ерліктері, тың игеру, жалпы, соғыстан кейінгі ауыр жылдарда халық шаруашылығын, ел экономикасын қалпына келтірудегі аудан еңбеккерлерінің жан қиярлық еңбектері ешқашан жадымыздан шықпайды деп сенемін. Мәртөк - өз бойына мол қазба байлықтарды сіңіріп, сақтаған өлке. Өлкенің тарихы біздің келешегіміз. Қол жеткен жетістіктердің бәрі өміріміздегі жақсылық атаулыны сақтап, өздерінің даналық қасиеттерін жастардың бойына сіңірген аға ұрпақтың, соғыс және еңбек ардагерлерінің парасаттылығы мен төзімділігі, біздің жастарымыздың мақсаттылығы мен болашаққа сенімін арттырып, туған өлкеміздің өркендеуіне үлес қосатындай сабақ алады деген ойдамын.

Бүгінгі таңда Мәртөк ауданы әлеуметтік-экономикалық даму деңгейі жөнінен облысымыздағы көшбасшы аймақ болып табылатындығы белгілі. Жерасты топырақ қабатындағы қазба байлығын ғана қанағат тұтып, қасиетті аймақтың рухани қазынасы - тарлан тарихы мен мәдени дәстүріне тұнған өлкеміздің өркендеуіне үлес қосқан мәртөктіктердің өнегесін қадірлемеуге хақымыз жоқ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. «Актобе: Энциклопедия области» / Редкол. М.К.Тажимаев [и др.]. - «Актобе» Отандастар-Полиграфия, 2002. – 785 с.
2. «Мартук: научно-исторический справочник». - Мартук, 2009. – 832 с.
3. «Мәрт мінезді - Мәртөгім». - Мартук, 2009.
4. Топонимическое пространство Актюбинской области. - Актобе, 2007. – 228 с.
5. «География». Современная иллюстрированная энциклопедия. - М.: Росмэн. Проф. Под научным руководством А.П Горкина. 2006.

УДК 93/94

1920-1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚҰҚЫҚОРҒАУ ҰЙЫМДАРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІ

Сағнайқызы С., Исмагулова Ж.

Алматы Менеджмент Университеті

Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті

Алматы, Қазақстан

Аннотация: Әр халықтың өз мемлекетінің құрылымына, ұлттық ерекшелік сипатына, психологиясы мен әдет-ғұрпына, салт-дәстүріне негізделіп құрылған заң ұйымдары мен Заңы болады. Кеңестік төңкерістен кейін Қазақстанда кеңестер билігі құрылып, қазақ халқының заң нормаларынан бөлек кеңестік заң жазылып, кеңестік заң ұйымдарының құрылымы жасалып, заң қызметкерлерінің іріктелуіне ерекше мән берілді.

Қазіргі уақытта Голощекин және оның төңірегіндегілердің 1920-1930 жылдары билік нұрсатын теріс пайдаланғандығы туралы көп жазылып жатыр. Бірақ, қателіктер мен билік нұрсатын бұрмалау кеңестік билік жүйесі негізінде орын алғандығы туралы мәселе тарихшылардың назарынан тыс қалып келеді. Кеңестік әкімшіл биліктің басқару органы, Кеңестік Халық Юстиция комиссариаты, мемлекеттік билікті жүзеге асырушы сот ұйымдары мен мемлекеттік прокуратура ұйымының аз уақыт ішінде әкімшіл-әміршіл жүйеге бейімделіп, партия саясатын жүзеге асыру барысындағы қызметтерінің халыққа қарсы қасіретке айналғанына тарих куә. Бұл мәселені біз мақала барысында прокурорлық бақылаудың кеңестік әкімшіл-әміршіл жүйенің құрамдас бөлігіне айналу процесі негізінде түсіндіруге тырыстық.

Түйін сөздер: революциялық заңдылық, тоталитаризм, әкімшіл-әміршіл жүйе, антогонистік таптар, прокурорлық бақылау, ОГПУ, кеңестендіру саясаты, ерекше кеңес, үштіктер, бестіктер

Кіріспе

Өркениетті мемлекеттерде қалыптасқан «құқықорғау органдары жеке бір таптың емес, жалпы қоғамның мүддесін қорғайтын, заң тәртібінің қатаң тірегі» деген түсінікті коммунистік идеология қатаң сынға алды. Сондықтан тарихшылар 1925-32 жылдардағы саяси-экономикалық науқандар нәтижесінде қазақ халқын жаппай аштыққа және босқыншылық пен қуғын-сүргінге ұшыратқан әкімшіл-әміршіл жүйенің зорлық-зомбылық күшіне бас иіп, адам құқын аяқ асты еткен кеңестік құқықорғау ұйымдарының қылмысты қызметін ақтайтын еңбектер жазуға мәжбүр болды. Заң ұйымдарының қызметіне қатысты, құқықорғау ұйымдарының 1920 жылдың екінші жартысында күшейген әкімшіл-әміршіл билік жүйесінің құрамдас бөліміне айналу процесіне байланысты мәселелер тарихымызда тарихшылар тарапынан шынайы зерттелінбегені аян. Бұл жайт зерттеу тақырыбының өзектілігін арттыра түседі.

Методология және зерттеу әдістері

Мақаланы зерттеу барысында зерттеу барысында жүйелілік, объективтік, тарихи-салыстырмалылық сияқты ғылыми таным принциптерін ғана негізге алумен шектелмей, сонымен қатар, осы тақырып төңірегінде соңғы уақытта қалыптасқан жаңа ғылыми бағыттарды, ой-пікірлерді және тұжырымдарды мүмкіншілігінше нақты басшылыққа алып, нақты тарихи, салыстырмалы тарихи, талдау негізінде жинақтау, қорыту, логикалық, статистикалық зерттеу әдістерін қолдандық.

Құқықорғау ұйымдарының әкімшіл-әміршіл жүйеге бейімделуі 1920 жылдардың екінші жартысында басталып, 1930 жылдардың бірінші жартысында аяқталды. Сондықтан осы жылдарды зерттеудің кезеңі ретінде алдық.

Мақала тақырыбын зерттеу барысында «1925-1932 жылдардағы құқыққорғау ұйымдарының «революциялық заңдылықты қорғау қызметі – бүкіл қоғамның, ісіресе, қазақ халқының қайғылы қасіреті» деген методологиялық бағдардың мәнін ашуды негізге алдық. Мұндай тұжырымды басшылыққа ала отырып, құқыққорғау ұйымдарының адам құқын аяқасты еткен әділетсіз әрекеттерін әшкерлеп қана қоймай, назардан тыс қалып келеген қазақ халқының тарихындағы «ақтандақтарды» тереңдете зерттедік .

Дереккөз базасы ретінде Республика прокуратурасының, Юстиция Халық Комиссариатының (1380 қор, 1-2 тізбелер) , ҚР Президент мұрағаттары (141 қор,1 тізбе), Қазақ Өлкелік БК(б)П комитетінің заң ұйымдарына жолдаған нұсқау бұйрықтары және «Еңбекші Қазақ» газеті беттеріндегі (1932 жылдан бастап «Социалистік қазақстан») материалдары қолданылды.

Талқылау

Коммунистік идеология үстемдік құрған кезде 1925-1932 жылдардағы ҚазАКСР заң ұйымдарының қызметі, құрылымы және қызметкерлері туралы мәселе жан-жақты зерттелуден тыс қалды. Өйткені 1920 жылдары кеңестер мемлекеті марксизм-ленинизм іліміне сай заңдар үстемдігіне уақытша құбылыс ретінде қарап, болашақта коммунизм орнауымен заң ұйымдарының жойылатынына сенімді болды (1).

КСРО тарағаннан кейін ғана 1920-30 жылдардағы құқыққорғау ұйымдарының қызметіне байланысты алғашқы зерттеулер пайда болды. Алайда бұл еңбектердің авторы қазақстандықтар емес еді. 1990 жылы «30-е годы: взгляд из сегодня» (2) деген жинақта Москваның белгілі ғалымдары 1920-30 жылдардағы мемлекеттік билік құрылымын, заң ұйымдарының қызметін сынға алып, сараптап талдады. В.П.Данилов пен Н.А.Ивицкийдің «Документы свидетельствуют» (3) еңбегінде 1920-30 жылдардағы құқыққорғау ұйымдарының саяси-экономикалық науқандар барысындағы қызметіне тоқтала келе, құрылымына қатысты да мәлімет береді.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезеңде алғашқы рет 1920-30 жылдардағы қазақстандық құқыққорғау органдарының қызметіне тарихи шынайы баға берген зерттеуші-ғалымдардың бірі – Талас Омарбеков. Т.Омарбеков 1993 жылы «Ақиқат» журналында жарияланған «Шаруаларға шабуыл қалай басталды» (4), «Қазақстанда революциялық заңдылық қалай жүргізілді» (5) атты мақалаларында құқыққорғау ұйымдарының құрылымы мен қызметіне байланысты құнды мәліметтер бар.

Зерттеу тақырыбына қатысты мәліметтер Т.Омарбековтің «20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті» (6), М.Қ.Қозыбаев, Ж.Б.Әбілғожин, Қ.С.Алдажұманов бірігіп жазған «Коллективизация в Казахстане – трагедия крестьянства» (7), Ж.Б.Әбілғожиннің «Очерки социально-экономической истории Казахстана XX века» (8) жинақталған. Мақала тақырыбымен жұмыс істеу барысында Г.И.Молдаханованың «Деятельность ОГПУ в Казахстане», Д.Ш.Орынбаеваның «Политические репрессии в Казахстане в 1937-1938 годы: сравнительно-политический анализ проблемы» (9) атты диссертациялық ізденістерінен, Д.А.Шаймуханов пен С.Д.Шаймухановалардың «Карлаг» атты еңбектерінде де құқыққорғау ұйымдарының аталмыш жылдардағы қызметіне байланысты мәліметтер бар.

1925-1932 жылдар аралығында жарияланған «Еңбекші қазақ» газеті беттеріндегі сот-тергеу ұйымдарының қызметіне қатысты мақалалар көп жайдың басын ашады.

Кеңестік сот-тергеу ұйымдарының белсенді жүргізген жұмыстарының ең бастысы – жергілікті халықтың ескіден келе жатқан дәстүрлі сот билігін жоюға бағытталды. «Қазақстанның 6 жылында сот, прокуратура жұмысы» атты мақалада: «Ресейдің жұмыскер табының жәрдемімен қазақ елінің кеңестер республикасы болғанына 6 жыл толды...1925 жылы сот жұмысына едәуір өзгерістер кірді. Халық соттарына қарайтын істердің өрісі кеңілді.... Оның үстіне қылмыс заңына әдет-ғұрып қылмыстары туралы статьялар қосылды»- делінген (10).

«.....Дұрысында байдан теңдік ала алмай жүрген жалшы аз емес. Жалшылардан арыз түспесе, арыздың түсуіне қам қылу керек. Оның үшін жалшылардың жиылысын шақырып, оларға төңкеріс заңының мақсатын, мәнін түсіндіріп, кеңес соты кедей, жалшылардың қорғаны екенін іс жүзінде көрсету керек...» (11)- деп, революциялық заңдылықты жүзеге асыру барысындағы қазақ соттарының «кемшіліктері» газет беттеріне жариялаған.

«...Үкімет тапсырған жұмыстарды елдегі соттарымыз түгел орындамай отыр. Біздің соттарымыз – тап соты, еңбекшілер тілеген сот... » (12). Бұл мақаладан байқағанымыз «еңбекшілер тілеген тап сотының» іс-әрекеті түгелдей таптық негізде жүргізілді.

1927-1932 жылдардағы «Еңбекші Қазақстанның» беттері түгелімен дерлік «тапты күресті» насихаттап, дәріптеуге арналды. Аталмыш науқанға құқыққорғау ұйымдары барынша тартылған.

«Байлар кәмпескелеуден қорқып, малдарын тоқал алуға жұмсап жатыр» атты мақалада: «..... кедейлердің арасында кәмпескелеудің мәнін түсінбеушілер бар екен.....Түсіндіруді әлі де күшейту керек» - дей келе, - құқыққорғау ұйымдарының таптық жұмысының күшейтілгені баяндалады (13).

«Астық науқаны кезіндегі төңкеріс заңы» атты мақалада: «...Айтқанға көнбей жүрген бай-кулактарды жеке кеңес ғана жазаламай, оның жұмысын сол ортаның еңбекшілері қатынасып, солардың жиналысына салып жүзеге асыру керек. Астық науқаны екпінді науқан болған соң, жүзеге асырып отырған төңкеріс заңының негізгі мақсаты көзге көрініп отырсын...» (14)- делінген.

Заң ұйымдарының қайраткерлері «таптық күрестің шебер ұйымдастырушылары ғана емес, оның орындаушылары да еді. Келесі мақалада «Қазақстанның бірқатар аудандарында тап күресінің шиеленісуі соншалық, бай-кулактар астық дайындау науқанына қасақана қарысып, қарсылық істеп жатыр» (15) деп, таптық күресті күшейту туралы ұрандатылған.

1930-1933 жылдары Қазақстанда орын алған ашаршылық туралы баспасөз беттерінде жазылмаған. Керісінше, бай-кулактар күрес тактикасын өзгертіп, ендігі жерде социалистік меншікке қол сұғып жатқандығы туралы мақалалар көп кездеседі. «Социалистік Қазақстан» колхозының жаулары атылу жазасына бұйырылды» атты мақалада: «.....Жымпиты кеңес комитетінің ағасы – Қартқалиұлы, колхоз бастығы Ақпайұлы, колхоздың бұрынғы бастығы Есмағамбетұлы, колхоз хатшысы Қасымұлы қоғамға зиянды адамдар деп табылып, 7 август заңы бойынша атылу жазасына кесілді» (16)- деп қорытындылайды.

Сол бір ауыр жылдардағы құқық қорғау ұйымдарының заңсыз іс-әрекеттері талай жандардың тағдырын ойыншыққа айналдырды.

Қорытынды

Заң қорғау қйымдарының кеңестерге бағынуы, олардың Конституцияда көрсетілгендей тәуелсіз қызмет етуіне мүмкіндік бермеді. Қазақстанда әкімшіл-әміршіл жүйе орнап, партия мемлекеттің барлық басқару функцияларын қолына шоғырландырған жылдары прокурорлық бақылау механизмі тоқтады.

1925-1927 жылдар аралығында прокурорлық бақылау революциялық заңдылықты қорғау ісін жергілікті қазақ халқының салт-дәстүрі, әдет-ғұрпымен күресуден бастайды (17). 1927-1928 жылдардан бастап прокуратураның партия саясатының жүзеге асуын қадағалаушы ұйымға айналды. Экономикалық-саяси науқандар барысында Қылмыстық Кодекс баптарының дөрекі бұрмалануы, соттық үкім шығаруға дейінгі мүмкіншіліктерге ие болған ОГПУ, оның коллегиясы, Ерекше кеңес құрамына ОГПУ өкілі кірген үштіктер, бестіктердің құрылуы, кеңестік билік жүйесіндегі дағдарысты көрсетеді (18).

ӘДЕБИЕТ ТІЗІМІ

1. Федоров К. История советского государства и права. – Ростов: Ростовский университет, 1964. – 364 с.
2. 30 - годы взгляд из сегодня / под ред. Д.А.Волкогонова. – Москва: Наука, 1990. – 168 с.
Документы свидетельствуют / под общ. ред. Данилова В.П., Ивицкого Н.А. – Москва: Политиздат, 1989. – 525с.
3. Омарбеков Т. Шаруаларға шабуыл қалай жасалды / Т. Омарбеков// Ақиқат. - 1993. - №9. - Б. 62-69.
4. Омарбеков Т. Қазақстанда революциялық заңдылық қалай жүргізілді? / Т. Омарбеков // Ақиқат. - 1995. - №4. - Б. 29-32.
5. Омарбеков Т. 20-30жылдардағы Қазақстан қасіреті. Көмекші оқу құралы. – Алматы: Санат, 1997. – 320 б.
6. Қозыбаев М.Қ. Коллективизация в Казахстане, трагедия крестьянства. / М.Қ. Қозыбаев, Ж.Б. Абылхожин, К.С. Алдажуманов. - Алма-Ата, 1992. - 35 б.
7. Абылхожин Ж.Б. Очерки социально-экономической истории Казахстана XX века. – Алматы: Туран, 1997. – 360 с.
8. Молдаханова Г.И. Деятельность ОГПУ в Казахстане. Автореф. Дис.Канд. Ист. Наук. – Алматы, 1999. – 29с.; Орынбаева Д.Ш. Политические репрессий в Казахстане в 1937-1938 годы: сравнительно-политический анализ проблемы. Автореф. Дис. Канд. Ист. Наук. – Алматы, 1999. – 180 с.
9. «Еңбекші Қазақ», 1926ж., 7 октябрь
10. «Еңбекші Қазақ», 1928 ж., 20 май
11. «Еңбекші Қазақ», 1926 ж., 21 август
12. «Еңбекші Қазақ», 1928 ж., 19 сентябрь
13. «Еңбекші Қазақ», 1929 ж., 24 октябрь
14. «Еңбекші Қазақ», 1932 ж., 8 декабрь
15. «Еңбекші Қазақ», 1933 ж., 17 февраль
16. ҚРОМА, 1380 қор, 1 тізбе, 248-іс, 4 п.
17. ҚРПА, 141 қор, 1 тізбе 769-іс, 153 п.

ӘОЖ: 9.93/94.930.85

ЖҰЛДЫЗЫ ЖАНҒАН ҒАЛЫМ

Айтбеков Марғұлан

Студент: «Логистика және көлік академиясы» АҚ, ТЛ-21-3р тобы

Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., қауымд. профессор

Таңсықбаева Бахыт Амалбековна

Алматы, Қазақстан

Түйін. Мақалада Отандық тарихтың атасы атанған М.Қозыбаевтың өмір жолдары мен ғылыми еңбектері туралы, ұлт тағдыры үшін ерінбей еңбек етіп, тарих ғылымының дамуына үлкен үлес қосқан ғалымның күреске толы өмір иірімдері қозғалады. Манаш Қозыбаев – еңбекқор, ізденімпаз, ұйымдастырушылық қабілет мол, мәмлегер, пайымы терең, қос тілде қатар сөйлеп, ойын еркін, өткір тілмен жеткізе алатын, қаламы жүйрік зерттеуші ғалым ретінде қазақ тарихының барын түгендеп, жоғын іздеген ғалым екендігін ашуға тырысты. Ғалымның қазақ тарихының терең қойнауында қалып қойған немесе бұрмаланған тұстары зерделеніп, тарихымызды тарихи шындық негізінде қалпына келтіру жолындағы ерен еңбектері мақалаға негіз болды.

Тірек сөздер: ұлт тарихы, Алаш зиялылары, ұлт-азаттық қозғалыс, отбасы, шешендік өнер, зерттеу еңбектері, зиялы қауым.

Аннотация. В статье дается обзор о жизненном пути и деятельности великого ученого-историка М. Козыбаева, ставшего отцом отечественной истории, о его нелегкой борьбе за судьбу нации, внесшего большой вклад в развитие истории Казахстана. Стараются раскрыть черты характера Манаша Козыбаева – как ученого, трудолюбивого, обладающий большими организаторскими способностями, свободно владеющий и остро выражающий свои мысли на двух языках.

Ключевые слова: национальная история, алашская интеллигенция, национально-освободительное движение, семья, ораторское искусство, исследовательские труды, интеллигенция.

Мен келемін, мен келемін асығып,
Қалам ба деп орта жолда шашылып.

Берерімді елге беріп, халыққа,

Кеткім келед толығынан ашылып, - деп жазған екен Манаш Қозыбаев өзінің өмір тынысы, өмір ағысы, өмір арналары мен иірімдері туралы, жүріп өткен өмір жолы, отбасы, ағайын туыс, дос жарандары туралы естеліктері мен толғаныстары туралы соңғы кітаптарының бірі «Жұлдызым менің» деп аталатын ғұмырнамалық естелік кітабында [1].

Кітаптың аталу себебін, аспан әлеміндегі көп жұлдыздың ішінен өзіне күлімдеген өз жұлдызын тауып қуанған бала Манаштың бейнесін былайша суреттейді: «...Көзім талып, әбден шаршадым, бірақ өз жұлдызымды іздеуді тоқтатқан емеспін. Бір сәтте аспан әлемінде бір жұлдыз маған көзін қысып, жымыңдағандай сезілді. Ішім жылып қоя берді». Сол көк аспандағы көп жұлдыздың ішінен тапқан жымыңдаған дара жұлдызы өмір бойы жол көрсетіп, жарқырап өткендей. Қазақта «жұлдызы жанды» жеген тұрақты тіркес бар, міне, өмірде де, ғылымда да жұлдызы жанған жандардың бірегіі Манаш аға Қозыбаев болатын.

Манаш Қозыбаев - Ұлттық Ғылым Академиясының толық мүшесі, Қазақстан Республикасының Халық депутаты, Қазақстан халықтары Ассамблеясының тұрақты

мүшесі болған, Егемен Қазақстанның алғашқы Конституциясын қабылдауға белсене ат салысқан тарихшы- ғалым.

Мектеп бағдарламасының 10-сыныбына арналған тарих оқулығының авторы, Ұлы Отан соғысына қатысты, оның ішінде Қазақстандық жауынгерлердің соғыстағы ерліктері мен қатар тыл жұмыстарындағы карттар, әйелдер, балалардың дамылсыз еңбегін соғыстағы ерлікке тең екенін дәлелдегенін білеміз.

М.Қозыбаев - Қазақстан тарихының өзекті мәселелерін зерттеу бойынша ғылыми мектептің негізін қалаушы. Ол 86 ғылым докторлары мен кандидаттарын дайындап, 800-ден астам ғылыми еңбектер жазған. Ғалымның еңбектері Ресей, АҚШ, Қытай, Германия, Жапония, Иран, Болгария және басқа елдерде аударылып, жарық көрді, бұл әлем тарихшыларына танымал болғанын көрсетеді.

Тәуелсіздік алып егемендігін әлемге паш еткен жас Қазақстан Республикасының алғашқы күнінен бастап қазақ тарихына қатысты әр мәселені топтастырып, түбегейлі де шынайы фактілерге сүйене отырып, объективті зерттеу нысанына айналдыруды, тарихтың бұрмаланған тұс тарын қайта қарауды ұсынып, сол бағытта күндіз-түні тынбай еңбек еткенін шығарламаларын зерделеу барысында көз жеткіздік. Тарих ғылымының қалыптасуы Манаш Қабашұлы Қозыбаевтың есімімен тығыз байланысты деуге болады. Зерттеу еңбектерінің көбі публицистикалық стильде жазылғандықтан болар оқырманға әрі қызықты әрі жеңіл, шешендікке толы ойлары еріксіз баурап алады. Өзіне де өзгеге де қатаң талап қоя білетін ғалым ғылымға шығармашылықпен, ерекше түрде жақындаудың жолын көрсетті.

М.К. Қозыбаевтың еңбектері қазіргі гуманитарлық білімнің міндеттеріне инновациялық көзқарасты әкелді: "Академиялық гуманитарлық білімнің міндеті, бұл жағдайда, тарихтың тар ұлттық көзқарасынан тыс, көлемді, әлемді биполярлық түсіндіруді бұзуда, тарихи білімнің жаһандық қазынасымен таныстыруда тәрбиелеуден тұрады. Деректанулық зерттеулерге кең перспектива беру, клиометриялық зерттеулердегі озық технологияларды игеру, әдіснамалық инновациялардағы қарқынды әзірлемелерге серпін беру қажет"[2]. Әдіснамалық проблемалармен бірге ол тарих ғылымында этногенез, қазақ ұлты мен мемлекеттілігінің қалыптасуы, қазақстандық қоғамның трансформациясы және т.б. мәселелерді басым деп санады, оның пікірінше, шындықты ғылыми іздеудің формуласы "жапсырмаларды ілместен, көзқарастардың көптігінде"ашық пікірталастар болуы керек [3].

Талай қазақтың ұлы ұлдарын, әдебиет пен тарихтың, басқа да ғылымдардың тарландарын дүниеге келтірген қасиетті Қостанай облысында 1931 жылы 16 қарашада Манаш Қабашұлы Қозыбаев дүние есігін ашқан екен. Аталаған облыстың Меңдіқара ауданы Тазкөл ауылында колхоздық өндірісті ұйымдастырушылардың бірі ғана емес бірегейі деуге болатын Қабаш ата Қозыбаевтың отбасында дүниеге келген. Адам бойындағы көп қасиет отбасында алған тәрбиемен келетіні белгілі. Манаш Қабашұлының әкесі Қабаш еңбегімен, адалдығымен, адмагершілік қасиеттерімен елге танымал кісі болған, жетім-жесірге қамқор болған жан екен. 1931 жылғы ашаршылықтан аман қалған туыстарын қанатының астына жиып, барине қамқор болады. Ұлы Отан соғысы кезінде соғыс техникасын алуға бар қаржысын жіберіп, кейін И.Сталиннен арнайы алғысхат алғанын талай естеліктерден оқып, қанық болдық. Анасы Ақсұлудың сұлу сымбаты мен сырбаз мінезі, аналығы мен даналығы қатар жүрген керемет ақылды ананың тәрбиесін көрген Манаш ағамыздың бойында қос байтерегінің бар жақсы қасиеттері тоғысып, кейін біліммен ұштасып толыққан Абай атамыз айтқан кемел адам тұғырына көтерілуіне себеп болғаны анық. Ғалымның балалық шағы соғыс жылдарына тұспа-тұс келіп, жастай колхоз жұмысына араласады. Білімге деген құштарлық көбінесе халықтық дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды құрметтеу рухында шаңырақта алған үй тәрбиесі болашақ ұлы тұлғаның қалыптасуына ықпал еткені сөзсіз.

1944-1947 жылдары Мендығара педучилищесін бітіріп, еңбек жолын Үлгілі жеті жылдық мектебінде мұғалім болып бастайды. Араға бір жыл салып, 1948 жылы сол кездегі ел астанасы әсем қала Алматыға оқуға келіп, С. М. Киров атындағы ҚазМУ-дың тарих факультетіне оқуға түседі. Білімге зерек, еңбекқор аға төртінші курстан бастап Амангелді Иманов атындағы шәкіртақы иегері атанады. Университетті үздік бітірген жас маман елге оралып, Қостанай педагогикалық институтында қызметке орналасады, бұл 1953 жылдың қоңыр күзі болатын. Қостанай педагогикалық институтында аға оқытушы болып жұмыс істей отырып, туған өлкенің тарихын зерттеуге ден қойды. "Қостанай" этнонимінің пайда болуынан бастап, қала құрылысы, Ақпан төңкерісі, қазақ төңкерісі, шаруалар көтерілісі сияқты тарихи тақырыптар бойынша зерттеулер жүргізе отырып, ол Тобыл жағалауындағы аудандардың біріне Ыбырай Алтынсариннің атын беру мәселесін көтерді. Ұлттық сананы жаңғырту бойынша алғашқы қадамдар жасаған жас ғалымның есімі содан бері шалғай әрі жақын өңірлерде танымал бола бастады. Айналасы төрт бес жыл қызмет атқарған жылдары еңбек тәжірибесін жинақтап, жұмысқа ысылып қалған жас маман Алматы қайта оралуға бел буады. 1961 жылы кандидаттық диссертациясын, араға бірнеше жыл салып, 1969 жылы Мәскеуде докторлық диссертациясын қорғап, ал 1974 жылы профессор атағына ие болады [3].

Қозыбаев 1974-1980 жылдары Алматы зооветеринарлық институтының кафедра меңгерушісі, С.М. Киров атындағы ҚазМУ жанындағы Қоғамдық ғылымдар оқытушыларының біліктілігін арттыру институтының кафедрасында, 1980-1986 жылдары Қазақ совет энциклопедиясының бас редакторы қызметтерін атқара жүріп тарих ғылымын зерттеуден қол үзбей, зерттеу жұмыстарын қатар алып жүреді. 1986-1988 жылдары Манаш Қабашұлы Қазақ КСР Ғылым Академиясының Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институтының Тарихнама бөлімінің меңгерушілігіне тағайындалады, кейін осы институттың директоры қызметін атқарды. 1989 жылы ғалым Қазақ КСР Ғылым Академиясының академигі болып сайланды. 1990-1993 жылдары Қозыбаев Қазақстан Республикасы Жоғарғы Кеңесінің халық депутаты болып сайланды. 1995 жылы Манаш Қабашұлы Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығымен, ал 1997 жылы Президенттің Бейбітшілік және рухани келісім сыйлығымен марапатталды. Әрине бұндай табыстар үлкен ізденіс пен қажырлы еңбектің нәтижесі екені сөзсіз! Мәселен, сексенінші жылдары өзі басқарған Қазақ энциклопедиясында жүргенде алғаш рет Алаш көсемдері туралы мәліметтер беру қажеттілігін көтергенде, үкімет тарапынан «Алаш зиялылары туралы мәселе көтеру саяси соқырлықты көрсетеді», «халық жауы» деген пікірден айнымай, зорлық-зомбылық көрген тұстары да аз болмаған сияқты. Соған қарамастан, ел тағдырына, ұлт азаматтарына, тарихына қатысты көптеген мәліметтерді қамтыған Қазақ энциклопедиясы еңбектеген баладың еңкейген қарияға дейін зейін салып қызыға оқитын ұлт тарихының үлкен бір бөлігіне айналды.

Алайда, өзі сүйген тарих ғылымына қайта оралған ғалымның қаламы қарымталы, еңбегі еселі де жемісті болды десек қателеспейміз. Тарих қойнауының тереңінде жатқан, әр түрлі себептерге байланысты беті ашылмаған немесе саясатқа байланысты бұрмаланған тұстары көп қатпарлы тарихымызды жіліктеп шағып, астарын ашып, көмескі жерін нақтылап, тарих сахнасына шығару, зерттеу, зерделеу, басшылық ету ұлт мәселесіне адал перзент, көл дария білімі мен өмірден түйгені мол Манаш Қозыбаев сияқты кәсіби тарихшылардың еншісіне тиеді.

1987 жылы «ақтандақ» термині алғаш рет қолданысқа енгізіліп, гуманитарлық ғылымдардың зерттеу еңбектерінде кеңінен қолданыла бастаған. Тарих ақтандақтары тамырды жайлаған дерт сияқты кезең-кезеңге бойлап кете барды. Алғаш ғылымда терминді қолданысқа түсірген де М.Қозыбаев екендігінде сөз жоқ. Осы жылдары ғалымның «Тарихтың ащы сабағы» деген мақаласы жарық көріп, жеке басқа табыну, тоқырау заманындағы волонтаризм мен жеке адамдардың пікіріне жол берушілікке,

рухани құлдырауға жеткізген себептеріне талдау жасалды. Жоңғар басқыншылығына қарсы күрес, Абылай хан, Кенесары хан сияқты қазақ хандары туралы, 1931-1933 жылдардағы қазақ даласын жайлаған ашаршылық, репрессия құрбандары, Алаш зиялылары, ұлт-азаттық қозғалыстар мен басшылары туралы құнды мәліметтер жарыққа шығып талқылана бастады, жеке-жеке зерттеу нысандарына айналды, «Ақтаңдақтар ақиқаты», «Тарих сабақтастығы» сияқты мақалаларға өзек болды. Тарихи деректерді нақты фактілерге, цифрларға сүйене отырып айтуға машықтанған ғалым ағаның мына сөзіне жүгініп көрейік: «...- Рас, өзіңіз айтқандай, халықтың «балапан басымен, тұрымтай тұсымен» деп босып, азып-тозып тұрған шағында ұлы террор келді. 1937-1938 жылдары қазақстанда 103 мың адам репрессияға ұшырады. Соның 23 мыңы атылды» деген деректерді алға тартады [4].

Қазақстанның Отандық тарих ғылымының дамуын, ғалымның саяси және қоғамдық оқиғаларға көзқарасын көрсетеді. Ғалымның ғылыми қызығушылықтарының кең ауқымы танымал тарихшылардың, оның достары мен әріптестерінің жарияланымға орналастырылған жұмыстарының кең хронологиялық және тақырыптық палитрасында көрінеді.

Манаш Қозыбаев - көпшіл адам, біріктіруге баға жетпес сыйлыққа ие болды, ұжымды қызықтыра білді, оның алдына жоғары мақсаттар қойып, адамдарды оларды орындауға ұйымдастыра білді. Ол әрдайым ғылыми ұжымдарды Бүкілодақтық аренаға шығарды, республикалық, бүкілодақтық теориялық конференциялар ұйымдастырды, Ресейдің жетекші ғалымдарымен үнемі тығыз байланыста болды. Оның беделі мызғымас, ал сөзі салмақты болды.

Бүгін қазақ халқы академик Манаш Қозыбаевтың есімін зор құрметпен еске алады. Оның тарих ғылымына сіңірген еңбегі, соның ішінде қазақ халқының сан ғасырлық тарихы бүгінгі күні баға жетпес мұра болып табылады. Тарихшы, қоғам қайраткері Манаш Қозыбаев 2002 жылы 70 жасында қайтыс болды. Алайда оның есімі тарих беттерінде мәңгі қалады. Оның кейбір еңбектері мен жеке фотосуреттері Қазақстан ғылымы тарихы музейінің қорында сақтаулы. Мұражай өзінің ғылыми-зерттеу қызметінде академик қалдырған бай мұраны жан-жақты зерттеумен және сақтаумен айналысады. Осылайша, бүгінгі ұрпақтың мақсаты-қоғамда жаңғыру, отандық тарихты қайта жаңғыртқан адамның атын өз деңгейінде насихаттау.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қозыбаев М. Жұлдызым менің. – Алматы: «Арыс» баспасы. -2001.- 240 б.
2. Қозыбаев М. История глазами художника //Казахстанская правда.-1997.-27 сентября.
3. Ә.Пірманов, А. Қапаева (құрастырушылар). Академик Манаш Қозыбаев. Мерейтойлық жинақ. – Алматы: Атамұра, 2001. – 240 б.
4. М.Қозыбаев. Монолог об Отчизне. Журнал «АМАНАТ», 2002, №1.С.241-242.

ӘОЖ 521.01

ТҰЛҒАНЫҢ ПАТРИОТТЫҚ САНАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Еспенбетова Гульнур Таласбековна

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университетінің аға оқытушысы,
Тараз, Қазақстан

Аннотация: В статье рассматривается актуальная проблема становления патриотического сознания личности. Автор дает определения понятия «патриотизм», опираясь на различные источники. Далее подчеркивая древнее происхождение понятия, прослеживает эволюцию становления патриотизма и показывает, как каждая эпоха способствует формированию патриотического сознания гражданина.

Ключевые слова: патриотизм, отечество, любовь к Родине, национальная идентичность, культурные ценности, родная земля.

Аннотация: Мақалада жеке тұлғаның патриоттық санасын қалыптастыру мәселесі қарастырылады. Автор әртүрлі дереккөздерге сүйене отырып, «патриотизм» ұғымына анықтама береді. Бұдан әрі ұғымның ежелгі шығу тегін көрсете отырып, патриотизмнің қалыптасу эволюциясын зерттейді және әрбір дәуірдің азаматтың патриоттық санасының қалыптасуына қалай ықпал ететінін көрсетеді.

Тірек сөздер: патриотизм, Отан, Отанға деген сүйіспеншілік, ұлттық бірегейлік, мәдени құндылықтар, туған жер.

Annotation: The article deals with the actual problem of the formation of patriotic consciousness of the individual. The author defines the concept of "patriotism" based on various sources. Further emphasizing the ancient origin of the concept, he traces the evolution of the formation of patriotism and shows how each epoch contributes to the formation of the patriotic consciousness of a citizen.

Keywords: patriotism, Fatherland, love of the Motherland, national identity, cultural values, native land.

Кез-келген мемлекеттің басты мәселелерінің бірі – студенттерге патриоттық тәрбие беру. Мектептегі білім беруді реформалаудың қазіргі жағдайында оқыту және тәрбиелеу объектісінен білім алушы білім беру процесінің субъектісіне айналады. Сондықтан, бірінші орынға тұлғаның өзінің қабілетін іске асыра білу ұсынылады, тек өзін еркін адам ретінде сезінетін, өз таңдауын жасайтын, шынайы азамат және патриоттық сана, белсенді азаматтық ұстанымы бар патриот бола алатын білім алушы ғана. Патриоттық тәрбие процесінің басқа да бағыттарын қамтитыны белгілі: адамгершілік, этикалық, эстетикалық, құқықтық, еңбек және т. б. дәл осы патриоттық тәрбие «максималды мүмкіндіктер» қоғамын құруға үлкен үлес қосады, өйткені мұндай тәрбие процесінің өнімі жоғары патриоттық сана, өз Отанына деген шынайы махаббат сезімі бар, Отанға қызмет етуге дайын ұрпақ болып табылады, туған жердің игілігі үшін барлық күш пен білім беру, өзінің конституциялық міндеттерін орындау. Осыған байланысты қазіргі заманғы оқу орындарына патриоттық азаматтарды тәрбиелеу бойынша елеулі жауапкершілік жүктеледі, олардың алдында өз елін неғұрлым дамыған бәсекеге қабілетті мемлекеттердің қатарына шығарудың игілікті міндеті тұр.

Ең алдымен, патриотизм ұғымына әртүрлі дереккөздерде қандай анықтама берілетінін анықтаймыз.

Мәдени сөздік-анықтамалық патриотизмді «адамгершілік қағидасы, адамгершілік нормасы және адамзаттың қалыптасуының басында пайда болған және ежелгі теоретиктер

терең түсінген адамгершілік сезімі» деп түсіндіреді. ... Тұрақты моральдық сезім ретінде патриотизм белгілі бір этникалық топтың өмір салты мен мәдени дәстүрлерінің ерекшеліктерінен дамиды, жас ұрпақтардың тілді және басым ойлау формаларын, мәдениеттің нормалары мен стандарттарын игеру процесінде қалыптасады және жас ұрпақтардың мінез-құлқын мақұлдайтын немесе айыптайтын аға буын өкілдерімен қарым-қатынас арқылы белгілі бір мінез-құлық көзқарастарында қалыптасады» [1, 24-бет].

Саяси сөздік-анықтамалықта патриотизм «(грек.patriotes отандасы, патриот отаны) Отанға деген эмоционалды көзқарас, оған қызмет етуге және оны жаулардан қорғауға дайын; Отанға деген сүйіспеншілік; туған жеріне, тұрғылықты жеріне деген сүйіспеншілік» деп беріледі [2, Б.34].

Философиялық сөздікте ұлтшылдық пен патриотизм ұғымдары көрсетілген. Философиялық сөздікті құрастырушыларды түсінудегі патриотизм – бұл соқырлық пен ксенофобиясыз Отанға деген сүйіспеншілік. Сондықтан патриотизм жалпыға ортақ ақылға бағынуы керек немесе ол әмбебаптыққа жақын әділеттілікке бағынуы керек.

Энциклопедиялық сөздік патриотизм ұғымын «(грек. patriotes-отандас, patris-отан), Отанға деген сүйіспеншілік; туған жеріне, тұрғылықты жеріне деген сүйіспеншілік, деп белгілейді[3].

Педагогикалық терминологиялық сөздік патриотизмді «Отанға, туған жерге, өзінің мәдени ортасына деген махаббат» деп түсіндіреді [4, 27 бет]. Сонымен қатар, педагогикалық терминологиялық сөздік патриотизмді статикалық емес, болашақта әртүрлі әлеуметтік-тарихи оқиғалардың әсерінен қосымша мағыналармен толтырылуы мүмкін динамикалық құбылыс ретінде қарастырады. Педагогикалық терминологиялық сөздікте айтылғандай, бұл құбылыс соғыстар, төңкерістер немесе әртүрлі әлеуметтік катаклизмдер кезінде ерекше өзектілікке ие болады. Патриоттық эволюцияға қатысты педагогикалық энциклопедиялық сөздікте берілген ой қызықты болып көрінеді. Сонымен, егер адамзат өмір сүрген жылдар ішінде ең жоғары құндылық, ғибадат пен қызмет тақырыбы Отан болса, патриотизмнің басты қасиеті өз Отанына қызмет ету болса, қазіргі жаһандану дәуірінде мемлекеттер арасындағы шекаралар жойылған. Егер бұрын махаббат сезімі белгілі бір дәрежеде басқа халықтарға деген дұшпандық сезімдермен біріктірілсе, онда ХХІ ғасырда өркениетті құтқару көбінесе бүкіл прогрессивті адамзатты біріктіру қажеттілігі туралы ойға әкеледі, яғни ұлттық оқшаулану қоғамның регрессиясымен шектеседі. Осылайша, патриотизм азаматқа адамдар мен халықтардың бірігуіне әкелетін моральдық міндеттер жүктейді.

Этнографиялық сөздікте патриотизм «(грек тілінен. Патрис-Отан) - бұл Отанға, оның халқына деген махаббатпен байланысты, адамдардың өмірі мен қызметінің әлеуметтік сезімдері, моральдық және саяси принциптері түрінде көрінетін қоғамдық сананың күрделі құбылысы" [5, 18-бет].

Сөздікті құрастырушылар патриотизмнің мазмұнын Отанға деген сүйіспеншілік, Отанға деген адалдық және оның өткені мен бүгіні, оның мүдделеріне қызмет етуге және жаулардан қорғауға дайын болу түрінде анықтайды. Авторлар патриотизм ұғымының эволюциясын ежелгі уақытта қалыптаса бастаған туған жеріне, тіліне, салт-дәстүрлеріне деген сүйіспеншілік ретінде қарастырады. Таптар мен мемлекеттіліктің пайда болуы патриотизмнің мазмұнын өзгертеді, өйткені жаңа әлеуметтік-тарихи жағдайлар Отанға деген көзқараста көрініс табатын нақты мүдделерді қалыптастырады. Ұлттың қалыптасуы, ұлттық өзін-өзі тану сезімінің пайда болуы патриотизмнің біртіндеп ұлт азаматтарының қоғамдық санасының ажырамас бөлігіне айналуына әкеледі. Осылайша, патриотизм өз отбасына деген сүйіспеншілік сияқты табиғи сезімге айналады.

Сөздікті құрастырушылардың пікірінше, патриотизмнің қалыптасуы белгілі бір кезеңдерден өтеді: біріншіден, бұл жеке адамның басқа адамдармен байланысы. Қоғам дамуының тарихи және табиғи тенденциясы көрсеткендей, адам туған күнінен бастап

белгілі бір мәдени ортаға тап болады, оны игереді, өз тәжірибесін ұрпақтан-ұрпаққа береді, осылайша өзінің табиғатына ұқсас бөлінбейтін ортаны қалыптастырады. Осыған байланысты, нәсіл мен ұлттық ерекшеліктерге сәйкес, ол тұрғылықты жеріне байланысты гетерогенді болады. Адам өзінің қандай да бір топқа жататынын түсіне бастайды. Адамның қандай ортаға жататынын іздеу әдеттегідей, бұл басқа ұқсас қауымдастықтармен қарым-қатынас кезінде ғана анықталады. Адамдар қоршаған ортаны басқалармен салыстыруға және қоршаған ортаны неғұрлым қолайлы жағдайларда ұсынуға мүмкіндік алады. Әлеуметтік-психологиялық ұқсастықтың немесе жеке басының бұл түрі ұлттық әлеуметтік ұқсастық, яғни адамның белгілі бір этникалық топқа жататындығын түсіну. Ол, бір жағынан, басқалардан тәуелсіздік қажеттілігін, екінші жағынан, белгілі бір ортаға жататындығын және оған сүйену мүмкіндігін қанағаттандырады [6, 132-133 Б.].

Мәдени құндылықтар арқылы ұлттық бірегейлік қалыптасады, бұл негізгі фактор. Мәдени құндылықтардың интегративті қызметі басқа мәдениеттермен байланыс құралы ретінде қызмет етеді. Өзінің және басқа халықтармен байланысты қамтамасыз ететін мәдени құндылықтар дәстүр болып табылады. Дәстүр бір мәдениетке жататын адамдарды байланыстырады, олардың қарым-қатынасын ұйымдастырады. Ұлттық бірегейліктің мәдени құндылығы өте жоғары, өйткені ол кез-келген басқа әлеуметтік топтан айырмашылығы бар адамға өзін көрсетуге мүмкіндік береді. Мұнда ұлттық сәйкестілікке кез-келген күш-жігердің арқасында емес, кез-келген этникалық ортада ерте балалық шақтан туылу немесе тәрбиелеу арқылы қол жеткізіледі. Этнология ғылымында бір этносқа қатыстылық сезімін білдіретін ұлттық бірегейлік мәселесі өте өзекті болып табылады.

Тарихтан тыс, ұлттан тыс жеке тұлға жоқ, әр адам қандай да бір этникалық топқа жататыны белгілі. Туылған бала өз ұлтын таңдай алмайды. Белгілі бір этникалық ортада туылғаннан кейін оның жеке басы қоршаған ортаның дәстүрлері мен көзқарастарына сәйкес қалыптасады. Туыстық немесе ұқсастық туралы білім қажеттілігі ежелгі уақытта пайда болды, содан кейін қауымдастық ұғымдары мен дәстүрлерінің толық жүйесі қалыптасты. Бұл рулық-тайпалық ұжымдық және рулық-тайпалық сана деңгейі. Көптеген адамдардың ұлттық жалпыға ортақ танымының тамыры терендей түседі, бірақ жауға қарсы тұру үшін әлеуметтік ұйымның қажеттілігінен туындаған біріккен ұлттық қоғамдастықтың жоғары бірігуінің негізін қанағаттандыра алады. Сыртқы жауға байланысты ұлттық шоғырланудың тұрақты қажеттілігі болмаса да, мұндай уақытша ұйымдар ұлттық жақындық пен бірлікті сезінуге күшті серпін бола алады.

Тайпалар мен мемлекеттердің пайда болуы мен өмір сүруі ұлттық бірегейлікке жаңа қажеттілік туғызады. Мұндай жағдайларда этноконфессиялық топтастырушы фактор ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда қосымша қалыптастырушы фактор болып табылады. Сонымен, адам өзінің жеке тағдырының өзіне жақын адамдарға ғана емес, сонымен бірге Отаны мен халқының тағдырына да тәуелділігін түсінеді. Бірте-бірте Отанға, туған халқына деген сүйіспеншілік өзін бүкіл адамзаттың өкілі ретінде сезінуге көмектеседі. Бұл жағдайда, бұл адамның қоршаған ортаға деген сүйіспеншілігінен, жалпы адамға деген сүйіспеншілігінен, демек, жалпы адамзатқа деген сүйіспеншілігінен арылуға мүмкіндік беретін патриотизм болып табылады. Өз халқына деген сүйіспеншілік жалпы адамзатқа деген сүйіспеншілікті тудырады, сәйкесінше, туған халқына немқұрайлы қарау – бұл басқа халықтарға немқұрайлылықтың белгісі, бүкіл адамзатқа өзінің өзімшілдік мақсаттары мен мүдделерін қанағаттандыру құралы ретінде қарау болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Культурология: словарь-справочник / Н. В. Шишова [и др.]. - Ростов-на-Дону : Феникс, 2009 (Ростов н/Д : Книга). – 596 с.
2. Новейший политический словарь. – Издательство «Феникс». – Ростов-на-Дону. – 318 с.

3. <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/1212105>

4. Баринова Т.М., Гарипова И.О., Каранова В.В., Леонова Н.П., Шкатова Е.А. Терминологический словарь-справочник Магадан Издательство «Охотник» 2011. – 112 с.

5. Хомутов А.Е. Антропо-этнографический словарь. – Нижний Новгород, 2015. – 316 с.

6. Садохин А.П. Этнология: Учебник. 2-е изд., перераб. и доп. – Москва., Гардарики, 2004. – 287 с.

УДК: 433.314.(908/93)

КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭГЕМЕНДҮҮЛҮК МЕЗГИЛИНДЕГИ ЖАПОНИЯ МЕНЕН СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК БАЙЛАНЫШТАРЫ

Жумашова Гүлзада Султановна

тарых илимдеринин кандидаты, доцент.

Ош мамлекеттик университети, чыгыш таануу жана тарых факультети

Тойгелди кызы Айзирек - магистрант

Ош мамлекеттик университети, Чыгыш таануу жана тарых факультети

Ош, Кыргызстан

***Аннотация:** Бул макалада саясый Кыргызстан эгемендүүлүккө жетишкенден кийин эл аралык мамилелерге өз алдынча катышуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болду. 1990-жылдын биринчи жарымында Кыргыз Республикасынын тышкы саясатынын негизги милдеттери такталып, өз алдынча саясат жүргүзүүдөгү приоритеттуу багыттары аныкталган. Эки өлкөнүн ортосунда достук, кызматташтык жана өз ара жардамдашуу, мамлекет аралык мамилелердин негиздери жөнүндө келишимдер түзүлгөн. Экономикалык кызматташтык, соода-экономикалык байланыш жана башкалар боюнча өкмөт аралык келишимдер иштей баштаган өбөлгөлөрдү иликтөөгө аракет жасалды.*

***Негизги сөздөр:** Эгемендүү Кыргызстан, ишмердүүлүк, улуттук мамлекет, кызмат, эл аралык келишим, инвестиция, өкүлчүлүк, меморандум.*

1991-жылы 31-августта Кыргызстан эгемендүү өлкө деп жарыялангандан кийин гана аны дүйнө жүзүндөгү башка мамлекеттер таанып биле башташкан. Бирок расмий түрдө үч славян республиканын (Россия Федерациясы, Украина, Белоруссия) жетекчилеринин 1991-жылы 8-декабрдагы СССР таркаганы жөнүндө келишиминен, андан соң СССРдин Президенти М. С.Горбачев бийликтен биротоло кеткенден (1991-жылы 25-декабрь) кийин Кыргызстан эгемендикке ээ болгон. Ошондон көп өтпөй АКШ, Түркия баштаган бир катар мамлекеттер Кыргызстанды өз алдынча мамлекет катары таанышарын жарыялашкан. 1992-жылы 1-февралда Бишкек шаарында 1-болуп АКШнын элчилиги ачылды 28-мартта Түркиянын, көп узабай Кытайдын, Россиянын, Германиянын элчиликтери ачылды. Соңку 9 жыл аралыгында Кыргызстандын көз карандысыздыгын 135 мамлекет тааныган.

Алардын 9бсы менен дипломатиялык байланыштар түзүлгөн. Бишкекте 20га жакын чет өлкөнүн элчиликтери менен өкүлчүлүктөрү ачылды. Дүйнөдөгү 20 өлкөдө Кыргызстандын элчиликтери, өкүлчүлүктөрү иштеп жатат. 1992-жылы 2-мартта Кыргызстан Бириккен Улуттар Уюмуна мүчөлүккө Башкы Ассамблеясынын 46-сессиясында бир добуштан кабыл алынды. БУУнун башкы Ассамблеясынын 52-

сессиясында 2002-жылды эл аралык Тоо жылы деп жарыялоо тууралуу Кыргызстандын сунушу кабыл алынды. 1992-жылы Кыргызстан Юнеского мүчө болду[4,86].

Дүйнөлүк маданий мурастардын өнүгүшү үчүн кам көргөн бул уюм Кыргызстандын маданий, илим билим жагындагы өнүгүшүнө зор колдоо көрсөтүп жатат. 1995-жылы «Манас» эпосунун 1000 жылдык мааракеси ушул уюмдун колдоосу алдында өттү. 2000-жылы Ош шаарынын 3000 жылдык салтанатына да ар тараптан жардам берди. Учурда Кыргызстан 40тан ашуун дүйнөлүк жана эл аралык уюмдардын мүчөсү. Бишкекте Эл аралык Валюта Фонду, Дүйнөлүк Банк, Азия Өнүктүрүү банкы жана башка эл аралык каржы уюмдарынын мекемелери бар[3,67].

Мына ушул сыяктуу эле Япония менен да мамлекеттик кадр кызматынын эл аралык байланыштар бөлүмүнүн башчысы Медербек Исраилов Японияга окууга Кыргызстандан жылына 20 мамлекеттик кызматкер кетерин айтты.

Кыргызстан – Япония ортосунда мамлекеттик башкаруу системасында кадрлардын билим сапатын жогорулатуу боюнча түзүлгөн атайын келишим бар. Анын негизинде JDS программасы каралып, аталган өлкөгө жылына Кыргызстандан 18 магистрант жана эки докторлук даражада билим алууга мамлекеттик кызматкерлер жөнөтүлөт. Бул тууралуу Медербек Исраилов Sputnik Кыргызстан радиосундагы маегинде билдирди.

Анын айтымында, JDS программасы боюнча англис тилин мыкты билген, мамлекеттик же муниципалдык кызматта иштеген 40 жашка чейинки кызматкерлер бара алат. "JDS программасы кыргыз тарап Япониядан мамлекеттик башкаруу багытында тажрыйба алышы үчүн каралган долбоор. Мунун алкагында бизден жылына 20 адам барып билим алып келет. Алар атайын сынактан өткөн соң Японияда эки жыл окушат. Окутуулар англис тилинде жүргүзүлгөндүктөн бул тилди мыкты билгендер талап кылынат. Бардык чыгымдарды япон тарап төлөйт. Эгер жөнөп жаткан стипендиант үй-бүлөлүү болсо бардык үй-бүлө мүчөлөрүн да алып кете алат. 2-3 баласы менен барып окугандарды кезиктирип жүрөбүз. Алардын мектепке жана бала бакчага орношуп, тарбия, билим алышын окуткан тарап өзү көзөмөлдөйт. Эки жылдык окуу мөөнөтү аяктаган соң алар стипендиант учуп кеткенге чейин тыкыр байкоого алып турушат. Башкача айтканда, калып же иштеп кетүү мүмкүнчүлүгү берилбейт. Эгер бизден барган кадрлар кандайдыр бир себептерден улам окуусун таштап салса, анда кеткен чыгымдарды кыргыз өкмөтү төлөп бериши керек болот. Аталган программа менен мамлекеттик башкаруу багытында, финансист, экономист, эколог же муниципалитеттин кызматкерлери бара алат. Артыкчылык кыз-келиндерге жана аймактан келгендерге берилет", — деди Исраилов[8].

Ал ошондой эле окууга кеткен кызматкердин бул жактагы жумуш орду келгенче сакталып турарын жана Япониядан келген соң үч жыл мамлекетке иштеп берүүгө милдеттенерин кошумчалады. Ушул сыяктуу келишимдерге ээ болуу менен, республикага алда канчалык инвестициялык жардам көрсөтүшөт.

Инвестиция саясатынын экономикага түз инвестициялардын агымын көбөйтүүгө багытталган максатын эске алып, ушул мамлекеттер менен мамилелерди өркүндөтүү зарыл. Японияга жасаган расмий сапарынын алкагында Кыргыз Республикасынын Президенти Алмазбек Атамбаев Император Акихито жана Императрица Митико менен салтанаттуу жагдайда жолугушту. Жолугушуунун жүрүшүндө Император менен Императрица Кыргызстандын Президенти менен Биринчи айымын жылуу кабыл алып, эки өлкөнүн ортосундагы өз ара кызматташуу мындан ары чыңдала берээрине ишенимин билдирди.

Сапардын жүрүшүндө Президент Алмазбек Атамбаев Япониянын Премьер-министри Синдзо Абэ менен жолугушту

Жолугушууну ачып, Япониянын Премьер-министри Синдзо Абэ Кыргызстан Япониянын маанилүү өнөктөшү экенин баса белгиледи. “Япония менен Кыргызстан демократия, эркиндик жана адам укуктары сыяктуу түптүү дөөлөттөрдү колдойт.

Андыктан биз демократияны куруудагы Кыргызстандын күч-аракеттерин жогору баалайбыз”, - деп айтты Синдзо Абэ.

Япониянын Премьер-министри ошондой эле Кыргызстандын Президентинин Японияга расмий сапары эки тараптуу мамилелердин өнүгүүсүнө кошумча дем берерине үмүттөнгөндүгүн билдирди.

Кыргыз Республикасынын Президенти экс президент Алмазбек Атамбаев жана Япониянын Премьер-министри Синдзо Абэ 2015-жылдын 26-октябрда сүйлөшүүлөр аяктаган соң пресса үчүн билдирүү жасашты. Алмазбек Атамбаев Премьер-министр Синдзо Абэнин расмий визити кыргыз-япон мамилелеринин тарыхында Япониянын Өкмөт башчысынын Кыргызстанга болгон биринчи визити катары калат деп белгиледи. «Бүгүн эки тараптуу кызматташтыктын актуалдуу маселелери жана эл аралык мүнөздөгү маселелер боюнча конструктивдүү диалог болду. Ишенимге жана эки тарапка тең пайдалуу кызматташууга негизделген кыргыз-япон мамилелерин мындан ары улантуу жана тереңдетүү боюнча бирдей пикирге келүү биздин тар чөйрөдөгү жана кеңейтилген форматтагы сүйлөшүүлөрүбүздүн негизги жыйынтыгы болуп калды. Бүгүнкү күндө биздин ортобузда кыргыз-япон мамилелеринин ырааттуу өнүгүүсүнө тоскоол боло тургандай олуттуу пикир келишпестиктер жана чечилбеген маселелер жок», - деди Алмазбек Атамбаев.

Мамлекет башчысы Япониянын Кыргызстанга жол инфраструктурасын оңдоо үчүн көрсөтүп жаткан жардамын белгиледи. «Жолдор, көпүрөлөр курулуп, аэропорт реконструкцияланды», - деп, Алмазбек Атамбаев япон тарапка йен зайымдарын кайра жаңылантканына ыраазычылыгын билдирди.

Президент белгилегендей, учурда «Ош-Баткен-Исфана» унаа жолунун айрым участкаларын оңдоо иштери активдүү жүрүүдө. Андан тышкары, Мамлекет башчысы айткандай, экономикалык тармакта ишти улантуу макулдашылды. «Кыргызстандын Евразиялык экономикалык бирлигине кошулуусу менен өлкө үчүн кызматташуунун жаңы мүмкүнчүлүктөрү жаралууда. Ошондон улам, биз япон ишкерлерин эки тарапка тең пайдалуу долбоорлорду иштетүү үчүн Кыргызстанга чакырабыз», - деди Алмазбек Атамбаев[9].

Алмазбек Атамбаев Япония Кыргызстан алгачкылардан болуп дипломатиялык мамиле түзгөн мамлекеттердин бири экендигин эске салды, дипломатиялык мамилелер 1992-жылдын 26-январында түзүлгөн. «Ошондон бери Кыргызстанга «Өнүгүүгө расмий жардам» Программасынын алкагында көптөгөн гранттык, насыялык жардам жана техникалык көмөк көрсөтүлүп келүүдө, ошондой эле Япониянын эл аралык кызматташуу агенттигинин (JICA) алкагында натыйжалуу иш жүргүзүлүүдө», - деди Алмазбек Атамбаев.

Мамлекет башчысы кыргызстандык кадрларды даярдоо багытындагы кыргыз-япон кызматташтыгына да токтолду. «Япония Кыргызстандын жаш адистерин окутууга даяр. Бул биздин жарандык коомубузду өнүктүрүү жана бекемдөө үчүн баа жеткис колдоо. Биз кыргыз-япон адамды өнүктүрүү борборунун ишмердүүлүгүн жогору баалайбыз», - деп баса белгиледи Президент[9].

Премьер-министр Синдзо Абэге жана Япониянын делегация мүчөлөрүнө өлкөбүзгө көрсөткөн жардамы жана колдоосу үчүн ыраазычылык билдирди. «Япониянын Премьер-министринин бул сапары урунттуу болуп, Кыргызстан менен Япониянын ортосундагы мамилелер өнүгүүнүн мындан дагы бийик деңгээлине көтөрүлөт деп ишенем», - деп Мамлекет башчысы сөзүн жыйынтыктады.

Япониянын Премьер-министри Синдзо Абэ өз кезегинде Япония Кыргызстан менен мамилелерди өнүктүрүүгө чоң маани берээрин белгиледи. «Биз демократиянын жалпы баалуулуктарын тең бөлүшөбүз. Мындан эки жыл мурда Президент Алмазбек

Атамбаевдин Японияга жасаган сапарынан кийин биздин мамилелерибиз сезилерлик активдешти”,-деди Синдзо Абэ.

Япониянын Премьер-министри белгилегендей, түзүлгөн тенденцияларды алдыга жылдырууга өбөлгө түзүш үчүн Президент Алмазбек Атамбаев менен жолугушууда үч багыт белгиленди. “Биз жол жана башка инфраструктуралык объектилерди жөнгө салууга көмөктөшөбүз. Ошондой эле эл аралык автомагистралдарды реконструкциялоо долбоору боюнча нота алмаштык. Сиздердин өнөр жай үчүн жогорку квалификациялуу кадрларды даярдоодо техникалык билим берүүнүн япондук тибин активдүү пайдаланабыз”,-деди ал.

Синдзо Абэ Япониянын делегациясынын курамында япониялык алдыңкы компаниялардын жетекчилери киргендигин эске салды. “Мамилелерибиз мындан ары дагы өнүгө берээрине ишенем”,-деди ал.

Япониянын Премьер-министри гуманитардык жана маданий байланыштарды өнүктүрүү аркылуу өз ара түшүнүшүүнү тереңдетүү үчүн Кыргызстанда япон тилин үйрөтүү, япониялык таймаш искусствосу жана спорттун бөлөк түрлөрү чөйрөсүндө өз ара алмашуу активдештирилет деп белгиледи. ”Үчүнчүдөн, биз «Борбордук Азия + Япония» диалогунун алкагында Борбордук Азиядагы регионалдык проблемаларды чечүүдө тилектештикти чындайбыз. Бүгүн айыл чарбасындагы мал чарбачылыгы боюнча адистерди жана тамак- аш өнөр жайына окутуу программалары, ошондой эле япондук айыл чарба техникаларын жеткирүү боюнча долбоорлор ишке ашырылып жатат”,-деди Синдзо Абэ. Сөзүнүн соңунда Премьер-министр Синдзо Абэ кыргыз-япондук эки тараптуу мамилелер мындан ары дагы өнүгөөрүнө ишенимин билдирди.

Эгемендүү Кыргыз Республикасынын эл аралык байланыштагы маданий-гуманитардык байланыштар ошондой эле ыктыярдуу кызматташуунун Япония корпусунун волонтерлорунун да ишмердүүлүгүнө таянаарын барыбызга маалым. Япониядан келген волонтерлор алыскы шарты катаал аймактарда иштөөнү тандап, кыргыз тилин мыкты өздөштүрүп, кыргыз элинин каада-салтын билип, достук мамилелерди түзүп жаткандыгы кубандырат, айрымдары үй-бүлө да куруп жатышат. Бул көрүнүш эки элдин достугун бекемдөөгө чоң салым кошуп жатат.

Ушул сыяктуу кол коюлган Тилектештик жана өнөктөштүк жөнүндө биргелешкен билдирүүдө Кыргызстан менен Япония адам укуктары, сөз эркиндиги, демократия жана мыйзамдын артыкчылыгы өндүү фундаменталдуу дөөлөттөрдү урматтаган өнөктөштөр болуп саналат. “Япония демократиялык институттарды чыңдоо ишинде, биринчи кезекте башкаруунун парламенттик формасын өнүктүрүү тармагында биз үчүн өзгөчө мааниге ээ. Парламенттик өлкөнүн зор тажрыйбасына ээ болгон Япониядан биз үйрөнө турган жагдайлар бар экендигин баса белгилеп келебиз.

Биздин өлкөлөр ортосундагы кызматташтык өнүгө берет деген үмүттөмүн. Биз Япония менен мамилелерибизди кастарлайбыз жана эки элдин тең келечеги үчүн бул мамилелерди мындан ары да чындай бермекчибиз.

Жолугушуу аяктагандан кийин Кыргыз Республикасынын Президенти менен Япониянын Премьер-министри төмөндөгүдөй “Кыргыз Республикасы менен Япониянын ортосунда достукту, өнөктөштүктү жана кызматташтыкты андан ары тереңдетүү жөнүндө биргелешкен билдирүүгө” кол коюшту

Сапардын жүрүшүндө төмөнкү документтерге кол коюлду:

- Кыргыз Республикасынын Экономика министрлиги менен Япониянын Экономика, соода жана өнөр жай министрлигинин ортосундагы кызматташтык жөнүндө Меморандум;

- Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги менен Япониянын Билим берүү, маданият, спорт, илим жана технологиялар министрлигинин ортосундагы билим берүү чөйрөсүндөгү кызматташтык жөнүндө Меморандум;

- Кыргыз Республикасынын Өзгөчө кырдаалдар министрлиги менен Япониянын Ички иштер жана коммуникациялар министрлигине караштуу өрткө жана бөөдө кырсыктарга каршы туруу боюнча Агенттиктин ортосундагы бөөдө кырсыктарды болтурбоо жагындагы кызматташтык жөнүндө Меморандум.

Эки өлкөнүн өкүлдөрү соңку бир нече апталар бою күч алган аймактын талаш-талкууларды жумшартуу максатында сүлөшүүлөрдү өткөрүүдө. Кытайда Японияга каршы массалык нааразылык акциялары өткөндөн бери биринчи жолу эки өлкөнүн өкүлдөрү Тыштык иштер министрлеринин орун басарлары деңгээлинде сүйлөшүүлөрдү жүргүзүп жатат.

Бул жолугушуу Чыгыш Кытай деңизиндеги аралдарга байланыштуу талаш-талкууну жумшартуу максатын көздөгөнү айтылган. Японияда Сенкаку, Кытайда Дяоюйдао деп аталган аралдарда киши жашабайт. Бирок, анын тегереги балык жана газ запастарына мол деп эсептелет.

Бул маселеде патриоттук сезим дагы жогорку орунда турууда. Бейжин дагы, Токио дагы аралдарды өздөрүнүн аймактык бүтүндүгүн коргоо алкагында карашат. Кытайдын Тышкы иштер министринин орун басары Токио аралдарды сатып алуу чечимин кабыл алуу менен "тарыхый чындыкты" бурмалады деп айткан. Япониянын мындай кадамы Кытайда ай башында массалык нааразылыктарга алып келген эле.

Бейжин учурда Япониянын көзөмөлүндө турган бул аралдарга өзүнүн кайгуул кемелерин жолдогон.

Жыйынтыктап айтканда эгемендүү өлкөбүз адам ресурсун башкы орунга коюп, аны негизги багыт катары карап келе жаткан Япония сыяктуу бир улутту техногендик цивилизациянын башында турган мамлекет менен социалдык-экономикалык кызматташуу менен инвестиция тартуу менен прогресске жетишерибиз анык. Бирок эл аралык келишимдердин мүнөзүнө ылайык эки тараптуу келишимдер эки өлкөнүн кызыкчылыктарын бирдей ишке ашырган артыкчылыктуу ишке ашырууну талап кылган социалдык-саясий кадам болоору мезгилдин талабы.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН БУЛАКТАРДЫН ТИЗМЕСИ.

Внешняя торговля Кыргызской Республики 2009-2013. – Бишкек: Нацстаткомитет, 2014.
Внешняя торговля стран Содружества Независимых Государств 2013 // Общество и экономика. 2013. - N 11-12. - С.266-313.

“Кыргыз Тарыхы. Энциклопедия”, Бишкек 2003. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик Педагогикалык университети. “Башкы ред. Ү.А.Асанов, жооптуу ред. А.А. Асанков”. “Ред кеңеш: Ө.Ж.Осмонов (төрага) Т.Н. Өмүрбеков”.

Мусакожоев Ш.М. ж.б. Экономика: Жогорку окуу жайлары үчүн окуу китеби. Оңд. толукт. 2-бас./ Ш.М. Мусакожоев, Б.Ч. Ишенов, Б.Ш. Мусакожоева. - Б.: «Турар». 2011. - 528 б

Савина С.Е. Проблемы и перспективы экономического сотрудничества Кыргызстана и Турции // Вестник КРСУ. – 2015. – Т. 15. – № 8.

Савин В.Е. Развитие торговых отношений Кыргызстана и Китая // Вестник БГУ им. К. Карасаева. – 2014. – № 3 (29). – С. 121-122.

Саясат таануу. Энциклопедиялык окуу куралы. Башкы редактор Ү. Асанов, Жооптуу редактор А. Акунов. Бишкек 2004.

<https://sputnik.kg/20210930/mamlekettik-kyzmatkerler-yaponiyada-akysyz-okujt-1054067466.html>

<http://old.patent.kg/index.php/ky/report/smi-o-nas/1868-akipress-kyrgyzstan>

УДК: 947.88-323/324 (575.2)

НАСИРДИН ИСАНОВ - МАМЛЕКЕТТИК ИШМЕР

Жумашова Гүлзада Султановна

тарых илимдеринин кандидаты, доцент.

Ош мамлекеттик университети, чыгыш таануу жана тарых факультети

Суйутбеков Баяман Равшанович- магистрант

Ош мамлекеттик университети, Чыгыш таануу жана тарых факультети

Ош, Кыргызстан

Аннотация: Бул макалада Кыргыз Республикасынын суверендүүлүк мезгилиндеги тунгуч премьер-министр Насирдин Исанов-дун өмүр баяны жана анын мамлекеттик, саясий ишмер-дүүлүгү жөнүндө баяндалат. Каратайым айыл жериндеги үй-бүлөөдө төрөлүп, өсүп чоңойгон Н.Исанов Москвадан жогорку окуу жайын бүтүрүп, советтик-партиялык кыз-маттардын тепкичтери аркылуу көтөрүлүп, суверендүү Кыргызстандын биринчи премьер-министри кызматына чейин жеткендиги эскерилет.

Негизги сөздөр: мамлекеттик ишмер, премьер-министр, өмүр баян, өрнөктүү өмүр, көрүнүктүү ишмер, саясий ишмер, суверендүү Кыргызстан, курулуш министр-ри, чыгаан инсан.

Кыргызстанга төбөсү көрүнүп калган белгилүү адам жөнүндө макала жазуу бир топ түйшүктүү иш. Бирок бул адам жөнүндө макала жазууда, өзүм да ошол жерден болуп жана алысыраак тууганчылык жайыбыз да болгондуктан, анын үстүнө ал жөнүндө анын жердештеринин, классташтарынын, теңтушта-рынын, жакын туугандарынын эскерүүлөрүн көп эле уккандыктан, мен үчүн бул макаланы жазуу бир жа-гынан алып караганда кызыктуу да болду. Анткени биз өзүбүздөн улууларга карап түздөнүп, алардын үлгүлүү жүрүш-турушунан сабак алат эмеспизби.

Насирдин Исанов 1943-жылы Ноокат районунун №44-жылкы завод совхозунун Көк-Бел айылында жумушчунун үй-бүлөөсүндө туулган. Бул айылда Ош жергесинде эң алгачкылардан болуп, 1928-жылы декабрь айында Көк-Бел колхозу уюшулган. 1930-жылдан баштап бул жерге Борбордук Россиядан кол-лективдештирүүнү ишке ашыруу үчүн жөнөтүлгөн орус тилдүү жумушчулар көчүп келе баштаган. 1931-жылы Көк-Белде 7 жылдык мектеп ачылган. Улуу ата мекендик согуш мезгилинде Кавказдан көчүрү-лүп келгендердин арасындагы сабаттуу мугалимдер Көк-Бел мектебинде сабак беришкен.

Насирдин ушул Көк-Бел мектебинде окуп, орто мектепти 1960-жылы бүтүргөн. Жогоруда айтылган-дай, мектеп 7 жылдык болгондуктан, аны бүткөндөн кийин билимин андан ары улантууну каалагандар, башка жакка барып окуганга мажбур болушкан. Ал эми шарты жоктор ошол кездеги термин боюнча «өндүрүштө» калышкан. Мунун кесепетинен улам, бир топ мыкты окуган, таланттуу жаштарыбыз эл арасында сиңип, билинбей кала беришкен.

1958-жылы Көк-Белде М.Ломоносов атындагы (азыркы Кожоке) орто мектебинин филиалы ачылып, бирок 10-класстын бүтүрүү экзамендерин “базалык” мектепке барып тапшырган. Ошол себептен анын бүтүрүү аттестатында Көк-Бел орто мектебин эмес, М.Ломоносов атындагы орто мектебин бүтүргөн деп жазылган.

Насирдин мектепте абдан жакшы окуп, бардык сабактардан “беш” деген баага татыктуу болгон. “төрт” алып калуу ал үчүн кайгы болчу. Айрыкча математикадан, физикадан, химиядан укмуш биле турган. Мектеп программасына анча канааттанбас-тан, кошумча окууну ал адатка айландырып алган эле. Ал көп учурда эртеңки боло турган сабактарга даярданып келчү. Кээде мугалимдер жумуштары чы-гып, келбей калса, алардан кем эмес сабак өткөн учурлары болгон [8].

Баардык сабактардан эң жакшы баага окуса, эмне себептен медалга татыктуу болбой калган деген суроо пайда болуп калышы мүмкүн. Себеби мектеп тарабынан бул маселе боюнча аракет жасагандар деле болбосо керек. Экинчиден анын аттестатына астрономия сабагынан “төрт” коюп коюшкан. Чын-дыгында ал астрономиядан өтө жакшы биле турган-дын анын классташтары айтышат. Буга Н.Исанов ая-бай капа болгон экен. Бул иш атайлап жасалышы да мүмкүн, анткени “медалист” “базалык мектептен” эмес “филиал мектептен” чыгып жатпайбы, ошондуктан бул көрүнүш ошол кездеги кездеги мектеп жетекчилигине жакпай калса керек [8].

Насирдиндин бала кезине кайрылсак, анын ата-сы Матмусаев Исан ислам илими менен тааныштыгы бар киши болгон. Совхоздо бригадир, кийин пенсия-га чыкканга чейин жумушчу жылкы фермасынын башчысы болуп иштеп жүргөн. Апасы Алийма Насирдин дүйнөдөн кайткандан кийин, анын күйүтүнө чыдабай жүрүп, оорунун айынан каза болду. Н.Исановдун агасы Абдилда, иниси Абдрашит, карында-шы Сажида бардыгы балалуу-чакалуу неберелүү бо-луп калышкан.

Көк-Бел мал киндиктүү жер. Союз мезгилинде совхоздо 30 миңдей уяң жүндүү койлор, 3 миңдей жылкы багылган, 2 миңдей уй болгон. Ошончо малга жете турган тоют камдоо зарыл болчу. Ошондуктан совхоздо каары-жаш дебей тоют камдоого чыгышар эле. Техникалар өтө аз мезгилде тоют камдоого өгүз-аттар пайдаланылчу. Н.Исанов мектепте шок-тонгонду жактырчуу эмес, “тил алчаак кабыл бала” дешип баары макташкан. Бирок өзү эч качан мактан-байт эле. Шамдагай өскөн, спорттун бардык түрүнө, айрыкча волейбол, баскетбол, шахматка кызыкчу. Боорукер болуп, экскурсияга чыкканда кекиликтер-дин балдарын кармап алса кое бергенге шашчу. Ко-музга кызыгып калгандыктан, өзү комуз чаап, жеңе-лерине койдун ичегисинен кыл жасатып аны алып кынгыратып чертип үйрөнгөн. Бирок ошол мезгилде айылда жакшы бир комузчу болбогондуктан, аны өөрчүтүп кете албаптыр. Бирок кийин чоң кызмат-тарда жүргөндө жакшы эле чертип жүргөнүн көргөн-дөр айтышат. Ал өзүнүн көргөн билгендерин зерикпей айтып, кызыктуу окуяларды, анекдотторду айт-канды да жакшы көрчү экен.

Москвадан 1961-1965-жылдары курулуш инсти-тутунда окуган. Окууну бүтүрүп келип, Ош шаарын-да курулуш монтаждоо башкармасында мастер, ан-дан кийин участка башчы, прораб болуп иштеп жүр-гөндө үйлөнгөн. Аялы Бүзинат, Насирдинден эки класс кийин окуган. Ал да Көк-Белдин кызы болгон.

1969-жылы Насирдин партиянын Ош обкомунда инструктор, андан кийин Нарын ГЭСинин парткому-нун секретары, комсомолдун Ош обкомунун 1-секре-тары болуп иштеди. Андан кийин 1977-жылы Кыр-гызстан КП Борбордук комитетинин курулуш жана шаар чарба бөлүмүнүн башчысынын орун басары, андан кийин бөлүм башчысы болуп иштеген. 1983-1986-жылдары Кыргыз ССРнин курулуш министри болуп иштеген. 1988-жылы Ыссык-Көл областык ат-каруу комитетинин төрагасы кызматтарында иште-ген. Кандай гана кызматта болбосун ал жанын үрөп, тынбай берилип иштеген.

“Н.Исановдун жөнөкөй жана жупуну инсан, бирок өзүнүн койгон максатына жетүүгө умтулган өжөр, негизгиси алдым-жугтум эмес, назары ток адам эле” - деп аны билгендер эскеришет. Курулуш министри болуп турганда, өзүнүн “жигули” автомашинасын айдап, жанына аялын, балдары Султан ме-нен Алмазды, кызы Марияны отургузуп Көк-Белге 10 саатта келген. Курулуш министри болуп турганда “атандын үйү эскирип болбой калды, жаңылап кой-бойсунбу?” деп теңтуштары айтса, “мен өзүм курулуш министри болсом, анан атамдын үйүн жаңыла-сам эл эмне дейт”, - деп макул болбой койгон. Бул республиканын баардык курулуш материалдары ко-лунда турган адамдын жообу эле. Ошол үй дагы деле эски бойдон турат. Жанына ал дүйнөдөн кайткандан кийин мамлекет тарабынан 3 бөлмөлүү үй салынып берилген.

1988-жылы чоң уулу Султан табышмактуу кыр-даалда кайтыш болду. Ал мектепти жакшы эле бүт-көн, аны Н.Исановдун бир чоң окуу жайына кирги-зип коюуга

мүмүнчүлүгү бар болчу. Бирок Н.Исанов баласынын турмушту көрүп бышсын деген ойдо, за-водко катардагы жумушчу кылып орноштуруп койгон. Султан атасына окшогон узун бойлуу, сымбат-туу жигит болуп өсүп келе жаткан, жогоруда айтылгандай “табышмактуу кырдаалда” кайтыш болуп калган. Н.Исанов баласынын өлүмү боюнча “бала тынч жатсын” - деп, кылмыш ишин козготкон эмес экен.

1983-жылы Кыргыз ССРинин курулуш министр-ри болууга жетишкен. 1989-жылы Кыргыз ССРинин курулуш комитетинин Мамлекеттик төрагасынын биринчи орун басары – Кыргыз ССРинин министри болуп, 1990-жылы экономика илимдеринин кандида-ты наамын алган. Ушул эле жылдын декабрь айында Кыргыз Республикасынын вице-президент кызматын ээлеген. 1991-жылдын январь айынан тартып Кыр-гыз Республикасынын Премьер-министри болуп дайындалган. Бирок бул кызматта ал көпкө иштеген эмес, 311 күн Премьер-министр кызматын аркалаган соң 48 жаш курагында 1991-жылдын 29-ноябрында автокырсыкта каза болгон [7].

Н.Исанов бир топ ырларды жазып калтырды. Анын ырлары ар кыл темада болуп, көбүнчө кыргыз-дын салт-санаасына, жерибиздин кооздугуна, эли-биздин кең пейилдигине арналып жазылган. 1990-жылы октябрда Жогорку Кеңештин сессиясында анын талапкерлиги Кыргыз Республикасынын Пре-зидентигине көрсөтүлгөн. Айтып кете турган жагдай, аны талапкерлиги Ысык-Көл областынын депутат-тары тарабынан көрсөтүлгөн. Кыргыз Республикасы-нын президенти болуп шайланган А.Акаев тарабы-нан Насирдин Исанов Кыргыз Республикасынын ви-це-президенттигине сунуш кылынган, бирок тез эле Кыргыз Республикасынын тарыхындагы биринчи премьер-министр болуп дайындалган. Кыргызстан-дын экономикасын көтөрүүгө, элдин турмушун жак-шыртууга талыкпастан, жанын үрөп иштеп жүрүп, жогоруда көрсөтүлгөндөй, 1991-жылдын 29-нояб-рында Кочкор-Атага жакын Момбеков (мурдагы Хи-лия) айылында автомобилдик кыйроодон каза болду.

Бирок анын артында эки уул бир кызы калып, алар өз алдынча үй-бүлө күтүшүп, Н.Исановдун атын өчүрбөй келе жатышат. Кызы Мария Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаты бо-луп иштесе, уулу Алмаз Новосибирскде, Туркияда, Японияда билим алып. Азыр Кыргыз Республикасы-нын Президентинин апаратында иштейт [8].

Н.Исанов адабий чыгармаларды көп окуп, жого-руда белгилеп кеткендей көп нерсеге жөндөмдүү болгон. Ал кесиби куруучу болуп туруп, “экономика-лык илимдердин кандидаты” деген илимий наам ал-ган. СССРдин инженердик академиясынын акаде-миги болгон. Алма-Атадагы партиялык жогорку мек-тепти бүтүргөн. Анын көп жылдык эмгеги эске алы-нып, “Эмгек кызыл туу”, ”Ардак белгиси” орден-дери, ”Эмгектеги каармандыгы үчүн” медалдары ме-нен сыйланган. Өзү туулуп өскөн айылына анын ысымы берилип, эстелиги Бишкек шаарына коюлган.

Н.Исановго улуу адамдарга тиешелүү болгон зор ка-сиеттер тиешелүү болгон. Анын жогорку маданият-туулугу, билим денгээлинин бийик болушу, кичи пейилдиги, калыстыгы, адамгерчилиги, алыс-жакын-га бирдей мамиле жасагандыгы, кристалдай тазалы-гы, кең пейилдиги, ыймандуулугу буга күбө боло алат. Ушул сапаттары менен элибиздин эсинде түбөлүккө калат деген ойдобуз.

Илимий макаланы терең аспектиде анализдөө менен Н.Исановдун саясий ишмердүүлүгүн гана эмес анын адамдык сапа-тын, турмуштук позициясын ачып берүүгө аракеттенип, анын аз, бирок саз жашаган өмүр жолу кийинки муундар үчүн өрнөк экендигин баса көрсөтөт. Автор адам бийик максаттарга жетүүсү үчүн турмуштук максатты бийик коё билүүсүнүн зарылдыгын Н.Исановдун өмүр жолу аркы-луу ачып берет. Макалада Н.Исановдун өмүрүнүн урунт-туу учурларын баяндоо менен ал кантип бийлик сересине көтөрүлгөндүгүн анализдөөгө аракет жасалган.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН БУЛАКТАРДЫН ТИЗМЕСИ.

1. Кыргыз тарыхы боюнча кыскача энциклопедия. - Бишкек, 2003.
2. История Кыргызстана XX век. / Учебник для вузов. - Бишкек, 1998.
3. Чотонов У. Новейшая история Кыргызстана 1985-1998. - Бишкек: «Кыргызстан», 1999.
4. Чотонов У. Кыргызстан по пути суверенитета. - Бишкек, 2007.
5. Чотонов У. История Отечества. - Бишкек, 2009.
6. [Электрондук ресурс]. / Каганат kg сайт.
7. [Электрондук ресурс]. <http://www.centrasia.ru>. / Личнос-ти Кыргызстана.
8. Мырзабаева Н. Эл залкарын унутпайт. - Ош, 2013.

УДК: 94/342.54(575.2)

КЫРГЫЗ-ӨЗБЕК КАРЫМ КАТНАШТАРЫ (1995-2022-ЖЖ.)

Жумашова Гүлзада Султановна

тарых илимдеринин кандидаты, доцент.

Ош мамлекеттик университети, чыгыш таануу жана тарых факультети

Исабаева Гүлбарчын Жолдошбаевна - магистрант

Ош мамлекеттик университети, Чыгыш таануу жана тарых факультети

Ош, Кыргызстан

***Аннотация.** Кыргыз Республикасынын тышкы саясатынын башкы приоритеттери КМШ өлкөлөрү, анын ичинен эң алгач Борбордук Азиянын өлкөлөрү менен ар тараптуу байланыштарды бекемдөө болуп саналат. Макалада кыргыз-өзбек мамилелеринин тышкы саясий приоритеттери каралды.*

***Негизги сөздөр:** Борбордук Азия, Кыргызстан, Өзбекстан, тышкы саясаты, приоритет, аймак, келечек.*

Бүгүнкү күндө Борбордук Азия региону, анын ичинде Кыргызстан да, Өзбекстан да саясатчылардын жана окумуштуулардын, эл аралык коомчулуктун кызыгуусун туудуруп, көңүлүн өзүнө буруп келүүдө. Борбордук Азия чөлкөмү геосаясий жактан алганда жалпылап алганда 4 млн. чарчы км. ден ашуун аймакка ээ жана жалпы саны 60 миллионго жакын калкы бар беш мамлекеттен турат. Алар нефть, газ, түстүү металлдардын жана башка баалуу минералдык ресурстарга өтө бай, көптөгөн айыл чарбага ылайыктуу жерлерге, жайыттарга ээ.

Мындан тышкары Борбордук Азия көптөгөн транзит-транспорттук потенциалга ээ. Ал, Батыш менен Чыгышты, Түндүк менен Түштүктү байланыштырган өтө маанилүү автомобиль, дарыя аркылуу өтүүчү соода жолдорунун кесилишинде жайгашкан. Мындай географиялык жайгашуу кандайдыр бир денгээлде деңиз менен океандарга чыгуучу жолдордун жоктугун толуктап турат. Бул жерден өтүүчү карым катнаш жолдор дүйнө-жүзүнүн маанилүү өрөөндөрүнө багыт алган. Андан сырткары бул өлкөлөр бир кылка калк жашагандыгы менен дүйнөнүн башка мамлекеттеринен айрымаланып турат.

Борбордук Азиянын коомчулугунда түрк-монгол, индоевропалык жана перс маданиятынын катмарлары бири бири менен тыгыз байланышкан. Ал жерде жашаган калктын салыштырмалуу турмуш деңгээли орто жана элдин сабаттуулугу жогору болуп эсептелет. Бул фактор чет элдик инвесторлордун кызыгуусун туудурат.

Бул аймактагы этникалык топтор борбордук азиялык элдер менен тыгыз байланыштары бар. Ошону менен бул жерде мусулман өлкөлөрүнүн колдоосуна ээ болгон ар кандай саясий жана сепаратисттик диний топтордун аракеттери жүрүүдө.

Борбордук Азияда дүйнөлүк эңөнүккөн АКШ, Кытай, Россия ж.б. мамлекеттердин кызыкчылыктары дал келет. Мындай активдүүлүк уламдан-улам өсүп жаткан кызыкчылыктарды канааттандырууга багытталган. Ал өз кезегинде конкреттүү иш чараларды жүргүзүү, өздөрүнүн региондо таасирин күчөтүү иш аракеттери менен байланыштуу.

Советтер Союзу кыйраган соң Өзбекстан Москванын таасиринен бошонууга аракет жасаган. Анын эң ири кадамдарынан болуп антироссиялык саясаты эсептелинет. Бул болсо өз кезегинде Батыш өлкөлөрү, анын ичинде АКШ менен мамилени күчөтүүгө шарт түзгөн.

Борбордук Азия, анын ичинде Кыргызстан жана Өзбекстан АКШ, Россия, Кытай, Европа жана ислам дүйнөсүнүн мамлекеттеринин татаал түрмөккө туташкан кызыкчылыктардын борборунда жайгашып турат. Бул мамлекеттердин бардыгы региондо өз таасирин күчөтүүчүн күрөшүүдө. Алардын максаты Борбордук Азия өлкөлөрүнүн саясий-экономикалык багыттарын өзүнө карай буруу болуп эсептелинет.

Борбордук Азиянын геосаясий жактан жайгашуусу бир топ артыкчылыктары жана кемчиликтери менен айырмаланат. Борбордук Азиялык мамлекеттер деңиз, океандарга чектеш болбогондуктан алар тышкы дүйнө менен карым катнашуусу татаал болууда. Андан сырткары региондун мамлекеттеринин ресурстук потенциалдары бири биринен кескин айырмаланып турат. Алардын үчөө (Казакстан, Өзбекстан, Түркмөнстан) табигый ресурстарына бай болушса, ал эми Кыргызстан менен Таджикстандын байлыктары аларга салыштырмалуу аз келет.

Ошондуктан алардын өнүгүүсү бирдей эместиги көрүнүп турат. Ар бир өлкөөз өнүгүү жолун издөөдө. Экономикалык өнүгүү салыштырмалуу жай жүрүүдө. Мындай көрүнүштүн бир нече себептери бар. Эң башкысы–эркиндиккеумтулуу, эгемендүүлүктү чыңдоо, интеграциялык процесстердин өнүгүшүнүн варианттарын издөө ж.б. көрүнүштөр менен коштолууда.

Региондун өлкөлөрүнүн тышкы саясатынын түзүлүшүнүн маанилүү фактору катары жалпы коркунучтарга каршы бирдиктүү жооп кайтаруунун муктаждыгы болуп калган. Алардын трансулуттуу жана трансчекаралуу болгондугуна байланыштуу ички регионалдуу жана региондон тышкары болгон кооперациянын керектигин талап кылган. Бул болсо, өз учурунда жаңы коопсуздук институттардын пайда болушуна алып келген [4;19].

Борбордук Азия мамлекеттердин тышкы саясатында өз ара айырмачылыктары болгондугун да белгилей кетсек. Кыргыз Республикасы жеткиликтүү деңгээлде коргонуу, экономикалык, саясий потенциалга ээ болбогондугуна – региондогу өзүнүн ички улуттук кызыкчылыктарына толугу менен жооп берген принциптерди өзү орното албагандыгына байланыштуу, ири державалардын жана ири эл аралык уюмдардын кызыкчылыктарынын ортосунда буйтоо (эбин таап кетүүчү) саясатын жүргүзүүгө мажбур кылууда.

Бул дипломатиялык жол менен Кыргызстан дүйнөлүк саясий системага кирип, өз талаптарын ыңгайлуу түрдө канааттандыра алат[3;86].

Кыргызстан эгемендүү мамлекет катары жүргүзгөн тышкы саясий концепциясынын өзгөчөлүгү менен мүнөздөлөт. Кыргыз Республикасынын тышкы саясаты эгемендүүлүккө ээ болгон күнүнөн баштап өлкөнүн Конституциясына, мамлекеттик эгемендүүлүк Декларациясында, эл аралык укуктун нормаларында, БУУ менен ЕККУнун принциптерине жана максаттарына дал келүүсүнө негизделген. Бул мөөнөттө Кыргызстан дүйнөнүн көпчүлүк мамлекеттери менен дипломатиялык жана башка мамилелерди активдүү өнүктүргөн. Кыргызстандын мамлекеттик

кызыкчылыктарын ишке ашыруу жолу негизинен коңшу жана дүйнөнүн алдыңкы мамлекеттери менен достук, өз ара ыңгайлуу мамилелерди өнүктүрүү процесстери менен коштолгон.

Кыргызстан өзүнүн тышкы саясатын эки тараптуу жана көп тараптуу кызматташуу принциптеринин негизинде жүргүзүүдө. Глобалдуу денгээлде башкы өнөктөш болуп Бириккен Улуттар Уюму эсептелет. Ал универсалдуу орган болгондуктан өзүнүн астында бир канча атайын майда органдардын жардамы аркылуу дүйнөлүк аренада өзүнүн иш аракеттерин жүргүзүп турат.

Кыргызстан кызматташып жаткан уюмдарга төмөнкүлөр кирет: Коллективдүү коопсуздук келишим уюму (ОДКБ), Европалык экономикалык шериктештиги (ЕвразЭС), КМШ, Шанхай Кызматташуу Уюму, Европалык союз, Европадагы коопсуздук жана кызматташтык уюму, «Исламдык конференция уюму» жана башка уюмдар менен болгон кызматташуу системасы. Эгемендүүлүк жылдар аралыгында тышкы саясат чөйрөсүндө Кыргызстан олуттуу жетишкендиктерге ээ болду. Ал ири эл аралык уюмдарда мүчө катары кирип, дүйнө жүзүнүн көптөгөн мамлекеттери менен тең укуктуу жана пайдалуу саясий, экономикалык, маданий байланыштарды жүргүзүүдө. 2005-жылдын ичинде гана чет элдик мамлекеттер, эл аралык уюмдар менен кызматташунун келишим укуктук базасын кеңейтүү максатында 34 эки тараптуу жана 219 көп тараптуу эл аралык келишимдерге кол коюлган[1;123].

XXI кылымдын башында Кыргыз Республикасы дүйнө жүзүнүн 100гө жакын мамлекеттери менен дипломатиялык мамилелерди түзгөн. 50 дөн ашуун универсалдуу институттар менен форумдардын катышуучусу болуп, чет өлкөлөрдө 19 дипломатиялык жана 3 консулдук өкүлчүлүк ачкан. Кыргызстанда 88 эл аралык дипломатиялык миссиясы жана өкүлчүлүктөрү аккредитациядан өткөн[2;79].

Ошентип, Кыргызстан үчүн тышкы саясатын төмөнкү башкы багыттары приоритеттүү болууда:

- тышкы саясий ыкмалар аркылуу улуттук коопсуздукту чыңдоо;
- улуттук кызыкчылыктарды ишке ашырууда ыңгайлуу тышкы шарттарды түзүү;

- Кыргызстандын эл аралык имиджин чыңдоо;

- КР тышкы иштер министрлиги жана башка кызыктар болгон ведомстволор, жарандык коомдун институттары менен бирдикте тышкы саясий ишмердүүлүктүн эффективдүү системасын куруу.

Жалпысынан алганда, Кыргызстандын тышкы саясий ишмердүүлүгү өлкөнүн эгемендүүлүгүн сактоо, экономиканын өз алдынчалыгын бекемдөө, чек аралардын сактыгын камсыз кылуу – саясий дипломатиялык жол менен эл аралык кепилдиктердин максималдуу чыңдоо принцибине баш ийүү керек.

Ошентип, Кыргызстан көп вектордук, тең салмактуу, прагматикалуу тышкы саясатын жүргүзүүдө. Аны менен кошо, ал улуттук кызыкчылыктарын регионалдуу жана дүйнөлүк коомчулуктун кызыкчылыгынын бир бөлүгүнө айлантууга аракеттенүүдө.

Өзбекстан Республикасынын өз алдынча тышкы саясатынын калыптанышы оңой эле жүзөгө ашкан эмес. Ал өзүнүн мамлекеттик денгээлде чечилишин талап кылган. Дүйнө коомчулугунун толук укуктук мүчөсү болуу менен бирге өлкөдө тышкы саясатта терең ойлонуп чыккан стратегиялык курс иштелип чыккан. Азыркы учурда Өзбекстан Республикасынын суверендүүлүгүн 165 мамлекет тааныды, алардын ичинен 120дан ашыгы өлкө менен расмий дипломатиялык мамилелерди түзүшкөн. Республиканын борборунда 35 мамлекеттин элчиликти орун алган. Өзбекстанда 88 чет элдик өкүлдүктөрү аккредитациядан өткөн, 24 өкмөт аралык уюмдар жана 13 өкмөттүк эмес уюмдар бар. Ал эми Өзбекстан болсо чет өлкөлөрдө өзүнүн 39 элчилигин ачкан [4;253].

Ўзбек Республикасынын тышкы саясатынын маанилүү жетишкендиги, дүйнө коомчулугунун толук укуктуу субъекти катары таанылышы, анын бүгүнкү күндө олуттуу эл аралык уюмдардын мүчөсү болуп саналгандыгы эсептелинет. Алар: Бириккен Улуттар Уюму, Эл аралык эмгек уюму (МОТ), Дүйнөлүк ден-соолукту сактоо уюму, Бириккен улуттар уюмунун билим берүү, илим жана маданият маселелери боюнча уюму (ЮНЕСКО), Европадагы коопсуздук менен кызматташтык боюнча уюму (ОБСЕ), Бейтараптык кыймылы, Шанхай кызматташтык уюму ж.б. Мындан тышкары, Өзбекстан бир катар алдыңкы эл аралык экономикалык жана финансылык бирикмелеринин мүчөсү. Алар: Экономикалык Кызматташуу Уюму, Кара деңиз өлкөлөрдүн экономикалык ассоциациясы, Азия-Тынч океан региондогу өлкөлөрүүчүн БУУнун экономикалык жана социалдык комиссиясынын, Эл аралык өнүгүү жана реконструкция банкы (МБРР), Эл аралык валюттук фондунун (МВФ), Европалык өнүгүү жана реконструкция банкы (ЕБРР), Азиялык өнүгүү банкы (АБР) ж.б.

Өзбекстандын дүйнөлүк коомчулугунун чарба системасына кошулуусунун фактысы, соода-экономикалык көрсөткүчтөр күбө боло алат. Эгер 1992-жылы 60 мамлекет Өзбекстандын соода өнөктөштөрү болушса, 2000-жылга карай алардын саны 140 чейин өскөн.

Мындан тышкары, жогорку технологияларды жана өзүнүн илимий-интеллектуалдык, транспорттук кубаттуулугун өнүктүрүүдө, өлкөгө ири өлчөмдөгү чет элдик инвестициялардын кеңири тартууда эң алгылыктуу аракеттер жасалган. Европа Биримдигинин көмөгү менен Өзбекстанда олуттуу биргелешкен ишканалар түзүлгөн. Алар, өзбек-италия «Узпластитал», өзбек-британ «Узбат», өзбек-герман «Узсаламандр», өзбек-француз «Текнип» ж.б. Алар өлкөнүн маанилүү социалдык-экономикалык проблемаларын чечүүгө, экспортко багытталган продукциянын чыгарылышына шарт түзүүдө [4;59].

Ошентип, эгемендүүлүк жылдары Кыргызстан менен Өзбекстандын эл аралык аренага активдүү чыгышы, өз алдынча тышкы саясатын динамикалык түрдөн өнүктүрүү мезгили болуп калды. Кыргызстан жана Өзбекстан өздөрүнүн улуттук кызыкчылыктарына таянып, бүткүл адамзаттык баалуулуктарды эске алуу менен дүйнөлүк коомчулуктун толук укуктуу мүчөлөрү болуу менен бирге турмушунун ар кайсы чөйрөлөрүндө активдүү роль ойношууда жана келечекте мындан да жакшыруу жолуна түшөт деп эсептейбиз.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН БУЛАКТАРДЫН ТИЗМЕСИ.

1. Внешняя торговля Кыргызской Республики 2009-2013. – Бишкек: Нацстаткомитет, 2014.
2. Внешняя торговля стран Содружества Независимых Государств 2013 // Общество и экономика. 2013. - N 11-12. - С.266-313.
3. “Кыргыз Тарыхы. Энциклопедия”, Бишкек 2003. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик Педагогикалык университети. “Башкы ред. Ү.А.Асанов, жооптуу ред. А.А. Асанков”. “Ред кеңеш: Ө.Ж.Осмонов (төрага) Т.Н. Өмүрбеков”.
4. Мусакожоев Ш.М. ж.б. Экономика: Жогорку окуу жайлары үчүн окуу китеби. Оңд. толукт. 2-бас./ Ш.М. Мусакожоев, Б.Ч. Ишенов, Б.Ш. Мусакожоева. - Б.: «Турар». 2011. - 528 б
5. Савина С.Е. Проблемы и перспективы экономического сотрудничества Кыргызстана и Турции // Вестник КРСУ. – 2015. – Т. 15. – № 8.
6. Савин В.Е. Развитие торговых отношений Кыргызстана и Китая // Вестник БГУ им. К. Карасаева. – 2014. – № 3 (29). – С. 121-122.
7. Саясат таануу. Энциклопедиялык окуу куралы. Башкы редактор Ү. Асанов, Жооптуу редактор А. Акунов. Бишкек 2004.

8. <https://sputnik.kg/20210930/mamlekettik-kyzmatkerler-yaponiyada-akysyz-okujt-1054067466.html>

9. <http://old.patent.kg/index.php/ky/report/smi-o-nas/1868-akipress-kyrgyzstan>
<https://pyramida.kg/kyrgyz-yapon-kyzmattashtygyn-arttyruu-sayasij-ekonomikalyk-gumanitardyk-bajlanyshtar/>

УДК: 39.394.001(93)

КЫРГЫЗДАРДЫН ҮЙ БҮЛӨ МАМИЛЕЛЕРИНДЕГИ ЖҮРҮМ ТУРУМ МАДАНИЯТЫ

Жумашова Гүлзада Султановна

тарых илимдеринин кандидаты, доцент.

Ош мамлекеттик университети, чыгыш таануу жана тарых факультети

Кошбек уулу Жылдыз - магистрант

Ош мамлекеттик университети, Чыгыш таануу жана тарых факультети

Ош, Кыргызстан

***Аннотация:** Үй-бүлөлүк жүрүм-турумдун өзгөчөлүктөрүн билүү үй-бүлөнүн бекем болушуна, анын ар бир мүчөсүн өз ордун, милдетин билүүгө, улуу адам менен кичүү адамдын мамилесиндеги курактык чекти сак- тоого жана өсүп келе жаткан кыз киши, уул баланы келечектеги келин- уулдук, ата-энелик милдеттерине татыктуу тарбиялоого алып келет.*

***Негизги сөздөр:** Т.Айтматов, ишмердүүлүк, улуттук мамлекет, ата-теги, билим, тарбия, реформа, заман, советтик, кызмат, эл душманы.*

Өнүгүүнүн ар бир баскычында жүрүм-турум эрежелеринин комплекси заман талабына жараша толукталып, ылайык келбегендерден арылып отуруп, ар бир элде, улутта өзүнө гана тиешелүү өзгөчөлүктөргө ээ болгон салттык жүрүм-турум маданияты калыптанган. Анда ошол элге мүнөздүү болгон тарыхый, философиялык, психологиялык дүйнө тааным чыгылдырылган. Ал аркылуу ошол элдин кулк-мүнөзү, каада-салты жана улуттук артыкчылыктары тууралуу маалымат алууга болот.

Салттык жүрүм-турум маданиятты алып жүрүүчү, сактоочу жана андан ары өнүктүрүүчү негизги институттардын бири – үй-бүлө. Ар бир элге мүнөздүү улуттук баалуулуктарды жоготпой, тигил же бул элдин жок болуу жана ааламдашуу процессинен сактап калуунун биринчи баскычы да үй-бүлө. Анда инсан калыптанып, анын жүрүм-турум мада- нияты, жашоодогу идеалы, багыты жана турмуштук баалуулуктары иш-телип чыгат. Тигил же бул элдин, мамлекеттин келечектеги тагдыры түздөн-түз үй-бүлөдөгү алган тарбияга көз каранды.

Изилдөөчүлөр тарабынан элибиздин этнографиясына тиешелүү бир топ актуалдуу маселелер көтөрүлүп, изилдөөгө алынып келе жаткандыгына карабастан, кыргыздардын салттык жүрүм-турум маданияты алиге чейин өз алдынча иликтөөгө алына элек. Бул салттуу этикалык мамилелерди окумуштуулар кыргыз үй-бүлөсүн изилдөө алкагында гана карап өтүшкөн.

Мындай иликтөөнүн теориялык да, практикалык да мааниси өтө зор. Анткени бүгүнкү күндө социалдык-экономикалык көйгөйлөрдөн тышкары, улуттук идеологияны иштеп чыгуу, жаш муундарды тарбиялоо, гендердик маселелер менен байланышкан көптөгөн проблемалар келип чыгууда. Баарыбызга маалым болгондой, бүгүнкү күндө

кыргыз жаштарынын дээрлик көпчүлүгү «батыш маданиятына» ооп жаткандыгы байкалууда. Алардын мындай кадамына кыргыздын нукура салттык маданиятын билбөөсү да себеп болууда.

Мындан сырткары муун алмашкан сайын кыргыздардын улуттук баалуулуктары унутулуп, ал эми аларды билген улуу муундардын саны жылдан-жылга суюлууда. Демек ошол баалуулуктарды сактап, кагаз бетине түшүрүп калуу – улуттук этнографиябыздын негизги милдеттеринин бири. Мындай шарттарда аталган маселени тарыхый-этнографиялык өңүттө ар тараптан изилдөө этнология илиминдеги орчундуу маселелерден.

Бүгүнкү күнгө чейин кыргыз этнографиясында кыргыздардын салттык жүрүм-турум маданияты атайын изилдөөнүн предмети болбосо да, алардын ички үй-бүлөлүк мамилелеринде, күнүмдүк турмуш-тиричилигинде колдонгон жүрүм-турум эрежелери окумуштуулардын эмгектеринде чагылдырылып келген.

Кыргыздарда бала үй-бүлөнүн маңызын түзүп, анын төрөлүүсү үй-бүлөнүн жашоосундагы эң маанилүү окуя болгон. Элибиздеги балага болгон мындай мамилени «балалуу үй – базар, баласыз үй – мазар»,

«балалуу үй – гүлүстөн, баласыз үй – көрүстөн» деген макалдар даана көрсөтүп турат.

Аялдын коомдогу, үй-бүлөдөгү орду анын балалуу, баласыздыгына жараша аныкталган. Анын төрөбөстүгү өзү гана эмес, үй-бүлөсү, күйөөсү үчүн да эң чоң бактысыздыкты алып келген. Күйөөсүнүн аялынан ажырашуусунун же экинчи аял алуусунун эң негизги себеби болуп да аялынын төрөбөстүгү эсептелген. Аял киши турмушка чыккан мезгилден тартып үч жыл аралыгында төрөбөсө кетирип жиберген же үстүнө нике жаңыртып башка аял алган [2,42]. Кыргыздарда мындай аялды «куу шыйрак», «куу этек» деп аташып, «төрөбөгөн аялдан улактуу эчки артык» деп айтышкан.

Көп балалуу, балдары өлбөгөн аялдарга эл арасында өзгөчө сый көрсөтүлгөн. Аларга жаңы келин келгенде ырымдап биринчи жоолукту салдырышкан, жаңы төрөлгөн наристенин киндигин кестиришкен. Төрөбөгөн аялдар алардан бата алып, кешигин ырымдап ичишкен.

Аял киши төрөбөстүктөн кутулуу үчүн ар кандай ырым-жырымдарды жасаган. Мисалы, төрөбөгөн аял төрөө мүмкүнчүлүгүн чакыруу үчүн дайыма алдына аюунун же музоонун терисинен жасалган төшөккө олтурган. Айрымдары ушул жаныбарлардай көп төрөй турган касиетке ээ болоюн деген ниет менен, ургаачы иттин үстүнөн атташкан [50:79]. Төрөбөгөн же эркек баласы жок аял баланы сүннөткө олтургузуп жатканда, анын жыныс мүчөсүнөн кесилген теринин бир бөлүгүн алып, майга кошуп, өзүнүн тилегин үн чыгарып айткандан соң жутуп жиберген [1,90]. Баласыздыктан кутулуу үчүн жуу-байлар ыйык жерлерге, мазарларга, кумурсканын уюгуна барып түнөшкөн. «Түлөө», «кудай тамак», «кудайы» өткөрүп, аксакалдардан бата алышкан.

Кыргыздарда кош бойлуу аялдын сырткы келбетине карап, анын келечекте кимди төрөрүн божомолдоп айтышкан. Эгерде бетине абдан сепкил түшүп кетсе, анда кыз төрөйт. Анткени кыз апасынын сулуулугун алып коет деген ишеним болгон. Ал эми кош бойлуу аял түшүндө камчы, балка, балта көрсө – эркек, үкү, шуру, топчу көрсө кыз төрөйт дешкен [8: 9, 10].

Боюнда бар келинге капка олтурганга тыюу салынган. Буга кап менен кошо толгоо келип, толгоосу кыйын болуп калат деген ишеним себеп болгон. А.Мырзакметовдун маалыматы боюнча Кыргызстандын түштүгүндө да мындай тыюу өкүм сүргөн: «жүктүү келин капка олтурбайт, отурса баласы тескери келип калат дешкен. Негизинен бала баш жагы менен келе тургандыгы белгилүү. Эгер кээде аяк жагы менен келип калса терс толгоо болуп, төрөгөн келин да, баласы да кыйналып калган» [9: 23].

Кыргыздарда кызга караганда эркек баланын төрөлүшүнө өзгөчө көңүл бурулган. Анткени, эркек бала атанын тукумун улантуучу, атын алып жүрүүчү, мал-мүлк, жердин мураскору болуп саналган. Үй-бүлөдө эркек баланын көп болгондугуна үй-бүлө гана эмес, баардык тууганда-ры кызыкдар болгон. Анткени уруунун ичиндеги уруктун күчү, абалы, алган орду көпчүлүк учурда уруктун эркектеринин (жоокерлердин) са-нына жараша аныкталган.

Келин эркек төрөсүн деген тилек менен ар кандай ырымдар да жа-салган. Адатта келин аларда уул-келиндин жатар төшөгү жаңы жасалат. Ал төшөктү каптап бүткөндө, келиндин биринчи баласы эркек болсун деген ниет менен, кичинекей уул баланы тебелетип, оонатышкан [5,59]. Ал эми келиндин биринчи баласы эркек болуп калса, келиндин баркы көтөрүлгөн [6, 43].

Кыргыздарда кыз деген убактылуу конок, башка үйдүн бүлөсү дешкен. Аялы эркек бала төрөсө, атасы мал союп, элди чакырып чоң той берген. Бир аксакал кишиге артыкча табак тарттырып, колуна кел-се чапан кийгизип, ат мингизип, балага ат койдурган. Ал эми кыз бала төрөлгөн учурда мындай ырымдар жасалган эмес.

Кыргыздарда балага ат коюуга өзгөчө маани берилген. Анткени, ат койгон адам, коюлган ысым баланын келечегине таасирин тийгизет деп ишенишкен. Эгерде төрөлгөн наристе эркек болсо, ат коюу салтанаты абдан шаңдуу өткөрүлүп, ал эми кыз болсо – анда үй-бүлө чөйрөсүндө гана өткөрүлөт [3 45]. Балага атты ырымдашып кадырлуу адамга, аксакалга койдурдушкан. Көпчүлүк учурда неберелеринин, өзгөчө туну-нун атын чоң атасы койгон. Бала төрөлгөн мезгилде келип калган конок өтө кадырлуу болгон, анын урматына балага анын ысымын ыйгарыш-кан же ага балага ат коюу укугун беришкен [4: 9].

Келинге жаңы төрөлгөн эркек балага да, кызга да ат койдурдушкан эмес [5: 28]. Бул тууралуу Реми Дор мындай деп белгилейт «энеси ысымдарды тандашы мүмкүн, бирок ат коюуга акысы жок» [1: 45]. Негизинен небересине ат коюу укугу чоң ата менен чоң энеге таандык болгон же алар ылайык көргөн адам мындай вазыйпаны аткара алган.

Сүйүнчү берүүдө да айырмачылык болгон, эгерде эркек бала тө-рөлсө сүйүнчүгө козу, улак беришкен, кызга ага салыштырмалуу аз бе-ришкен. Ал эми аялы жалаң кыз төрөп, эркек бала төрөбөгөн учурда күйөөсү экинчи аял алган [2: 28].

Кыргыздарда бала төрөлгөндөн баштап анын балалык чагы ар кан-дай кырсыктардан, оорулардан коргоо үчүн колдонулган көп сандаган ырым-жырымдарды өз кучагына алган. Анткени, биз карап жаткан мез-гилде кыргыздарда балдардын өлүмү өпкөсүн сезгентүүдөн, кызамык, чечек, келте өндүү оорулардан жана башка себептерден улам өтө жого-ру болгон.

Кыргыздарда салттык тарбиянын негизин ата-энесине баш ийүү, улууларды сыйлоо, үй-бүлөсүн сүйүү түзгөн. Баланы кичинесинен баш-тап улуу кишилерге салам айтууга, тамакка өзүнөн улуудан биринчи кол салбоого, улуулардын сөзүнө аралашпоого, өзүнөн жашы улуу баардык адамдарга «сиз» деп кайрылып, аларды атынан атабай, алар-дын жаш өзгөчөлүгүнө карата «эже», «байке», «жеңе», «аке», «чоң ата»,

«чоң апа» деп кайрылууга үйрөтүшкөн.

Кыргыз үй-бүлөсүндө баланы кароодо, кам көрүүдө жана тарбия-лоодо негизги роль энеге таандык. Ошондуктан, кыргыздарда «энесин көрүп, кызын ал, эшигин көрүп төрүнө өт», «энеси жамандын баары жаман, атасы жамандын бирөө жаман», «энеси жаман эзели оңолбойт»,

«жатыны жаман» (Энеси жаман – М.Д.) деп айтылган.

Кыргыздарда аял кишини «ит жатын», «күмүш жатын», «алтын жатын» деген сөздөр менен сыпатташкан. Балдары начар чыкса андай аялды «ит жатын», ал эми чыгаан уулдарды төрөгөн аялдарды «күмүш жатын», «алтын жатын» деп аташкан [204:80].

Алсак, К.К.Юдахин өз эмгегинде «алтын жатын энекем» деген сөз тизмегин келтирип, ага «моя маменька, родившая достойных детей» деген түшүндүрмө берген [158:240].

Аял күйөөсүн катуу сыйлаган жана балдарын да атасын сыйлоого тарбиялаган. Атасынан каргыш уккан, анын назарынан калган бала жа- рыбайт, түбү түз болбойт деп эсептелген. Ушул ишеним «ата каргышы ок, эне каргышы – бок» деген макалда даана байкалып турат.

Кыргыздарда «аталуу уул – кожолуу кул» дешкен. Атанын айтка- ны балдарына мыйзам катары эсептелген. Балдарынын атасына башийүүсү, атасынын көзү өткөнчө, ал турсун балдары эр жетип токтолуп калган мезгилинде да созулган [51:21]. Ата балдарын мүмкүнчүлү- гүнө, жөндөмдүүлүгүнө жараша мансапка ээ болууга, мал багууга, дый- канчылыкка даярдаган [4:65]. Балдарын үйлөп, кызын турмушка берүүнү ата-эне өз ылайыгына жараша чечкен.

Балдары эс тарткандан баштап, балада атанын, кызда эненин тар- биясы басымдуулук кылган. Кыргыздарда бала тарбиялоодо жыныстык жана жаштык принцип катуу сакталган, тактап айтканда бала менен кызды жана ар кандай курактагы балдарды тарбиялоодо айырмачылык- тар болгон.

Айрым изилдөөчүлөр кыргыздардагы балдардын жаштык катего- рияларга бөлүнүшүн изилдөөгө аракеттенишкен. Мисалы, А.Акмата- лиев эркек балдарды – тестиер бала; балакатка жеткен бала; боз улан- бозой, жигиттик учур; жаш жигит, ал эми кыздарды – секелек кыз, тес- тиер кыз (топучан кыз), беш көкүл кыз (бийкеч, тебетейчен кыз), селки деген жаш курактарга бөлгөн.

С.М.Абрамзондун маалы- маты боюнча кыздардын балалык мезгили 9-10 жашындагы «чач өрдүрүүгө» чейин созулган. Мында кыздын чачын ырымдашып байбичеге же өзүнүн жакшы касиеттери менен айрымаланган аял кишиге (уз, кам- был ж.б.), анын ушул касиеттери кызга да жуксун деген ниет менен өр- дүрүшкөн. Ушул убакыттан баштап кыз чоңойду деп эсептелинген [10: 131-132].

Балдары көпчүлүк учурда атасына өз пикирлерин энеси аркылуу айттырган. Өзгөчө ата менен бой жетип калган кызынын ортосундагы мамиле өтө кылдат жана аяр болгон. Атасы кызына айта турган сөздү алгач энесине, энеси кыздын өзүнө же жакын жеңесине, анан ал кызга айткан. Ата менен кызынын ортосундагы сүйлөшүү жогорудагыдай жол менен иш жүзүнө ашырылган. Кыз кээ бир сырларды жеңеси аркы- луу энесине айттырган.

Кыздарды эс тарткандан баштап болочоктогу үй-бүлөлүк турмуш- ка даярдай башташкан. «Кызга кырк үйдөн тыюу», «Кыздын кыздай, кыштын кыштай болгону жакшы» деп кыздын адебине өзгөчө көңүл бөлүшкөн. Аларды үй тиричилигин жөндөөгө, тамак-аш даярдоого, азык-түлүктөрдү үнөмдөп пайдаланууга үйрөтүшкөн.

Кызды энеси жана жакын жеңеси тарбиялаган. Келин кайын сиң- дисин атын атабай тергегенден тышкары, абдан сыйлаган. Аны дайыма өзүнөн өйдө орунга олтургузуп, үйгө киргенде биринчи киргизип, би- ринчи чыгарган. Сунулган даамды алгач ага берип, андан соң гана өзү алган. Дасторкондогу тамак-ашка өзүнөн мурун кол салдыртып, чай куйдурган эмес. Ошондой эле жеңеси кайын сиңдисинин жеке мамиле- син көзөмөлгө алып, ага керт башы менен жооп берген.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН БУЛАКТАРДЫН ТИЗМЕСИ

1. Акматалиев, А.С. Баба салты, эне адеби [Текст] / А.С.Акматалиев. Бишкек: «Бүткүл союздук жаштар китеп борбору» бирикмесинин «Баласагын» филиалы, 1993. – 223 б.
2. Бекмуратова, А.Т. Изменения в быту и семейных взаимоотноше- ниях каракалпаков за годы Советской власти [Текст] / А.Т.Бекмуратова // Сов. этнография. – 1966. – №3. – С. 101-108.

3. Ботобекова, А. Кыргыз ымдоо - жаңсоолору [Текст] / А.Ботобекова. Бишкек, Bilge, 2007. – 189 б.
4. Быт колхозников киргизских селений Дархан и Чичкан [Текст] / С.М.Абрамзон, К.И.Антипина, Г.П.Васильева и др. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 324 с.
5. Бутанаев, В.Я. Традиционная культура и быт хакасов [Текст] / В.Я.Бутанаев. – Абакан: Хакаское кн. изд-во, 1996. – 222 с.
6. Валиханов, Ч.Ч. Избранные произведения [Текст] / Ч.Ч.Валиханов. – М.: Наука, 1986. – 414 с.
7. Джумагулов, А. Семья и брак у киргизов Чуйской долины [Текст] / А.Жумагулов. – Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1969. – 96 с.
8. Диваев, А.А. Киргизские приметы на разные случаи [Текст] / А.А.Диваев // 9. Этнографические материалы (б.м. б.в.) Капалова, А. Табуирование имен у кыргыз [Текст] / А.Капалова // Вопросы истории Кыргызстана. – Бишкек, 2008. – №1. – С. 59-62
10. Каракеева, С.И. Современная киргизская городская семья [Текст] / С.И.Каракеева. – Фрунзе: Илим, 1981. – 45 с.

УДК: 93.34;94.91

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ УКУК КОРГОО ИШМЕРДҮҮЛҮГҮНҮН ТАРЫХЫ

Жумашова Гүлзада Султановна

тарых илимдеринин кандидаты, доцент.

Ош мамлекеттик университети, чыгыш таануу жана тарых факультети

Жолдошев Канатбек Апсатарович - магистрант

Ош мамлекеттик университети, Чыгыш таануу жана тарых факультети

Ош, Кыргызстан

Аннотация: Бул макалада укук коргоо ишмердүүдүгүнө жана укук ченемдерин бекемдөө таризи каралды. Ченемдик укуктук актылары, укук каадалары, сот иштери, ошондой эле эл аралык келишимдер менен мамлекеттик ички келишимдердин түрлөрү (ченемдик маанидеги келишимдер) коомдук-саясий жана мамлекеттик ишмердүүлүгүнүн тарыхы жана ага түзүлгөн өбөлгөлөрдү иликтөөгө аракет жасалды.

Негизги сөздөр: Кыргыз ССРи, президум ишмердүүлүк, улуттук мамлеке, сот органдары, мыйзамдар, укук, ченем.

Жогорку Советтин Президиуму ар бир шайланган Жогорку Советтин 1-чакырылган сессиясында (полномочиезинин бүткүл мөөнөтүнө) Жогорку Советтин депутаттарынан шайланып, составында Председатели, анын 2 орун басары, Президиумдун секретары жана 11 мүчөсү болгон. Президиум өзүнүн бардык иши боюнча Жогорку Советке отчет берип турат. Республиканын Жогорку Советинин Президиуму Жогорку Советке жана жергиликтүү Советтерге шайлоолорду белгилейт, Жогорку Советтин сессияларын чакырат.

Кыргыз ССР Министрлер Совети. Кыргыз ССР Жогорку Совети тарабынан түзүлүүчү Кыргыз ССР Министрлер Совети Кыргыз ССРинин мамлекеттик бийлигинин жогорку аткаруучу жана тескөөчү органы болуп саналат. Кыргыз ССР Министрлер советине Председатель, анын биринчи орун басары жана орун басарлары, министрлер, Кыргыз ССРинин мамлекеттик комитеттеринин председателдери, ошол эле Кыргыз ССР Министрлер Советинин Председателинин супушу боюнча республиканын башка

органдары менен уюмдарынын жетекчилери да кирет. Министрлер Совети республиканын Жогорку Советинин алдында жооптуу жана ага отчет берет, ал эми сессиялар аралыгында Жогорку Советтин Президиумунун алдында жооптуу жана ага отчет берет [7,67].

Кыргыз ССР Министрлер Совети озунун полномочпесинин чегине эл чарбасына жана социалдык-маданий курулушка жетекчилик камсыз кылат: республиканын экономикалык жана социалдык өнүгүшүнүн учурдагы жана перспективалуу мамлекеттик пландарын, мамлекеттин бюджетин иштеп чыгып, республиканын Жогорку Советине сунуш кылат; аларды иш жүзүнө ашыруу үчүн чараларды көрөт; мамлекеттин мүдөөсөн коргоо, социалдык менчикти сактоо, граждандардын укуктарын жана эркиндиктерин камсыз кылуу жана коргоо боюнча чараларды иш жүзүнө ашырат; өлкөнүн мамлекеттик коопсуздугун жана коргонуу жөпдөмдүүлүгүн камсыз кылуу боюнча иш чараларды көрөт; союздаш республикалардын чет мамлекеттер менен өз ара мамилелеринин ССР Союзу тарабынан белгиленген тартибине негизделип, Кыргыз ССРинин чет мамлекеттер жана эл аралык уюмдар менен болгон мамилелерин жетектөөнү ишке ашырат; зарыл учурда чарбалык жана социалдык-маданий курулуш иштери боюнча комитеттерди, башкы башкармаларды жана башка ведомстволорду түзөт; эл депутаттарынын жергиликтүү Советтеринин аткаруу комитеттеринин ишине жетекчилик кылат.

Кыргыз ССР Министрлер Советинин туруктуу органы катары Кыргыз ССР Министрлер Совети жөнүндөгү законго ылайык составында Министрлер Советинин Председатели, анын 1-орун басары, орун басарлары жана башка өкмөт мүчөлөрү кирген Министрлер Советинин Президиуму иштейт. Кыргыз ССР Министрлер Совети СССРдин жана Кыргыз ССРинин закон актыларынын, СССР Министрлер Советинин токтомдору менен буйруктарынын негизинде жана аларды аткаруу максатында токтомдорду жана буйруктарды чыгарат, алардын аткарылышын уюштурат жана текшерип турат. Кыргыз ССР Министрлер Совети өз компетенциясынын чегинде жергиликтүү Советтердин чечимдери менен буйруктарын бузууларга, ошол эле Кыргыз ССРинин мамлекеттик комитеттери менен министрстволорунун актыларын бузууга укуктуу.

Кыргыз ССРинин министрстволору менен ведомстволорго башкаруунун белгилүү бир тармагын жетектөөчү же тармак аралык башкарууну жүзөгө ашыруучу борбордук органдар жана мекемелер болуп саналат[5,83]. Кыргыз ССРинин министрстволору менен мамлекеттик комитеттери союздук республикалык же республикалык органдар. Союздук республикалык министрстволор жана мамлекеттик комитеттер Кыргыз ССР Министрлер Советине, ошол эле ССР Союзунун тийиштүү союздук-республикалык министрстволоруна баш ийип, башкаруунун өздөрүнө тапшырылган тармактарына жетекчилик кылат; республикалык министрстволор менен мамлекеттик комитеттер Кыргыз ССР Министрлер Советине гана баш ийип, башкаруунун өздөрүнө тапшырылган тармактарын жетектейт.

Кыргыз ССРинде төмөнкү министрстволор жана ведомстволор бар:

а) союздук- республикалык-ички иштер, даярдоо, саламаттык сактоо, тышкы иштер, маданият, жеңил өнөр жайы, эт жана сүт өнөр жайы, жогорку жана атайын орто билим беруу, агартуу, тамак-аш өнөр жайы, жашылча-жемиш чарба, курулуш материалдар өнөр жайы, байланыш, айыл курулушу, айыл чарба, курулуш, соода, финансы, юстиция;

б) республикалык - автомобиль транспорту жана шоссе жолдор, калкты турмуш-тиричилик жактан тейлөө, турак жай-коммуналык чарба, жергиликтүү өнөр жай, социалдык камсыздоо;

в) Кыргыз ССРинин союздук-республикалык мамлекеттик комитеттери жана ведомстволору-пландоо, курулуш иштери, эмгек, баа, токой чарбасы, профессионалдык-техникалык билим беруу. теле- көрсөтүү жана радио уктуруу. кинематография, басма

иштери, полиграфия жана китеп соодасы, материалдык- техникалык жабдуу, мамлекеттин коопсуздугу, айыл чарбасын өндүрүштүк-техникалык жактан жабдуу, элдик контроль, нефть продуктулары мене камсыз кылуу, өнөр жайдагы жумуштун жана тоо-кен иштеринин коопсуздугун көзөмөлдөө, геология башкармасы, Борбордук статистика башкармасы.

Кыргыз ССР Министрлер Советиндеги жана Министрлер Советинин алдындагы комитеттер, башкы башкармалар жана ведомстволор: физкультура жана спорт комитети; басма сөздө мамлекеттик жашыруун сырларды сактоо боюнча башкы башкарма; чет элдик туризм. Ысык-Көл пароходчулугу, архив башкармалары. СССР Мамлекеттик стандартынын республикалык башкармасы; Кыргыз колхоз курулуш, Кыргызстандын туруктуу өкүлдүгү, Мамлекеттик арбитраж, Кыргыз ТАГ. Дин иштери боюнча уполномочендик.

Министерстволор Кыргыз ССР Жогорку Совети тарабынан түзүлүп, өздөрүнүн иштери үчүн республиканын Жогорку Советинин, Жогорку Советинин Президиумунун жана Министрлер Советинин алдында жоопкер жана отчет берип турат.

Сот адилеттиги да Кыргыз ССРинде сот адилеттиги сот тарабынап гана ишке ашырылат. Кыргыз ССРинин соттору: Кыргыз ССР Жогорку Соту, областтык, райондук (шаардык) эл соттору[3,67]. Сот системасы республиканын административдик-аймактык түзүлүшүнө ылайыктуу уюштурулган. Кыргыз ССРинин жогорку сот органы -"Жогорку Сот. Ага соттордун ишин көзөмөлдөө жүктөлгөн. Бардык соттор, соттордун жана эл заседателдеринин шайлануусунун негизинде түзүлөт. Райондун (шаардын) эл соттору райондун (шаардын) граждандары тарабынан жашыруун добуш беруу менен баарыга жалпы, тең жана тике шайлоо укугунун негизинде 5 жылдык мөөнөткө шай- ланат; бул соттордун эл заседателдери иштеген же жашаган жери боюнча граждандардын чогулуштарында ачык добуш беруу менен 2,5 жылдык мөөнөткө шайланат.

Жогору турган соттор Эл депутаттарынын тийиштуу со- веттер тарабынан 5 жылдык мөөнөткө шайланат. Составына председатель, анын орун басары, сот мүчөлөрү жана эл заседателдери кирет. Кыргыз ССР Жогорку сотун республиканын Жогорку Совети шайлайт. Соттордо бардык иштерди кароо коллегиялуу түрдө, биринчи инстанциядагы сотто сот адилеттигин ишке ашырууда соттун бардык укуктарынан пайдаланган эл заседателдеринин катышуусу менен жүргүзүлөт. Иштерди кароо ачык жүргүзүлөт. Сот ишин жүргүзүү кыргыз тилинде же[6,29]. ошол жерде жашаган калктын көпчүлүгүнүн тилинде өткөрүлгөн. Ишканалардын, мекемелердин жана уюмдардын ортосундагы чарбалык талаштарды мамлекеттик арбитраждык ргандары чечкен.

Кыргыз ССРинде колдонулуучу закондор жана кодекстер: Кыргыз ССРинин жана Кыргыз ССРинин Эмгекчилер депутаттарынын жергиликтүү Советтеринин бюджет укуктары жөнүндө закон (1960). Кыргыз ССРинин сот түзүлүшү жөнүндөгү закон (1980), Эл депутаттарынын поснлкалык, кыштактык совети жөнүндөгү закон (1979, дек.), Эл депутаттарынын райондук совети жөнүндөгү закон (1979, дек.), Эл депутаттарынын шаардык жана шаар райондорунун совети жөнүндө закон (1979, дек.), Элге билим беруу жөнүндөзакон (1974, дек.), Саламаттыкты сактоо жөнүндөгү закон (1971-ж. июль), Жер кодекси (1971, ж. июль) Граждандык жана Граждандык-процессуалдык кодекстер. Нике жана үй-бүлө жөнүнд кодекс (1969, дек.), Кылмыш жана кылмыш-процессуалдык кодекстер (1950, дек.), Түзөтүү-эмгек кодекси (1970, дек.), Эмгек жөнүндөгү закондор кодекси (1972, май), Суу кодекси (1972-ж.дек.).

1977— 82-ж. төмөндөгү закондор жана кодекстер кабыл алын- ган: Кыргыз ССР Жогорку Советине шайлоолор жөнүндө закон (1978, авг.), Тарыхый жана маданий эстеликтерди коргоо жана пайдалануу жөнүндө закон (1977, дек.), Кыргыз ССР Министрлер Совети жөнүндө закон (1979, янв.), Кыргыз ССР Жогорку Советинин депутатын кайра чакырып алуу тартиби жөнүндө закон (1979, июнь), Кыргыз ССР

Жогорку Советинин регламенти (1979, дек.), Эл депутаттарынын жергиликтуу советтеринешайлоолор жөнүндө закон (1979, июнь), Эл депутаттарынын областтык совети жөнүндө закон (1980-ж. ноябрь), Жаныбарлар дуйнөсүн коргоо жана пайдалануу жөнүндөгү закон (1981, июнь), Атмосфералык абаны коргоо жөнүндөгүзакон (1981, июнь), Райондук (шаардык) эл сотторун шайлоо жөнүндө закон (1981, ноябрь).

Жогорку Советтин туруктуу- комиссияларынын ишин координациялайт, республиканын милдеттуу түрдө аткарылуучу закондоруна түшүндүрмө берет, эл сотторуна шайлоолорду белгилейт, Кыргыз ССРинин админстритивдик-аймактык түзүлүшүпүн маселелерин чечет, законго ылайык келбей калган учурларда республиканын Министрлер Советинин токтомдору менен буйруктарын, областтык, райондук жана шаардык Советтердин чечимдерин бузат, Кыргыз ССРинин ардак наамдарып белгилейт жана берет, Кыргыз ССР Жогорку Советинин Ардак грамотасы, грамотасы менен сыйлайт, граждандыкка кабыл алат, мунапыс жөнүдөгү актыларды чыгарат, Кыргыз ССРинин сот органдары соттогоп граждандарга кечирим берүүнү ишке ашырат, Кыргыз ССРинин эл аралык келишимдерин ратификациялайт жана денонсациялайт, Кыргыз ССРинин чет мамлекеттердеги жана эл аралык уюмдардагы дипломатиялык өкүлдөрүн дайындайт жана чакырып алат жана башка Кыргыз ССР Жогорку Советинин Президиуму өз компетенциясындагы маселелер боюнча указдарды чыгарып, токтомдорду кабыл алат[2,67].

Мамлекет жана укук теориясы - мамлекеттин жана укуктун келип чыгышынын, калыптанышынын жана өнүгүшүнүн жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрүн, ошондой эле айрым алынган коомдук-экономикалык формациялардын жана цивилизациялардын алкактарында жашоочу аркыл түрдөгү мамлекеттердин жана укуктардын келип чыгышынын, калыптануусунун жана өнүгүшүнүн өзгөчө мыйзам ченемдүүлүктөрүн изилдөөчү коомдук-саясий илим

Укук - объективдүү маанисинде алганда мамлекет тарабынан белгиленген жана анын мажбурлоо мүмкүнчүлүгү аркылуу камсыз кылынуучу (позитивдүү укук), же болбосо адамзаттын акыл-эсинин табиятынан келип чыгуучу, жалпыга милдеттүү социалдык ченемдердин (жүрүм-турум эрежелеринин) тутуму; мамлекеттен жана мыйзамдан жогору туруучу императив (табигый укук). Укук жазылма (статуттук, прецеденттик) жана демейки, динден тышкары жана диний, улуттук жана эл аралык болуп бөлүнөт. Укук тутум катарында, ар биринин өзүнүн жөнгө салуу заты жана өзүнчө өзгөчө белгилери бар бир кыйла укук тармактарына (м.: жарандык укук, конституциялык укук, үй бүлө укугу, эмгек укугу, кылмыш-жаза укугу), тармакчаларына (м.: автордук укук., мурастоо укугу ж. б.), тармактар аралык юридикалык ченемдик комплекстерге (банк укуктары, ишкердик укуктары) ажырымдалат. Укукту салыштырма укук таанууда да өзүнчө укук тутумдарына («укуктук үй бүлөлөргө») бөлүштүрүшөт: роман-герман (континенттик), англо-америкалык, мусулмандык, салттык жана социалисттик; 2) субъективдүү маанисинде алганда, адамдын, мамлекеттик органдын, элдин, мамлекеттин жана башка субъектин мүмкүн болуучу жүрүм-турумунун түрү жана чарасы (юридикалык укук).

ПАЙДАЛАНЫЛГАН БУЛАКТАРДЫН ТИЗМЕСИ.

1. Теория государства и права / Под ред. проф. Манова Г.Н. Учебник для ВУЗов М.: БЕК, 1996. - С. 142-143.
2. Культелеев Т.М. Уголовное обычное право казахов (с момента присоединения Казакстана к России до уста-новления Советской власти). - Алма-Ата: Изд. АН КазССР, 1995. - С. 81-82.
3. Васильев А.М. Статья. / Московский журнал между-народного права. - 1994. №4. - С. 61.

4. Общая теория права и государства: Учебник / Под ред. В.В. Лазарева М.: Юрист, 1994. - С. 115.
5. Коркунов Н.М. Лекции по общей теории права. / Изд. 4-е. СПб., 1987. - С. 283.
6. Супатаев М.А. Обычное право в странах Восточной Африки. - М.: Наука - ГРВЛ, 1984. - С. 46.
7. Голунский С. Обычай и право. - СГП, 1939. - №3. - С. 46.
8. Гофман А.Б. Традиция, философский энциклопедический словарь. - М.: Советская энциклопедия, 1983. - С. 692.
9. Зыкин И.С. Обычай в советской правовой доктрине СГП, 1982. - №3. - С. 127-128.
10. Шаршеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. - Изд. 9. - М., 1911. - С. 42.

УДК: 93.314.(908.433)

КОКОН ХАНДЫГЫНДАГЫ КЫРГЫЗ ТӨБӨЛДӨРҮ

Ташмаматов Омурбек Аманбекович

тарых илимдеринин кандидаты, доцент

Ош мамлекеттик университети, чыгыш таануу жана тарых факультети

Абдырахманова Айжамал Абдырахмановна-магистр

Ош мамлекеттик университети, чыгыш таануу жана тарых факультети

Айдарали кызы Каныгүл - магистрант

Ош мамлекеттик университети, Чыгыш таануу жана тарых факультети

Ош, Кыргызстан

Аннотация: Бул макалада доорубуздун планетардык залкар жа-зуучу Чыңгыз Айтматовдун атасы Төрөкул Айтматовдун ата-теги, таалим-тарбиясы жана анын билим алуусу жө-нүндө берилди. Макалада ХХ кылымдын 20-30-жылдарын-дагы ата мекени үчүн өз жанын аябаган, мыкты инсан-дарынын бири Төрөкул Айтматовдун өмүрүндөгү коомдук-саясий жана мамлекеттик ишмердүүлүгүнө түзүлгөн өбөлгөлөрдү иликтөөгө аракет жасалды.

Негизги сөздөр: Т.Айтматов, ишмердүүлүк, улуттук мамлекет, ата-теги, билим, тарбия, реформа, заман, советтик, кызмат, эл душманы.

Ферганадагы XVIII к. саясий абал. Миң сулалеси негиздеген Кокон хандыгы жана түштүк кыргыздар. XVIII кылымда кыргыз эли зор аймакты ээлеп турган. Кыргыздардын ээлиги чыгышта Кашкардын түзөң бөлүгүнөн тартып, батышта Фергана өрөөнүндө Кожентке жана Жизакка чейин, түндүктө Талас, Чүй, Иле өрөөндөрүнөн түштүккө карай Памир, Алайга чейин созулуп жатчу. Кыргыз уруулары али бирдиктүү мамлекетке бириге албай, ири чөлкөмдө саясий жактан бытыранды бойдон кала бергенине карабастан, аларды «кыргыз» деген улуттук жалпылык айырмалап турчу, ошондуктан коңшулар да аларды уруусунан эмес, «кыргыз» улуттук атынан айырмалашчу (калмактарга удаа эле, манчжурлар да кыргыздарды «бурут» деп жалпылап аташкан).

Бирдиктүү бийлиги жок кыргыздар байырлаган ар башка жерлерге коңшу мамлекеттер ар дайым көз артып, анын бөлүгүн басып алууга умтулушкан. Андыктан XVIII кылымдын экинчи жарымында кыргыз элине жаңы душмандар менен жоолашууга туура келди.

Ошол кезде кыргыздардын коопсуздугуна коркунуч туудуруп, Кыргызстанда өз таасирин орнотууга умтулган Цин-манчжур империясына каршы Тарим өрөөнүндөгү

күрөшкө жана күчтөнө баштаган ферганалык чакан мамлекет - Кокон хандыгындагы саясий окуяларга кыргыздар жигердүү катышат.

Айрыкча ферганалык, алайлык, анжиян-аксылык жана теңир-тоолук кыргыздар көчмөн өзбектердин миң уруусу жана ферганалык кыпчактар менен бирдикте Кокондун тарыхында олуттуу рол ойногон.

Борбор Азиядагы ири мусулмандык мамлекеттердин бири болгон Кокон хандыгы XVIII кылымда түзүлөт. Оболу XVIII кылымдын башында Бухара эмиратынан Фергана чөлкөмү бөлүнүп кетет да, бул чөлкөмдө өз бетинче бийлик жүргүзгөн бир нече бектик пайда болот.

1710-жылы көчмөн өзбектердин миң уруусунан чыккан Шахрух бий кожолордон – сунний сопулук агымдардын өкүлдөрүнөн Фергананын бир бурчундагы бийликти тартып алып, хандардын жаңы сулалесин – Кокон хандыгын түптөй баштайт.

Полот хан (Молдо Исак Асан уулу) Кокон шаары өзү чеп-калаа түрүндө алгач Шахрухтун уулу Абд-ар-Рахим бийдин тушунда (1722-1734) түптөлөт. Көчмөн өзбектердин Миң сулалесинин өкүлдөрү борбору Кокон шаарында болгон хандыкты 1876-жылга чейин, т.а. хандык падышалык Орусиянын баскынчылары тарабынан биротоло жоюлганга чейин башкарып турган (Кокон хандыгынын эгемендиги үчүн акыркы кубаттуу көтөрүлүштү ферганалык кыргыз Молдо Исак Асан уулу - айтылуу «Полот хан» жетектегендиги – өзүнчө чоң сөз).

Ферганалык кыргыздар менен кыпчактардын көчмөн өзбектер менен теңтайлашуусу жана өз ара кызматташтыгы XVIII кылымда эле башталган. Кыргыздар менен кыпчактар бүтүндөй Ферганадагы жана көчмөн өзбектердин Миң сулалесинин ордо сарайындагы саясий окуяларга жигердүү катышып, ал түгүл кээде хандык тактынын тагдырын чечишкен[2,157].

Фергана чөлкөмүнүн Бухара хандыгынын карамагынан биротоло бөлүнүп чыгышы Кокон беги (ханы) Эрдене (Ирдана) бийдин (1751-1770) ишмердиги менен байланыштуу.

Кудаяр хандын биринчи мезгили (Кыпчак доору) (1845—1858) 1845-жылы Мусулманкулдун Ошко жөнөшүнөн пайдаланып, сарттар Алимдин уулу Мурад бекти хан көтөрүшүп, Шералыны өлтүрүшөт, бирок Коконго жетип келген Мусулманкул 11 гана күн падышалык сүргөн Мурадды өлтүрүп, такка Шералынын беш уулунун бири болгон 16 жашар Кудаярды чыгарып, өзү регент болот. 1847-жылы кыргыздар менен казактардын ортосунда, Коконго да Орусияга да баш ийгиси келбеген Ормон хан менен Кене хандын кагылышы болуп өткөн. Натыйжада жеңилип өлтүрүлгөн Кене хан менен бирге казактардын оторчулукка каршы боштондук күчү да алсырап, Орусиянын кийинки саясаты кыргыздарды тартууга багыттала баштаган.

Алымбектин өлүмүнөн кийин, 1863-жылдын 9-июнунда молдо Алымкулдун (кыргыз-кыпчак уруусунан) жардамы менен Мала хандын уулу, жашы жете элек Султансейит хан жарыяланат, жана хандыктагы 1863-1865-жж. аралыгындагы бийлик иш жүзүндө Алымкул аталыкка өтөт. Ошол эле жылы ал «Амир лашкери» наамын алат. Кудаяр хан бул козголоңдордон пайдаланып, бухара эмири Музаффардын кол кабышы менен Коконго кирип, бирок көп өтпөй Алымкул тарабынан куулган жана кайта Бухарага качкан.

Хандык менен орус аскерлеринин ортосундагы куралдуу чатактардын чыга башташы, Коконго караган айрым казак урууларынын орус букаралыгына өтө башташынан башталат. 1847-жылы оренбург аскер губернатору Обручев казак жеринде Раим (кийинки Арал) чебин тургузса, 1852-жылы жаңы губернатордун демилгеси менен полковник Бларамберг Кокондун эки чебин — Кумыш-Курган менен Чым-Курганды бузуп, Акмечитке кол салып, бирок кайтарылат. 1851-жылы орус бийлиги Кокон күчтөрүнүн желөк пункту болгон Таучубек чебин ээлешип, 1854-жылы Алматы дарыясында Верный чебин курушкан. Мусулманкулдун камкордугунан азап тарткан

Кудаяр хан акыры 1852-жылы аны кулатып, өлүм жазасына салат. Бул окуя кыпчактардык жапырт кыргыны менен бүткөн.

Акмечитти жоготуу 1853-жылы Перовский 12 куралы бар 2767 адамдан турган отряд менен келип, 3 куралы бар 300 кокондукту жеңип, чабуул менен Акмечитти алат; көп өтпөй Акмечиттин аты Форт-Перовский деп өзгөртүлгөн. Ошол эле жылы кокондуктар Акмечитти кайра алууга эки ирет аракет жасашып, 24-августта Кум-суаттан 7000 кокондук 3 куралы бар 275 адамы бар Бородинден, 14-декабрда Сырдын сол жээгинен 17 куралы бар 13 000 кокондук 4 куралы бар 550 адамы бар майор Шкуптан жеңилип калышат. Ушундан кийин төмөнкү Сырга чейинки жерлерге орус бийлиги бир канча бекемдемелерди тургузушкан (Казалинск, Кармакчи, 1861-жылдан кийин Жулек). 1855-жылдан баштап кыргыз уруулары орус букаралыгына өтө башташат. Алгачкы болуп, бир жагынан сарыбагыш-бугу чатагынан запкы жегендиктен, экинчи жагынан орус букаралыгында болгон коңшулары улуу жүз казактардын сунушу менен, Ысык-Көлдөгү Боромбай бий жетектеген бугу уруу бирикмесинин уруулары өткөн.

Мала хан (1858—1862) 1858-жылы Мала бек, Кудаярга таарынгандыгынан Кара-Сууга келип, кыргыздардан жардам сурап, уруубашчылар Асан бий менен Алымбек даткадан колдоо алат. Бул күрөштүн натыйжасында Кудаяр хан бийликтен ажырап, такка болсо анын бир ата тууганы Мала хан олтурат (1858—1862). Алымбек датка Мала хандын мезгилинде чексиз бийликке ээ болуп, чоң таасири болгон. 1860-жылдардан баштап Орус империясы Кокон хандыгына каршы саясий басымын күчөткөн. 1860-ж. 4-сентябрда полковник Циммермандын отряды Пишпек коргонун талкалап, 1860-ж. 18–21-октябрда Узунагач салгылашуусунда кокон аскери жеңилүүгө учураган.

Кыргыз башчылардын мезгили (1862—1865) 1862-жылы 24-февралда Алымбек, Алымкул жана аларды колдогон кыргыздар Мала ханды өлтүрүшүп, анын ордуна такка Шералынын неберелеринин бири болгон Шахмурадды олтургузушат. Алымбек датка (Курманжан датканын күйөөсү) кыска мезгилдин ичинде расмий түрдө башкы вазир болуп, Шахмураддын атынан бүт хандыкты башкарган. Бирок ошол эле жылы Алымбек өзү дагы сарайдагы душмандары тарабынан өлтүрүлөт[4,127].

Орус генералы М. Черняевдин жетекчилиги алдында 1864-ж. Чымкент, 1865-ж. Ниязбек чеби алынып, 1866-ж. Хожент, Оро-Төбө, Жызак ж. б. орус бийлигине каратылышы менен Кокон хандыгынын ээлиги негизинен Фергана өрөөнүн гана камтып калган.

Кубат бийдин эгемен саясаты. 1754-жылы, Бухара эмири Мухаммед-Рахим, Кокон эгеси Эрдене бий жана кыргыздын кушчу уруусунун улугу Кубат бий (Кубат мырза) Калча бий уулу тең укуктуу тектүү шериктер катары Оро-Төбөгө чогуу жортуул уюштурушкан. Ошондо Оро-Төбөнүн акими Фазыл бийге жан тарткан гиссарлык бек Мухаммед Эмин бий айла-амал колдонуп, алардын ортосуна от жагат. Айлакер бектин көксөгөн максаты ишке ашып, көп өтпөй шериктер бири-биринен кол үзүп, туш-тарапка тарап кетишти. Ошол кезде кушчу уруусунун журту Анжияндын айланасында башка кыргыз уруулары менен эриш-аркак кеңири өрөөндү камтып турган.

Эрдене бий менен мамилени үзгөн соң, Кубат бий Калча бий уулу өз алдынча элдин улугу, мырзалардын чыгааны катарында Чыгыш Памирде жана Чыгыш Теңир-Тоодо ак-тоолук кожолор тарабында Кашкардагы саясий окуяларга катышты.

Кубат бий бул аймакта башка да кыргыз урууларынын башын бириктирип бийлеп турган. Ошондуктан Кубат бий Калча бий уулу XVIII кылымдын ортосу - экинчи жарымындагы кыргыз уруу жолбашчыларынын эң атактуусу, көптү билген көрөгөчү, акылманы, коңшу элдерге аттын кашкасындай таанымал, кадырман мырзасы саналат.

Ал жалпы кыргыз калкынын келечеги үчүн кам көргөн. Кубат бий Кокон, Бухара, Кашкар акимдерине эч качан баш ийген эмес, аларга тең ата катары өз элине өз бетинче сурак жүргүзчү, коңшу өлкөлөр менен өз алдынча карым-катнаш жүргүзчү[1,57].

XVIII кылымдын экинчи жарымында кокондуктар менен өз алдынча карым-катнаш жүргүзүп, эл башында туруп, даңкы далайга кеткен кыргыз төбөлдөрүнүн бири, кыргыздын адигине уруусунан чыккан Ажы бий улуу замандашы жана үзөңгүлөшү Кубат бийдин эгемендик саясатын анан ары уланткан.

Кубат бий тууралуу заманбап Кыргызстандын ар кыл жамааттык жана илимий-жамааттык китептеринде жана энциклопедияларында, ошондой эле көркөм чыгармаларында арбын маалымат камтылууда.

Бирок, адистер калыс белгилегендей, анын доору тууралуу кыргыз санжыраларынан тышкары кытай (ханзу), орток чагатай түрк, фарсы жана башка тилдердеги булактарды мындан ары да калыс жана ар тараптуу изилдөө парызы дагы эле моюнда турат. Кубат бий – XVIII кылымдын ортосунда кыргыз мамлекетин түзүүгө далалат кылган залкар саясатчы болгон. Ал, кытайлык “Дай цин личао шилу” (“Улуу Цин сулалесинин бардык өкүмдарларынын башкаруу мезгилинин хроникасы”) булагынан ачыкталгандай, 1762-жылы же андан саал мурдараак кокон беги Эрдене тарабынан өлтүрүлгөн. (Акчал Атагуловдун жазышынча, Кубат бий 1762-жылы кокон беги тарабынан уу берип өлтүрүлгөн). Демек, Кубат бийдин 1762-жылдан кийин да жашагандыгы тууралуу айрым санжыралык маалыматтар чындыкка коошпойт.

Кубат бийдин сөөгү кайсы жерде коюлгандыгы белгисиз (кытайлык кыргыздар аны Улуу-Чатта коюлган дешсе, ферганалык кыргыздар Алайда же башка жайда коюлган деп жоромолдошот).

“Мажму ат-таварих” (Сайпидин Аксыкенти; XVI кылым) эмгегиндеги маалыматка караганда, Куу уулдун алты баласынын бири – Кушчу болгон. (Куу уулдун балдары – Басыз, Кушчу, Мундуз, Чоң багыш, Саруу, Сунжек кытай...

“Сиюй чжи” (“Батыштагы жерлердин сыпатталышы”) деп аталган жана 1763-70-жж. жазылган ханзуча кол жазмада кыргыздын тогуз-уул (то-го-со-хэ) түштүк бутагына (канатына) кыпчак, каратегин, багыш, адыгине, бөрү, найман, жору, төөлөс кирет; ал эми түндүк бутагына: саяк, сарыбагыш, кытай, кушчу, саруу, моңолдор, солто, ават, мундуз, басыз, черик кирет деп баяндалган. (Г.П. Супруненкоун котормосу. // МИКК. – Б., 2003. – Т. 2. – Б. 81).

Маркум санжыра иликтөөчү, профессор Сапарбек Закировдун маалыматы боюнча (Кыргыз санжырасы, 1996, 238-бет), кушчу уруусунун ичинен жанкушчу уругунан чыккан Кубат бий бир мезгилде бүт кыргызды бийлеп, кыргыз атынан сүйлөп турган. (С.Закиров ушул эле жерде таластык кушчулардын ичинен Итим уулу Бүргө баатырды да эскере кетет).

Т.Кененсариев, Т.Өмүрбеков сыяктуу айрым азыркы кыргыз тарыхчылары Кубат бий көчмөн өзбек бийи Абд ал-Карим бий менен кошо Кокондун тең ата өкүмдары болгонун жазып келишет[3,56].

Алар Кубат бий кыргыздын сол канатынын кушчу уруусунан чыккан жана анын кыштоосу азыркы Кыргызстандын Жалал-Абат облусуна караштуу Ноокен районунун Сакалды жергесинде жайгашкан деп белгилешет (Ошондо эле. - 188-б.).

“Тарих-и Рахим-хани” (“Бухара ханы Рахим хандын тарыхы”) деген булакта Кубат бий “кыргыздардын падышасы” катары сыпатталган. Кубат бий Кытай манчжур мамлекетине өз атынан элчи жиберген. Мухаммад Садык Кашкаринин “Тазкира-йи азизан” эмгегинин маалыматына караганда, Кубат бий 1741-45-жж. жана андан кийинки жунгарларга каршы күрөштө эрдик көрсөтүп, “бахадур бий” титулун алган [3,57].

Санжыра иликтөөчү Кушубек (Кушан) Качибековдун маалыматына караганда, Кубат бий Калча бий уулу 1710-жылдардын тегерегинде Чыгыш Фергананын тоолуу аймагында, ал түгүл Алайдын Кичи-Дара айылында туулуп, болжол менен 1770-жылдары өлгөн[1,71].

Кубат бийдин өлтүрүлгөн мезгилин тактоого көз каранды эмес үчүнчү тараптын булагы, тактап айтканда, ханзу тилиндеги тарыхый булактар олуттуу көмөк кылаарын баса белгилейбиз.

Айтылуу кыргызстандык синолог, кыргыз таануу жаатындагы устатыбыз, Галина Павловна Супруненко “Пиндин чжунгээр фанлюэ” (“Жуңгариянын тынчытылышынын баяны”) деп аталган жана Бээжинде 1772-74-жж. жарыяланган эмгектин айрым бөлүктөрүн орусчага которгону маалым.

Бул “Пиндин чжунгээр фанлюэ” (“Жуңгариянын тынчытылышынын баяны”) эмгегинин “Чжэнбянь” (“Негизги баяндоо бөлүмү”) деген бөлүмүнүн 58-бабында 1758-жылдын, 7-айына таандык окуялар айтылганда мындайча саптар бар: “Былыр (б.а. 1757-жылы. – ТЧ) жазында бурут беги Хугуа Г.П.(Супруненко аны “Кубат” деп ондойт), - бул бек Кашкардын төбөлү болчу жана кол астында миң түтүн (“үй-бүлө”) бар эле, - Хоцзичжань (Кожо-Жахан) буруттардын чоңбагыш жана кыпчак урууларын тоноп салганына байланыштуу, ага шектенип мамиле кылды да, өзүнө букара болгондорду жетектеп, кайрадан буруттарга кайтып кетти. Борониду (б.а. Кожо Жахандын бир тууганы Бурхан ад-Дин. – Т.Ч.) уруш баштоодон коркуп, анын артынан куугун жиберген жок”.

Мындагы көңүл бөлчү жагдайлардын бири – Кашкардын беги болгон Кубат бийдин Чыгыш Теңир-Тоодогу чоң багыш жана кыпчак сыяктуу башка кыргыз урууларына болушкандыгы жана анын өзүнүн теги бул кытайлык булакта “бурут” (“кыргыз”) катары жалпы улуттук аталыш менен айырмаланып белгиленгендиги.

Г.П.Супруненко “Дай цин личао шилу” (“Улуу Цин сулалесинин бардык өкүмдарларынын башкаруу мезгилинин хроникасы”) деп аталган XVIII к. тарыхы боюнча булактын үзүндүлөрүн да орусчага которгон.

Бул эмгектин 676-бабында 1762-жылдын 12-айындагы окуялар да камтылат. 17а барактын котормосунан үзүндү:

Андан ары императордук жарлыкта айтылат.

“Юн Гуй кабарлаганга караганда, кокондук Эрдене бек өз элчисин кат менен жөнөтүп, ал катта мурдагы жана учурдагы иштер камтылган экен. Маселен, буруттардын кушчу уруусунан Куват – мурда Кашкардын акими болчу. Андан соң ал Эрдене тарабынан өлтүрүлгөн...”

Дагы бир жагдайды алсак, мисалы, Ош – буруттардын байыркы жери. Эрдене болсо аны (Ошту. – Т.Ч.) өзүнүкү кылып алуу үчүн шылтоо издеп жатат. (Мындагы көңүлгө алчу жагдайлар: Оштун айланасы кыргыздар тарабынан көзөмөлгө алынгандыгы жана кытайлык тарыхчы тарабынан Оштун “байыртадан эле кыргыздардын жери болгон” деген көз караш айтылгандыгы. - ТЧ).

Жыйынтыктасак, Кубат бий тууралуу маалымат Кыргызстандын заманбап окуу китептеринде да байма-бай чагылдырылып келет.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН БУЛАКТАРДЫН ТИЗМЕСИ

- 1.Кубат бий (Хан Кубатбек): Тарыхый, адабий даректүү жыйнак / Жыйнап, басмага даярдаган Кушубек Качибеков (Кушан). – Бишкек: Мега Формат, 2017. – 92 бет.
2. Кыргызстан тарыхы: энциклопедия. Б., 2003. 463 б.
- 3.Т.Кененсариев, Т.Өмүрбековдун макаласы: Кыргызстандын тарыхы: 3 томдук. – Т. 2. 188-б
- 4.Чоротегин Т.К., Өмүрбеков Т.Н. Кыргызстан тарыхы: IX – XVIII кк.: Жалпы билим берүүчү орто мектептердин 7-класстары үчүн окуу китеби. – 3-басылыш. – Б., 2017. – 192 б. – Жооптуу ред. Т.Кененсариев, М.Иманкулов.
- 5.Г.П.Супруненко “Дай цин личао шилу” (“Улуу Цин сулалесинин бардык өкүмдарларынын башкаруу мезгилинин хроникасы”). – Б., 2018. – 92 б.

б.Галина Павловна Супруненко “Пиндин чжунгээр фанлюэ” (“Жуңгариянын тынчытылышынын баяны”). – Б., 2019. – 292 б.

УДК: 433.4414/930

КЫРГЫЗДАРДЫН АДАТ УКУГУНУН ТАРЫХЫ

Жумашова Гүлзада Султановна

тарых илимдеринин кандидаты, доцент

Ош мамлекеттик университети, чыгыш таануу жана тарых факультети

Ганыбаева Курсанай Абдыманаповна- магистрант

Ош мамлекеттик университети, Чыгыш таануу жана тарых факультети

ОШ, КЫРГЫЗСТАН

Аннотация: Бул макалада адат ченемдери боюнча кыргыздардын коомдук жана үй-бүлөлүк мамилелеринин калыптануусунун жана өнүгүүсүнүн тарыхы менен тенденциясы изилденет, кыргыздардын адат укугунун ченемдерине ылайык коомдук жашоо тиричилиги институт катары каралат, жүрүм турумдун бардык аспектилерин жана ар түрдүү формалары талданат, ошондой эле никени токтотуу жана жараксыз деп табуу маселелери өздөштүрүлөт, кыргыз үй-бүлөсүнүн салттуу патриархалдык-тектик мамилелеринин тарыхы талданат.

Негизги сөздөр: үй-бүлө, нике, калым, үй-бүлөлүк нике мамилелери, укук, ченемдер, эреже, булак, институту, жүрүм турум эрежелери, мүлк.

Областтарда, райондордо, шаарларда, поселкаларда, кыштактарда мамлекеттик бийликтин органдары болуп Эл депутаттарынын советтери эсептелет. Аларды тиешелуу областтын, райондун, посёлканын кыштактын калкы 2,5 жылдык мөөнөткө шайлайт. Жергиликтүү советтер жалпы мамлекеттик мүдөөнү жана граждандардын таламын эске алуу менен жергиликтүү маанидеги бардык маселелерди чечет, мамлекеттин жогорку органдардын чечимдерин турмушка ашырат, өзүнөн төмөнкү Советтердин ишине жетекчилик кылат.

Жергиликтүү советтердин сессиялары алардын аткаруу комитеттери тарабынан жылына кеминде 4 жолу чакырылат. Жергиликтүү советтер өздөрүнүн кароосуна берилген маселелерди алдын ала кароо жана даярдоо үчүн өз депутаттарынан туруктуу комиссияларды шайлайт. Жергиликтүү советтердин аткаруучу жана тескөөчү органдары болуп депутаттардын ичинен шайланган аткаруу комитеттери эсептелет. аткаруу комитеттери председателден, апын орун басарынан, секретарынан жана аткаруу комитеттеринин мүчөлөрүнөн турат.

Кыргыз ССРинин Конституциясынын атайын главасы (11-гл.) эл депутаты калктын республиканын Эл депутаттар советтериндеги толук полномочиелүүкүлү деген статусуна арналган [4,62]. Депутаттар өз полномочиелерин өзүнүн кызматынан же өндүрүштөн кол үзбөй аткарат. Советтин сессиялары убагында, ошол эле депутаттык башка полномочиелерин аткаруу мезгилинде депутаттын туруктуу иштеген жеринде орточо эмгек акысы сакталып, өндүрүштүк же кызмат милдеттерин аткаруудап бошотулат. Депутаттын мамлекеттеги тийиштүү органдарга жана кызмат адамдарына суроо-талап менен кайрылууга укугу бар. Депутаттарга эч кимдин кол тийгизбестиги жана депутаттык иштин башка гарантиялары СССРдин жана Кыргыз ССРинин закондорунда бекемделген.

Кыргызстанда Октябрь революциясына чейин шарыят, адат (салт) укугу жана Россия империясынын закондору колдонулган. Кыргыздардын адат укугу укуктук адат-салттардын жыйындысы катары үстөмдүк кылуучу таптын-феодалдардын эркин билдирүү менен феодалдык-уруулук төбөлдөрдүн өкүлдөрү- бай-манаптар тарабынан оозеки түрдө белгиленип бекитилген. Ал укук оозеки адат-салттардан, бийлердин бүтүмүнөн «атактуу» бийлердин айрым нуска сөздөрүнөн жана өкүмдөрүнөн, ошол эле кийинчерээк бийлердин «тобунун» (сөздинин) жоболорунан өтө татаал кылмыш иштерин же граждандык иштерди чечүүчүн бир же бир нече уездин бийлеринен атайын чакырылган «топторунда» кабыл алынган жетектөөчү токтомдорунан же сот жүргүзүүнүн жана материалдык укуктун жалпы эрежелеринен турган [3, 92].

Кыргыздардын адат укугуна төмөнкүлөр кирген:

а) урп-адат (салт)- үстөмдүк кылуучу таптар чыгарган мыйзам башкача айтканда укумдан тукумга оозеки өтүп, эч жерде жазылбаган кыска нуска сөздөр менен макал-лакаптар түрүндөгү жүрүм-түрүм эрежелери;

б) бийлердин бүтүмү - сот жүргүзгөн «атактуу» бийлердин айрым нуска сөздөрү же өкүмдөрү (айрым учурларда окшош иштерди кароодо «үлгү» катары колдонулуп, кээде закон күчүнө ээ болуп кеткен):

в) бийлердин «топторунун» жоболору («эрежелер») бир же бир нече уезддин бийлеринин атайын чакырылган «топторунда» иштелип чыккан жетектөөчү токтомдор же сот жүргүзүү менен материалдык укуктардын жалпы эрежелери.

Бул эрежелер кагазга жазылып, ага бардык бийлер кол койгон. «Эрежелер» укуктун жазма булагы болуп эсептелген. Мисалы: 1893-жылы бийлердин Токмокто өткөн атайын чакырылган «тобунда» иштелип чыккан «эрежелер» 113 параграфтап турган. Муну «Адат укугунун чакан жыйнагы» деп атаса болот. «Эрежелер» бийлердин жекече сотунда жана бийлердин болуштук «топторунда» иш чечүүдө колдонмо болгон.

Мусулмандардын граждандык үй-бүлөлүк, никелик, турмуш тиричилик жана башка өз ара мамилелерин жөнгө салуучу нормаларды камтыган мусулмандык закондор жыйнагы.

Шарыяттын негизи:

а) куран мусулмандардын «ыйык» китеби: ал ислам диний эрежелеринин гана эмес, мусулман укуктарынын да негизги булагы болгон:

б) сунне- пайгамбарлардын турмушу, иш-аракеттери жөнүндөгү баяндар, ал куранга кирген эмес, пайгамбалар менен бирге жүргөн максатташтары тарабынан оозеки таратылган:

в) ижма-кадыр-барктуу улама-укумчулдардын (факиттердин) пикирлеринин жыйындысы башкача айтканда куран менен сүннөнү (хадис) түшүндүрүүчүлөрдүн пикирлери, аны бүт мусулмандар закон катары кабыл алган;

г) кыяс — куран, сунне жана ижмага ылайык мусулман сотторунун чыгарган чечимдери. тыянактары, корутундулары.

РСФСРдин составдык бөлүгү катары Кыргызстандын аймагында 1936-жылга чейин РСФСРдин закондору менен кодекстери колдонулуп келген. 1936-жылы Кыргыз ССРинин түзүлүшү менен республиканын закондору өнүгүп-өркүндөп, Кыргыз ССРинин закондорунун жыйнагы басмадан чыгарыла баштаган. Мисалы, 1950-57-жылдарда басмадан чыккан «Кыргыз ССРинин закондорунун жана Кыргыз ССР Жогорку Советинин Президиумунун указдарынын жыйнагы» (1938—49). 1956-жылы «Кыргыз ССРинин закондорунун, Кыргыз ССР Жогорку Советинин Президиумунун указдарынын жана Кыргыз ССРинин өкмөтүнүн токтомдорунун хронологиялык жыйнагы» деген 2 томдук чыгып, ал 1926-54-жылдардагы республикалык закон актыларын камтыган.

Республиканын закондорун андан ары системалаштыруу максатында 1924-жылдан берки, башка айтканда Кыргыз Автономиялуу облусу негизделгенден 1975-жылга

чейинки республиканын закон актыларын камтыган «Кыргыз ССРинин закондорунун, Кыргыз ССР Жогорку Советинин Президиумунун указдарынын жана Кыргыз ССРинин өкмөтүнүн токтомдорунун хронологиялык жыйнагынын» 42 тому басылып чыккан. Мындан тышкары 1954-жылдан «Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасынын Жогорку Советинин ведомосттору» (Кыргыз ССРинин закондору, Кыргыз ССР Жогорку Советинин токтомдору жана башкалар жарыяланат) айына эки жолу, ал эми 1959-жылдан Кыргыз ССР Министрлер Советинин токтомдорунун жыйнагы ай сайын чыгарылып турган.

Жогоруда айтылгандардын неги-зинде укук формасы катары болгон адат укугунун булактарынын тутумун аныктоого аракет кылып көрөлү. Каада-салт, жогоруда айтылгандай, адат укугу-нун негизги булагы. Бирок, адат укугу каада-салтка гана эмес, алардын жыйындысына да келтирилбейт, анткени, биринчиден, укукту анын булактары аркы-луу аныктоо так болбойт, экинчиден, каада-салттар-дан сырткары адат укугунун башка булактары да бар. Алгач адат укугунун булагы катары болгон каада-салт көйгөйүн чечип алуу зарыл[9, 127-128].

Советтик укук-таануучу окумуштуулар, эреже катары, каада-салттарды өзгөчө, социалдык ченем-дердин жалпы түрдө социалдык тескөөнүн бүтүн ту-тумун түзүшкөн укуктук, моралдык (ыймандык), кор-поративдик саясаттык, диний ж.б. ченемдер менен тең катарда өз алдынча болгон түр катары карашкан-дыгы белгилүү [7, 46-б.]. Демек укук кубулушу ката-ры учурдагы көпчүлүк окумуштуулар эсептешкендей укуктук (юридикалык) каада салтты эмес, жөн эле каада салтты кароого дилгирбиз.

Укуктук каада-салт укук булагы болуп саналат, ал эми каада салттын өзү укуктук эмес социалдык нормаларга тиешелүү деген ой кеңири тарагандыктан, каада-салат менен укуктук каада салттын катышын орнотуп алуубуз зарыл. Бул маселени чечүү менен каада салттын каада-салт – салт, каада-салт – адат, каада-салт – ырым-жырым катыштарынын комплек-синдеги ордун аныктоо маселеси менен байланыш-кан. Адабияттарда бул түшүнүктөр сөз укуктук эмес чөйрө жөнүндө болуп жатканда каада-салтка же сөз укук жөнүндө болуп жаткан учурда каада укугуна тиешеси бар нерсе катары кеңири колдонулуп келет. Алар көбүнчө укук булагы катары каралган каада- салтка теңештирилет же аны менен окшоштурулат. Маселе каада-салт түшүнүгүнүн көп маанилүүлүгү менен да, аны менен бир тектүү, бирок окшош болбо-гон түшүнүктөрдү дифференциялуу эмес колдонуу менен да татаалданып кетет. Бул түшүнүктөрдүн маанисин, ошондой эле алардын каада укугу булактары-нын алкагына мүмкүн болгон тиешелүүлүгүн да аныктоого аракет кылып көрөбүз.

Учурдагы оозеки кыргыз тилинде, ошондой эле адабий жана илимий тилдерде “салт”, “каада-салт”, “адат”, “ырым-жырым”, “ритуал” терминдери, эреже катары, синонимдүү деп эсептелинип, көбүнчө ок-шоштурулушат.

Каада-салт – салт. (обычай – традиция). “Каада-салттын” эквиваленти катары көбүнчө “салт” түшүнүгү роль ойнойт. “Салттык коомдун” укугун билдирүүчү “салттык укук” түшүнүгү кеңири колдонууга ээ, б.а. каада-салт менен салт чындыгында окшошту-рулат.

Мындай негизде талдоо дайыма эле так боло бербейт. Албетте, булар өз ара байланышкан түшүнүктөр. А.Б. Гофман белгилегендей, салт – бул муун-дан муунга берилүүчү жана анык бир коомдордо жана социалдык топтордо узак убакытка чейин сакталуучу “социалдык жана маданий мурастын” элементтери-нин бүткүл жыйындысын камтуучу түшүнүк [8, 692]. Салт бүтүндөй социалдык мурасты, ошондой эле мурункудан тигил же бул формада кабыл алынган кубулуштарды кайра кайталоо менен аны сактап ка-луу жараянын жана жолдорун өз ичине камтыйт. Ошондуктан салт социалдык турмуштун дээрлик каа-лагандай чөйрөсүндө болуусу мүмкүн. Каада-салтка келчү болсок, акыркы тезисти ага колдонууга бол-бойт.

Каада-салт – адат. “Адат” термини юристтер тарабынан XIX кылымдан бери колдонулуп жатат. И.С. Зыкиндин сөзү боюнча, “советтик укуктук ада-бияттарда “каада-салт” жана “адат” терминдери көп учурда аралашып кетет. Сырткы соода практикасын жана жарытпаган жана карама-каршылыктуу теория-лык тажрыйбаны окуп-үйрөнүү менен автор изилдөөсүн каада-салт жана адат түшүнүктөрүн алардын ка-тышынын контекстинде аныктоого далалат жасоо менен жыйынтыктайт.

Анын айтуусуна ылайык, каада-салт – “ушул чыныгы мамилелердин турактуу жана бир түрдүү көрүнүштөгү кайталануусунун негизинде куралган эрежелер”, ал эми адат – бул “ушул чыныгы мамилелердин ушунчалык турактуу жана бир түрдүү көрүнүштөгү кайталануусунун негизинде куралган эрежелер, алар тараптардын көздөгөн максаттарына ылайык келген учурда түзүлгөн бүтүм боюнча өз эрк-терин билдирүүсүнүн курамына кирет деп эсептелинет”

ПАЙДАЛАНЫЛГАН БУЛАКТАРДЫН ТИЗМЕСИ.

1. Абрамзон С.М. Киргизская семья в эпоху социализма [Текст] / С.М. Абрамзон. // Советская этнография, 1957. - №5. - 135-145-бб.
2. Бوروبашов Б.И. Государственно-правовое регулирование общественных отношений кыргызов в составе Российского государства (1855-1917 гг.). Юридика илим-дерини доктору окумуштуу даражасын изд. алуу, диссертация. - Б., 2009.
3. Бوروبашов Б.И. Хрестоматия по истории государства и права Кыргызстана: Учебное пособие [Текст] / - Том 1. - Бишкек, 2008. - 657-б.
4. Васильева Г.П. Туркмены-нохурли [Текст] / Г.П. Васильева. // Среднеазиатский этнографический сборник, I, ТИЭ. - Т. XXI. - М., 1954. - 194-197-бб.
5. Джумагулов А. Семья и брак у кыргызов Чуйской долины [Текст] / А.Джумагулов. - АН Кырг ССР. Ин-т истории. - Фрунзе, 1960. - 96-б.
6. Загряжский Г. Юридический обычай киргиз [Текст] / Г.Загряжский // Материалы для статистики Туркестанского края, 1876. IV-чыгар. - 27-34-бб.
7. Тегизбекова Ж.Ч. Регулирование брачно-семейных отношений кыргызов по обычному праву. Юридика илимдеринин доктору окум., даражасын изд. алуу, диссертациясынын авторефераты. - Б., 2013.
8. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства [Текст] / Ф. Энгельс. - М.: Политиздат, 1948. - 138-б.

УДК:9.748.(433.2)

СҮЛҮКТҮ ШААРЫНЫН ТҮЗҮЛҮҮ МАСЕЛЕСИ

Жумашова Гүлзада Султановна

тарых илимдеринин кандидаты, доцент

Ош мамлекеттик университети, чыгыш таануу жана тарых факультети

Кошматов Максат Душобаевич- магистрант

Ош мамлекеттик университети, Чыгыш таануу жана тарых факультети

Ош, Кыргызстан

Аннотация: Бул макалада бүгүнкү дүйнөлүк жана Ата мекендикшаар таанууданегизги көйгөйлөрдүн бири бул кичи шаарлардын тарыхын жана азыркы абалын илимий негизде изилдөө болуп саналат. Дүйнөдө да Кыргызстанда да кичи шаарларбасымдуулук кылат. Андыктан алардын өткөн тарыхын иликтөө, бүгүнкүсүн анализдөө жана ага карата келечек багытын аныктоо бүгүнкү шаартаануудагы негизги маселелерден болуп кала берет. Мына ошондуктан Сүлүктү шаарынын тарыхын изилдеп ага карата жыйынтык чыгаруу актуалдуу маселелерден болуп саналат.

Негизги сөздөр: Сүлүктү, кыштак, шаарча, эмгекчилер, ишмердүүлүк, улуттук, мамлекет, көмүр, өндүрүш, чарбалык-экономикалык, дыйкандар.

Орус империясы тарабынан Орто Азиянын каратылышы бул аймакты саясий, экономикалык жана чарбалык жактан бир канча өзгөрүүлөргө туш кылып, капиталисттик мамилелердин өнүгүүсүн шарттаган.

Табигый баалуу кең байлыктары мол Кыргызстандын түштүгүндөгү Кызыл-Кыя, Сүлүктү, Таш-Көмүр, Айдаркен, Кадамжай өңдүү ири кору бар аймактар Орусиянын муктаждыктарын канааттандыруу кызыкчылыгына айланган. Алардын көпчүлүгүндө шаардын аймагындагы өндүрүш, шаарды түзүүчү болуп эсептелген. Мына ошондой шаарлардын бири азыркы Сүлүктү шаары эсептелинет.

Сүлүктү көмүр кенин иштетүүнү колго алган Орус империясынын полковниги Фавицкий болгон. Кыргызстандын аталган аймактары Орус империясынын карамагына толук каратылуусунун алдында 1868-ж. чейин Сүлүктү көмүр кендеринин аймактарына полковник Фавицкийдин башчылыгы астында артиллериялык бригада жиберилген. Аталган аскерлер Кокон хандыгы менен Орусиянын ортосунда түзүлгөн келишимге ылайык Орус империясына каратылган жерлерди коргоо максатында келишкен. Фавицкий Туркестан крайынын губернаторунан кенди иштетүүгө уруксат алып, аталган кенге адистерди чакырып, иштетүүнү баштайт(тиркеме №3). Фавицкийдин көмүр кенин тапкандыгы тууралуу Генерал-Губернаторго жиберилген каты төмөнкүдөй баяндалган:

“Генерал-губернатор мырза 1867-жылдын май айында мен биринчилерден болуп Хеджент уездинде көмүр катмарын чалгындап таптым. Бул көмүр катмары Хедженттин түштүгүндө 45 км. Алыстыкта Сүлүктү капчыгайынын түштүк-чыгыш тарабындагы Көкөн-Сай деген жерде жайгашкан”.

Ошентип 1868-жылы Фавицкий тарабынан көмүр кени ишке киргизилип иштей баштаган.

Алгач мезгилдерде жана ага чейин да көмүрдү өндүрүү шахталык жол менен эмес, жер бетине чыгып калган пласттарды казуу аркылуу жүргүзүлгөн. 1909-ж. баштап Сүлүктүдө А.М. Вербов “Сүлүктү таш көмүрү А.М. Вербов К” фирмасын түзүп, көмүр кендерин иштетүүнү баштаган. Бул боюнча А.М.Вербовдун Түркстан Генерал Губернаторуна жөнөткөн катында Сүлүктүдө көмүр өндүрүү максатында шериктештик түзүлгөндүгү, бул шериктештикти Акционердик коомго айландыруу максатка ылайыктуу

экендиги суралган. Кыргызстандагы эң алгачкы капиталисттик мамилелердин пайда болуусу Сүлүктүдөгү көмүр өндүрүшүнүн негизинде келип чыккан.

Мына ошондон кийин Сүлүктүдөн көмүр өндүрүү иштери башталган. Жогоруда айтылгандай 1868-жылдан тартып Сүлүктүдө көмүрдү өндүрүү башталган, ал эми Сүлүктүдөгү кендин айланасы тургун жай катарынегизделген. Жогоруда айтылгандай полковник Фавицкий тарабынан кендерди казуу иштери башталып, ал тарабынан чакырылган адистер жергиликтүүлөргө, анын ичинде кыргыздарга алгачкылардан болуп тоо-кен ишин үйрөтө баштаган. Бул мезгилде Орто Азияда жалгыз Сүлүктүнүн аймагында көмүрдү өндүрүү боюнча алгачкы жумуштар башталган. Ошондуктан, Сүлүктүнү Орто Азиядагы эң алгачкы көмүр казуу жумушу баштаган аймак катары кабыл алсак болот. 1868-1871-жж. аралыгында Сүлүктү көмүр кенинен 1720 т. көмүр өндүрүлгөн [3,51]. Сүлүктү көмүр кендеринин жана анын шаарга өсүп чыгышынын чарбалык-экономикалык өбөлгөлөрү катары негизинен көмүр казуу эсептелген.

Көмүр өндүрүшү алгач башталган жылдан тартып Сүлүктү шаарга айланган мезгилге чейинки таблицага назарыңыздарды бурабыз [52]:

Таблица № 2.1

Жылы	Миң тонна
1868-1871-жж.	1720 т.
1905-ж.	11,2 т.
1909-ж.	12,8 т.
1910-ж.	14,2 т.
1911-ж.	31,5 т.
1913-ж.	60,1 т.
1915-ж.	70,8 т.
1916-ж.	79,4 т.
1917-ж.	67,8 т.
1918-ж.	24,5 т.
1919-ж.	47,3 т.
1924-ж.	115,1 т.
1925-ж.	116,1 т.
1926-ж.	179 т.
1927-ж.	187,5 т.
1928-ж.	129,7 т.
1930-ж.	148,5 т.
1931-ж.	263,8 т.
1934-ж.	355,7 т.
1936-ж.	451,7 т.
1938-ж.	231,3 т.
1939-ж.	276,9 т.

Жогорудагы таблицадан күбө болгонубуздай өндүрүлгөн көмүрдүн көлөмүнүн өсүүсү негизинен кеңеш доорунда болгон. Бирок кеңеш доорунун алгачкы жылдарында

көмүр өндүрүшү төмөндөп кеткенин байкабыз. Себеби кееш бийлиги орноору менен кенде улуттуташтырылган, б.а., кендер эми жеке ишкерлердин колунан мамлекетке өткөрүлгөн. Албетт мындай өткөөл мезгилде кен иши басаңдап натыйжада өндүрүлгөн көмүрдүн көлөмү кесин азайган. Кееш бийлиги орногондон кийин 1919-жылдан тартып өндүрүлгөн көмүрдүн көлөмү революцияга чейинки чекке жетип жогорулай баштаган. Ал эми 1925-1926-жж. тартып олуттуу өсүүнү байкоого болот. Ошол эле кееш доорунда т.а., 1936-ж. көмүр өндүрүшүнүн дагы кайра басаңдоосун байкайбыз. Бул болсо көмүргө болгон суроо талап ошол жылдары төмөндөгөнү менен түшүндүрүлөт.

Ошентип кееш бийлиги орногондон тартып бул тармакка атайын каражаттарды бөлүп анын өсүп өнүгүүсүн колго алган. Көмүр өндүрүш экономикалык өбөлгө болуп эле калбастан анын айланасындагы аймактын дүркүрөп өсүп-өнүгүүсүн шарттаган. Бул бир эле биз атап жаткан Сүлүктүнү гана эмес Кыргызстандын түштүгүндө жайгашкан. Таш-Көмүр, Көк-Жаңгак, Кызы-Кыя, Айдаркен, Кадамжай ж.б., шаарлардын өсүп чыгуусуна экономикалык түрткү берип, аталган аймактардын чарбалык нугун да өзгөрткөн. Ал эми Сүлүктүдө болсо кееш бийлиги орногондон тартып Улуу Ата-Мекендик согушка чейин көмүр өндүрүшү төмөнкүдөй денгээлде болгон[53]:

Таблица №2.2

Жылы	Өндүрүлгөн көмүр (миң тонна)
1939	277,0
1940	411,3
1941	510,0

Бул таблицадан көрүнүп тургандай көмүр өндүрүүнүн жогорулоосу 1927-1929-жж. туура келет. Анткени ушул жылдардан тартып кееш өкмөтү алыскы аймактардагы өндүрүштөргө өзгөчө көңүл буруп, каражат маселесин чече баштагандыктан, жылына 200 миң тоннадан кем өндүрүлбөгөн.

Орус империясынын келүүсү аймактагы коомдук, чарбалык-экономикалык нукту өндүрүштүк багытта өнүгүүсүн тездеткен. Анткени, көмүр кендерине карай темир жолдор курулуп, көмүрдү сатуу аймактагы элде акча-товар мамилелерин б.а., капиталисттик мамилелерди орноткон. Сүлүктүдөгү көмүр кендерин өндүрүү жана аны ташып кетүү үчүн темир жолдордун курулуусуна сырткы каржы булактарынан акча сарпталуусу аймакта инвестициялык багыт да болгондугун түшүндүрөт. Сүлүктү көмүр кендеринин экономикалык жактан кирешелүүлүгү аймакта рыноктук капиталисттик мамилелердин орнотулуусун камсыздаган. Мисалы:1884-ж. Сүлүктүдө Тоо-кен өндүрүшүндөгү алгачкы акционердик коом түзүлгөн. Акционердик коом бир нече Орто Азия ишканаларынан буйуртмаларды алып иштей баштаган. Бирок, бул коом көпкө иштей алган эмес, ошондуктан бириктирилген коомдордо эмес, ишкерлер өз алдынча көмүр өндүрүүнү колго алышкан. Ошентип, 1895-ж. Көкөн-Сай участкасында биринчи жолу Петров менен Ивановдун шахталары курулган. 1906-жылы “Сүлүктү таш-көмүрү Вербов жана Ко” коому түзүлүп, мындагы майда кендерди бириктирген. Сүлүктү аймагына тоо-кен өндүрүшү тармагына жеке ишкерлерди келиши жергиликтүү элдин арасында да капиталисттик мамилелердин жайылуусуна шарт түзгөн. Сүлүктү кениндеги “Сүлүктү таш-көмүрү Вербов жана Ко” коомунун ишин жеринде Вербов менен Подуровский, алып барса, ал эми кендин кожоюну болуп Овсянников эсептелип, ал Ташкент шаарында киреше-чыгашаларды көзөмөлдөп турган. Ошентип XIX к. аягында XX к. башында Сүлүктүдө көмүр өндүрүү менен бул аймакта капиталисттик мамилелер пайда болгон деп айтууга толук негиз бар[4,54].

Кендерге жакынкы аймактардан келген элдер алгач көмүр өндүрүшүнүн айланасында убактылуу отурукташса, кийинчерээк туруктуу жашай баштаган. Көмүр кенине жайлоодон келгенден кийин күз жана кыш мезгилдеринде кошумча каражат табуу үчүн келишип, сезондук жумуш катары эсептелинген. Көмүр кендериндеги жумуш айылдык элдин чарбалык-экономикалык багытын өзгөрттү. Анткени, мурда дыйканчылык жана мал чарбасы менен алектенгендер шахтердук адистиктерди өздөштүрө башташкан. Көмүр кендеринин айланасына отурукташуу окшоштугу Кыргызстандын түштүгүндөгү көмүр кендердин баарында бирдей болгондугу байкалат. С.М. Абрамзон белгилегендей “Түштүк Кыргызстанда таш көмүр өнөр жайынын өнүгүшү менен бир эле убакта көмүр кендеринин жанындагы чакан кыштактардын ордуна Кызыл-Кыя, Сүлүктү, Көк-Жангак жан Таш-Көмүр шаарлары өсүп чыккан[1,55]. Бул тенденция биз иликтөөгө алган Сүлүктүнүн шаарга айлануусунда да байкалат. Себеби, дал мына ушул таш көмүр өнөр жайынын өнүгүшү менен көмүр кенинин айланасына кыштактардан жергиликтүүлөрдүн көчүп келүүсү Сүлүктүнү шаарга айлантты. Бул боюнча Кыргызстандын түштүгүндөгү шахтерлордун турмуш-тиричилигин иликтеген К.Мамбеталиева[4,9] Сүлүктү көмүр кендеринде 1905-ж. чейин негизинен жергиликтүү кесек уруусунун өклдөрү гана иштешкенин жазып, кийинчерээк кендерге анын айланасындагы Шор-Булак, Шалды-Балды, Кара-Булак, Катта-Кыштоо, Кулунду, Кордой ж.б. аймактардан бөксө, кызылаяк, бөлөк-сары, карамолдо, мала, сарысөң, чуулдак, алтынчы, калдар, тагайберди, чүчүк, эшкара, бактыкелди, найман, тейит, ават, мөжөй, чапкылдык, ж.б. уруулардын өкүлдөрү келе баштаган деп билдирген. Бул биздин пикирибизге далил келгендигин айтсак болот. Анткени, аталган уруулардын өкүлдөрү, урпактары бүгүнкү Сүлүктү шаарынын тургундары.

Сүлүктүнүн аймагы 1283 га. жана ал деңиз деңгээлинен 1380 м. бийиктикте Түркстан тоо кыркасынын түндүк тарабында жайгашкан. Кыргыз Республикасынын борбору Бишкек шаарынан 960 км. алыстыкта жайгашкан. Сүлүктү шаарынын климаты мелүүн келет. Кышкы мезгили анча узак эмес, жаз жана күз мезгилдери акыркы он жылда жаанчыл болуп калды, ал эми жайкы мезгил болсо - кургак жана ысык. Шаар Сүлүктү темир жол тармагына кошулган. Ал Тажикстандын Пролетарск бекетине да жалгашат. Бул темир жолунун 9 чакырымдайы Тажикстандын аймагында, ал эми калган 38 чакырымы Кыргызстандын аймагында жайгашкан. Сүлүктү шаарынын аймагында үч бекет (Товардык, Макаев, Чыгыш) жайгашкан.

1905-ж. жайында Кыргызстандын түштүгүндө алгачкы жолу тоо-кен иштетүүчүлөрүнүн иш таштоолору болуп өткөн. В.Я.Галицкий А.Б.Джаманкараев А.А.Сапелкин [7,18]бул каршылык акциялары мурдакы (1885-1902-жж) экономикалык забастовкалардан айырмаланганын белгилешкен, 1905-жылдагы иш таштоолордо бирдиктүү талаптар коюла баштаганын жазышат. Бул саясий кыймылдарда жумуш шарты жана маяналардан сырткары сөз эркиндиги, жыйналыштарды өткөрүү эркиндиги ошондой эле эмгекчилердин күнү болгон 1-Май майрамын белгилөө талаптары коюлган. Талаптар аткарылбастан забастовкалар күч менен токтотулган. Ушул эле авторлор иш таштоолордун тарыхый маанисин “Забастовкалар Түркстанда тоо-кен жумушчуларынын революциялык кыймылынын алгачкы жолу чечкиндүү пайда болушу”-деп жазышкан. Түркстанда РСДРПнын жергиликтүү жашыруун уюмдары иштешип алар аркылуу уюштурулган кыймылдардын натыйжасында өндүрүш жумушчуларынын саясий аң-сезими көтөрүлдү. Сүлүктү көмүр кендеринде мындай иш аракеттердин башында социал-демократиялык уюмдун мүчөлөрү Фатых Зиляутидинов, Зайдулла Кадыров, Даниил Дехканов ж.б. турушкандыгы маалым [4,19]. 1905-ж. Россиядагы ишке ашпай калган революциядан кийин Сүлүктү шахтерлору катуу жазаланышкан. Мурда күнүнө 30 тыйын алышкан болсо эми ушул забастовкаларга аралашкандар 15 тыйындан алып калышыкан. Сүлүктү кендеринин ээлери тарабынан коюлган адам чыдагыс шарттар, шахтерлорду

басынтуу кенде иштеген орус, татар, кыргыз, ж.б., уюшумдуу болууга шарттаган. 1908-ж Сүлүктүдө байлар менен кедейлердин ортосундагы эң ири жанжал чыккан. Жанжалдык негизги себептери салык жана жер болгон. Ушундай шартта Сүлүктүнүн айланасында дыйкандар тарабынан жерди басып алуу башталган. Сырттан келген орус, татар ж.б., саясий ишмерлердин уюштуруусу менен 1910-ж. Сүлүктү кенчилери иш таштоо жарыялашкан. Кен ээлдери ишкерлер, иш таштоочулардын талабын кабыл алып жумуш күнүн эки сменага бөлүп он сааттан кылышкан мындан сырткары чай ичүүчү жай, жуунучу жай, ошондой эле ишкерлер тарабынан алыстан келип иштегендер үчүн казарма курулган [6, 21].

Биринчи дүйнөлүк согуштун башталышы менен шахтерлордун бир бөлүгү согушка мобилизацияланган. Ошондуктан көмүр кен ээлери көмүр өндүрүшүнүн төмөндөп кетүүсүн алдын алуу үчүн Түркстан генерал-губернаторлугуна тез арада түрмө курууну суранышат. Ошентип 1916-жылы Сүлүктүдө 400 кишиге ылайыкташкан түрмө курулган. Ушул эле жылы бул түрмөгө 200дөй негизинен чех, венгер, немец туткундарын алып келишкен. Бул согуш туткундары Сүлүктүнүн аймагындагы алгачкы мамлекеттик имараттарды курушкан. Бул туткундар курган имараттардын белгилүүсү Сүлүктү шаардык маданият үйү (тиркеме№4). Туткундар Сүлүктү аймагында эркин жүрүүгө уруксат болгондуктан алар бул жердеги Социал-демократтар менен уюмдашууга жетишкен [9,56]. Алар менен биргеликте 1917-ж. революцияларды Сүлүктүнүн аймагында (1918-ж) аягын чыгарышкан.

Кыргызстандын аймагында алгачкылардан болуп Сүлүктү жумушчу-шахтерлор тарабынан Кеңеш бийлиги орногон. Сүлүктү кендери улутташтырылып кендер шахтерлордун кеңешинин жумушчу комитетине өткөрүлүп берилген. Албетте кеңеш бийлигинин орношу менен жумушчулардын жана жалпы аймакта социалдык-экономикалык абал оңолуп кетти деп айтууга болбойт. Анткени 1917-жж. 1926-1927-жж. чейин басмачылык менен күрөш жүрүп турган. Бул да болсо туруктуулукка терс таасирин тийгизген. Басмачылыктан Сүлүктүлүк жумушчу-шахтерлор жана Самаркандт гарнизонунун аскерлеринин күчү менен көмүр кендери корголгон. Кендерди коргоо саясий-экономикалык жактан алып караганда кеңеш бийлиги үчүн маанилүү иш чара эле. Анткени биринчиден көмүр өндүрүү жергиликтүү калкты жумуш менен камсыз кылган ошону менен бирге көмүр Түркстандын көп аймактарына жеткирилип турган. Ал эми дал мына ушул жылдары көмүргө муктаждык жогору болгон. Кеңеш бийлигинин алгачкы жылдары көмүр өндүрүү тармагы жергиликтүү жумушчулардын жана жардамга келген аскерлердин күчү менен гана кармалып турган.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН БУЛАКТАРДЫН ТИЗМЕСИ

1. Арзыматова А.А. Развитие промышленности Киргизии в 70-е годы [Текст] / автореф. дис.... канд. ист. наук: 07.00.02 /Ф., 1990.А.А.
2. Арзыматова. История промышленности Кыргызстана в российско-советский период. Концептуальные проблемы [Текст]: автореф. дис.... докт. ист. наук: 07.00.02 / Б, 2008.
3. Беляков Ю.П. Легенда о Сулук-Баатыре.- Новая литература Кыргызстана. Бишкек:2017.
4. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия, II бөлүм, 24-бет
4. В.В.Вельяминов-Зернов Исследование о Касимовских царях и царевичах. — 2-е изд. — СПб.: В тип. Имп. Академии наук.
5. Иванов П.П. К истории развития горного промысла в Средней Азии. Краткий исторический очерк. М.,Л.,1932.
6. Кунин А.И. У истоков социалистических преобразований в южной Киргизии. Фрунзе, 1978. 15-бет.
7. Мамбеталиева К. Быт и культура шахтеров киргизов каменно-угольной промышленности Киргизии [Текст] /К.Мамбеталиева-Ф., 1963.

8. Прохорова Н.А. Становление и развитие городов юга и юго-запада Кыргызстана: советский период. Вестник КРСУ. 2014. Том 14. №1
9. П. Кокайсл, А. Усманов История Кыргызстана глазами очевидцев (начало XX века) Fellowship for development Cooperation. 2012
10. Расулова, Н. А. Исследование языка "Китаб ал-идрак ли-лисан ал-атрак" Абу Хайяна [Текст] : (Морфология, лексика и глоссарий) : Автореферат дис. на соискание ученой степени кандидата филологических наук.

УДК: 9.433.908.930

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ КООМДУК ГУМАНИТАРДЫК ИЛИМДЕРДИН НЕГИЗГИ МАСЕЛЕЛЕРИ

Жумашова Гүлзада Султановна

тарых илимдеринин кандидаты, доцент

Ош мамлекеттик университети, чыгыш таануу жана тарых факультети

Жеңиш кызы Мырзайым- магистрант

Ош мамлекеттик университети, Чыгыш таануу жана тарых факультети

Ош, Кыргызстан

***Аннотация.** Макалада Кыргызстанда эгемендүүлүк жылдарынан кийинки коомдук-гуманитардык илимдердин өнүгүү тарыхы жана коом талабына жараша жүргүзүлүп жаткан өзгөрүүлөр, мамлекеттин билим берүү мекемелерине жаңы стандарттын негизинде коюп жаткан буюртмалары жөнүндө сөз козголот.*

***Негизги сөздөр:** сабак, интерактив, инновация, гуманитардык илимдер, жаңы стандарт, интернет, социалдык тармактар, тарых предмети, адам жана коом предмети.*

Кыргыз Республикасы эгемендүүлүк алган жылдардан баштап билим берүүдө көптөгөн өзгөрүүлөр, жаңылануулар болуп келе жатат. Балабакчалардан тартып жогорку окуу жайларга чейин билим берүүнүн интерактивдүү усулу кеңири жайылтылып, келечек муунду окутуу, тарбиялаган адистерди кайра даярдап, интерактивдүү, жаңыча (инновация) билим берүүсүнө шарттар түзүлүп келет.

Башка илимдер сыяктуу эле гуманитардык илими дагы өнүгүүдөн, жаңылануудан артта калбастан тармактанып келүүдө. Гуманитардык илимдер жаштардын интеллектуалдык жактан өнүгүүсүнө, мекенчил болуп тарбиялануусуна чоң жардам көрсөтөт. Илим техниканын жана технологиянын татаалдануусу менен жаштарга билим берүү жана тарбиялоо дагы бир топ татаалданды. Жакынкы он жыл аралыгында интернеттин кеңири колдонулуусу, социалдык тармактарды (WhatsApp, Facebook, Instagram, Twitter, Одноклассники.ж.б.) массалык пайдалануу адамдарда коом менен байланышуу адебин, маданиятын жана мемиленин чеберчилигин калыптандыруу зарыл экендигин көрсөттү.

Тарых илими байыртадан эле гуманитардык илимдердин маанилүү тармагы катары эсептелет.

Тарых – адам коомунун өткөндөгүсү жана азыркы учуру, коомдук турмуштун ар кыл формаларынын мейкиндик-убакыт өлчөмдөрүндө өнүгүшүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрү жөнүндөгү илим. Тарыхтын мазмунун адамзат турмушундагы өзгөрүүлөр, сакталып калган тарыхый эстеликтер менен булактардагы маалыматтар түзөт.

Алар аркылуу элдердин, мамлекеттердин чарбасын, ички жана тышкы коомдук турмушун, тарыхый инсандарды нишмердиктерин билебиз [7;39].

Тарых азыркы адамзатка кызмат кылып жаткан илимдин дүйнөдөгү эки миңдей тармактарынын ичинен эң байыркысы, нарктуусу жана барктуусу. ЮНЕСКОнун рейтинг таблицасында тарых азыркы илимдердин ичинде төртүнчү орунда турат. Тарых илимдин башка тармактары өзгөчө философия, социология, саясат, психология, укук, адабият, экономика, ошондой эле физика, математика, астрономия, биология өңдөнгөн табигый илимдер менен да тыгыз байланышта өнүгөт.

1992-жылы кабыл алынган «Билим берүү системасын өнүктүрүү концепциясы» жана «Билим берүү мыйзамы» өлкөбүздө Билим берүүнү реформалоонун эң алгачкы кадамдарынан болуп калды. Ал эми 1996-жылы кабыл алынган “Билим” программасынын негизинде ар түрдүү багыттагы пилоттук мектептер, лицейлер, колледждер жана жогорку окуу жайлар ачылып, башка өлкөлөрдөгү билим берүү усулдары Кыргызстанда жайылтылып келүүдө.

Тарых предмети жаңылануулардан артта калбастан салттуу билим берүүдөн интерактивдүү билим берүүгө багыт алды. Андан сырткары КРнын Өкмөтүнүн №590 токтомунун негизинде КРда жалпы мектептик билимдин мамлекеттик билим берүү стандарты кабыл алынып, мектептерде окутулган дүйнөнүн тарыхы жана Кыргызстандын тарыхы предметтери интеграцияланып (бириктирилип), Кыргызстандын жана дүйнөнүн тарыхы аталышында 2018-2019-окуу жылынан баштап бир предмет болуп окутулуп жатат. Жаңы стандарттын негизинде бир эле предметтер бириктирилип калбастан, ички мазмуну да өзгөртүлдү. Окуучулардын колуна тийген жаңы окуу китептердеги темалар жана ички мазмуну негизинен түрк дүйнөсүнүн же болбосо түрк тилдүү элдердин тарыхы, маданияты кеңири чагылдырылган. Бул өзгөрүүлөрдү бүгүнкү күндүн заман талабы, мамлекеттин салттуу идеологиясы жана илим техниканын өнүгүүсү менен байланыштырууга болот.

Гуманитардык билимдердин катарын толуктаган дагы бир предмет мектептерде окутула баштады. Ал предмет адам жана коом деген аталыш менен 5-класстан 11-класка чейин киргизүү пландаштырылууда. 2018-2019-окуу жылында өлкөбүздө 5-6-класстын окуучулары аталган предметти окушту. Адам жана коом сабагы дагы тарых сабагы сыяктуу эле интеграцияланды. Ал өз ичине укук, адеп жана экономика предметтерин камтып турат. Бул предмет окуучулардын коомдо өз ордун табууга, өзүнүн жана башкалардын укуктарын, милдеттерин, жоопкерчиликтерин билүү менен катар аны сактоого, экономикалык мамилелерди өзүндө калыптандырууга тарбиялануусун максат жана милдет катары коет [5;75]. Буга чейин укук жана экономика предметтери өзүнчө предмет катарында 9-класстан баштап өтүлүп келген болсо, эми ал предметтер адам жана коом предмети аталышында 5-класстан баштап өтүлүп жатат. Мындан биз келечек муундун курактык өсүү темпинин жашарышынан же болбосо жаштардын тез жетилүүсүнөн улам киргизилгенин билсек болот.

Ал эми ЖОЖдор коом талап кылган гуманитардык багыттагы кесип ээлерин даярдоодо мектеп менен эриш-аркак иш алып барышууда. Гуманитардык факультеттер Европалык билим берүү системасын кабыл алып, 4 жылдык бакалавр жана 2 жылдык магистратура билимин берип келүүдө.

Гуманитардык билим берүүдөгү маалыматташтыруунун жетишкендиктери менен пайда болгон система – дистанттык билим берүүнү айтсак болот. Дистанттык билим берүү ХХ кылымдагы 80-жж. компьютердик техникалык каражаттарды билим берүү системасына колдонуунун натыйжасында болду. КМШда биринчи жолу дистанттык система РФ да 1994-жылы киргизилген. Ал эми Кыргызстанда болсо дистанттык билим берүү системасы болсо 2012-2013-окуу жылынан тартып киргизилди. Албетте коомдогу

өзгөрүү өнүгүү жеке адамдын фундаменталдуу илимий билиминин деңгээлинен, дүйнөгө илимий көз карашынын жетилгендигинен, чечкиндүү кадамынан көз каранды болот деп эсептесек болот.

Дүйнөлүк маанидеги абройлуу окумуштуулардын пикиринче, илимий-техникалык өнүгүү гумандашууда же гуманитардык билимдерге негизденүүдө. Мисалы, табигый илимдер тармагындагы россиялык белгилүү илимпоз, академик Мисеев Никита Николаевич XX кылымдын аягында: “Ушуга чейин мага физика, техникалык илимдер, математика предметтери гана айтууга арзырлык анык илимдей, анык иштей сезилчү. Кийинки мезгилде “гуманитардык” деп аталган илим жаатындагы проблемаларга кызыгуум арта баштады. Эми, минтип, өзүмдүн көп жылдык илимий да, педагогикалык да ишмердигимдин тажрыйбаларына талдоо жүргүзүп иликтеген сайын, гуманитардык багыттагы таалим-тарбия берүүнүн зарылдыгына терең ынанып калдым. Менин ушундай оюма кошулган физиктердин, математиктердин табигый илимчилердин саны уламдан-улам көбөйүүдө. Мен келечек жөнүндө, ноосферанын болочок доору жөнүндө ойлонгон сайын, келип жаткан кылым – гуманитардык илимдердин кылымы болот..., адам жөнүндөгү илимдин кылымы болот дегенге көбүрөөк ынануудамын”, - деп белгилейт [1;9].

Билимди гумандаштыруу өсүп келе жаткан инсандын ой жүгүртүүсүн кеңейтип, ойлоо жөндөмүн көбөйтүп, атуулдук позициясын калыптандырууда чоң өбөлгө түзөт. “Гуманитардык билим берүү бул – сезимдик бөлүкчөлөрдү күчөтүү, мурун биз акыл эс чөйрөсүн өстүрүүгө басым жасап келгенбиз. Адамдын инсанынын чордонун билим эмес, сезим түзөт”, - деп жазат педагог А.В. Запорожец [2;3].

Азыркы учурда заман талабына жараша мыкты, өз кесибин сүйгөн адистерди тарбиялап чыгаруу үчүн мен ойлойм мектеп жашынан баштап окуучуларга тагыраак айтканда окуучулар кайсы кесипти тандаса ошол кесибине гана жараша кесипке багыттоочу сабактар өтүлсө дагыда билим берүүдөгү чоң жетишкендик болот деп эсептеймин.

Адамзат коомунун өткөн жолун изилдөөчү илим. Коом тарыхы Жер, жаратылыш тарыхынын бир бөлүгү жана уландысы. Коомдун тарыхы жер жүзүндө адамдын пайда болушунан башталат.

- Коом менен жаратылыштагы өнүгүүнүн ар кандай жүрүмү.

Тарых арабча “та’рих” – “сыпаттап айтуу”) – адамзаттын ишмердигин, акыбалын, көз карашын, коомдук алакаларын жана уюмдарын, руханий, чарбалык, социалдык-саясий өнүгүүсүн тээ өтмүштөн бери иликтеген гуманитардык билим тармагы. Адамзат тарыхын изилдөөчүлөр (тарыхчылар) заттык жана руханий булактарга (археологиялык, этнографиялык, жазма, сүрөт, видео, үн, ж.б.) таянышат. Жана ошондой элетарых (латын сөзүнөн "historia" – тарых; өткөндөр тууралуу баян)

1) жаратылыш менен коомдун өнүгүү процесси;

2) адамзаттын конкреттүү жана көп түрдүү мүнөздөгү өткөн тарыхын окуп-үйрөнгөн коомдук илимдердин комплекси

(тарых илимдери). Бул илимдердин чегинде далилдер, окуялар жана процесстер тарыхый булактардын негизинде изилденет. Тарых жалпы тарыхтан жана айрым өлкөлөр менен элдердин тарыхынан турат; -Алгачкы жамааттык тарых,

- Орто кылымдардын тарыхы, жаңы тарых

- Жана соңку жаңы тарых болуп бөлүнөт.

Тарыхтын негизги тармактары болуп экономикалык тарых, аскердик тарых, тарыхый география, ж. б. боуп эсептелишет. Комплекстүү илим болуп саналган тарыхтын органикалык составы болуп адистештирилген Тарых илимдери, археология жана этнография саналышат [5;63]. Маданияттын, илимдин жана техниканын ар тараптуу тарыхы аталган илимдердин (математиканын тарыхы, физиканын тарыхы, философиянын тарыхы ж. б.) жана искусство түрлөрүнүн (музыканын тарыхы,

театрдын тарыхы ж. б.) таарыхый бөлүмдөрү тарабынан изилденет. Тарых тигил же бул чөлкөмдү (африканистика, балканистика), элди (синология, тюркология ж. б.) же элдер түркүмүн (славян таануу) изилдеген гуманитардык илимдердин тобуна кирет.

Тарыхый таанып-билүүнүн функциялары.

Тарых бир катар социалдык функцияларды аткарат. Алар:

1. Таанып-билүүчүлүк функцияны аткарат. Анткени тарыхты окуган адам элдердин, мамлекеттердин өнүгүшүн объективдүү чындыктын негизинде үйрөнүп, адамзат тарыхы боюнча өзүнүн интеллектуалдык деңгээлин байытат.

2. Саясий-практикалык функцияны аткарат. Себеби бул илим тарыхый фактыларды теориялык жактан терең талдоо менен, коомдун өнүгүшүнүн жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктайт. Бул илимий негиздеги саясий багытты аныктоого, субъективдүү чечимдерден оолак болууга өбөлгө түзөт.

3. Дүйнө таануучулук функцияны аткарат. Тарых өткөндөгү тарыхый маанилүү окуялар, тарыхтын өнүгүшүнө салым кошкон инсандар, ойчулдар жөнүндө документалдуу повесттерди жаратат. Тарых түзгөн объективдүү чындык – окуучунун дүйнөгө, коомго, анын өнүгүшүнүн мыйзам ченемдүүлүгүнө терең түшүнгөн илимий көз карашынын калыптанышына жардам берет. Тарыхты изилдөөдө жана үйрөнүүдө фактылардын ролу өтө зор. Коом жөнүндөгү илим фактыларга таянат. Фактылар тарых илиминин пайдубалын түзөт. Тарыхый жыйынтыктар илимий негизде болушу үчүн тигил же бул тарыхый процесс, окуя боюнча бардык фактыларды чогултуу, аларды терең талдоо зарыл. Ошондо гана объективдүү тыянакка келип, таанып-билүүнүн илимий негиздүүлүгүн камсыз кылууга болот.

4. Тарбиялык функцияны аткарат. Бардык элдердин тарыхын, жалпы тарыхты билүү адамдын жарандык мүнөздөмөлөрүн – патриоттуулук жана интернационалдык сапаттарын калыптандырат; коомдук өнүгүүдөгү элдердин, айрым жарандардын ролун аныктайт; адамзаттын адеп-ахлактык эрежелерин аңдап билүүгө мүмкүндүк берет; адамдык абийир, коом алдындагы милдет өндүү дөөлөттөрдү баалоого, коомдогу жана адамдардагы жакшы-жаман сапаттарды ажыратууга, билүүгө, жакшы эмес сапаттардын коомго, адамдардын тагдырына тийгизген кесепет-кейирин аңдай алууга мүмкүндүк берет.

Улуу Конфуций: «Келечекти аңдап билүү үчүн өткөн тарыхты үйрөнгүлө», - деген. Анткени тарыхты үйрөнүү тарыхый түшүнүктөр менен ой жүгүртүүгө, коомду тынымсыз өнүгүүдө кароого, учурдагы коомдук турмушту өткөн мезгил, доор менен салыштырып баалоого, келечекке илимий негизде көз жүгүртүүгө кеңири мүмкүнчүлүктөрдү ачат. Учурду, өткөн турмушту жана келечекти, тарыхый биримдикте, хронологиялык жана диалектикалык байланышта кароо – тарых илиминин эң негизги милдети[8;5].

Тарыхты изилдөө жана үйрөнүү ыкмалары – башкы маселелерден. Мындан эки миң жылдай мурун эле тарыхый ой жүгүртүүдө эки негизги багыт пайда болуп, бүгүнкү күнгө чейин тирешип, талашып, өнүгүп, жашап келүүдө. Алар: тарыхты идеалисттик жана материалисттик түшүнүү.

Тарыхты идеалисттик түшүнүү концепциясын жактоочулар материя менен жаратылышка караганда рух менен аң-сезим биринчи жана маанилүү деп эсептешет. Ушуга байланыштуу алар тарыхый өнүгүүнүн жүрүшүн жана мүнөзүн адамдардын руху жана аң-сезими аныктайт, ал эми экономикадагы ж. б. чөйрөдөгү процесстер экинчи орунда туруп, рухка баш иет дешет. Ошентип идеалисттер тарыхый процесстин негизин адамдардын руханий адеп-ахлактык деңгээли аныктайт, адам коомун адамдар өздөрү өнүктүрөт, ал эми адамдарга аңдай жөндөмдүүлүктү Кудай берген деп эсептешет.

Тарыхты материалисттик түшүнүү концепциясын жактагандар тескерисинче далилдешет. Бул боюнча адамдардын аң-сезимине карата материалдык турмуш биринчи

орунда турат. Экономикалык түзүлүш, коомдогу процесстер жана кубулуштар рухий өнүгүүнү, адамдардын ортосундагы башка мамилелерди аныктайт.

Тарыхты түшүнүүдөгү бул эки концепция пайда болгондон бери адамзат коомундагы не деген залкар акылмандар бул экөөнүн кимиси туура деген маселенин тегерегинде баш катырып, таймашып келет. Бул күрөштүн негизинде коом жөнүндөгү илим да тынымсыз өнүгүүдө. Дүйнө тарыхында XIX к. ортосуна чейин тарыхты идеалисттик түшүнүү үстөмдүк кылып келген. Бул концепция батыштын тарых илиминде азыр да басымдуулук кылат.

Тарыхтын жана жарандык билимдин ролун аңдап билүү, жаңы концепцияларды, азыркы тарыхый жана жарандык билим берүүнүн жаңы багыттарын негиздөөгө, анын максатын жана милдеттерин аныктоого мүмкүнчүлүк берет. Тарыхый билим берүүнү гуманитарлаштыруу, гумандуу инсанды жана коомдогу гумандуу мамилелерди калыптандырууга мүмкүнчүлүк берген, анын башкы багыттарынын бири болуп саналат.

Орто мектептерде тарыхты окутуунун башкы максаты - тарыхый материалдардын негизинде окуучулардын тарыхка, коомго болгон илимий көз карашын калыптандыруу, улуттук жана дүйнөлүк маданий каада-салттарга жуурулуштуруу, маданияттын тилине ээ болуусун, окуучулардын инсандык сапаттарын өткөндү билүүнүн негизинде дүйнөлүк маданияттын маанилүү жетишкендиктерин өздөштүрүүсүнө, өзүн тарыхый өнүгүүнүн субъектиси катары аңдоосуна мүмкүнчүлүк түзүү болуп саналат.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН БУЛАКТАРДЫН ТИЗМЕСИ

1. Акмолдоева Ш. Б. Духовный мир древних кыргызов (по материалам эпоса «Манас») -Б., 1998. – С. 328.
2. Алымкулов З. А. Субстанция и акциденция в метафизике восточного перипатетизма.// Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата философских наук. – Б., 2005. – С. 16.
3. Бокошов Ж. Б. О предмете общения // Философско -методологические проблемы теории общения. – Ф., 1981.
4. Бокошов Ж. Б. Предмет общения в свете материалистического понимания истории. // К. Маркс и Ф. Энгельс о вопросах социальной диалектики. – Ф., 1983.
5. Запорожец А.В. Народное образование. №1, 2002. 13-б.
6. КРда жалпы мектептик билимдин мамлекеттик билим берүү стандарты (КРнын Өкмөтүнүн 2016-жылдын 15-ноябрындагы №590 токтомуна ылайык)
7. М.Р.Рахимова, Т.В.Панкова, А.Т.Калдыбаева. “Педагогикалык ойлордун жана билим берүүнүн тарыхы”. / Бишкек-2009, 246-252-беттер.
8. Мисеев Н.Н. Жаңы заманга – жаңы стандарт. – Кут билим. 27. 02. 2009., 9-б.

УДК: 93.930;85.008

**XVII К. ЖАНА XVIII К. БАШ ЧЕНДЕРИНДЕГИ “КЫРГЫЗ ЖЕРИ” В.Я.
БУТАНАЕВДИН МААЛЫМАТТАРЫНДА**

Жумашова Гүлзада Султановна

тарых илимдеринин кандидаты, доцент.

Ош мамлекеттик университети, чыгыш таануу жана тарых факультети

Аттокур уулу Сапарали- магистрант

Ош мамлекеттик университети, Чыгыш таануу жана тарых факультети
Ош, Кыргызстан

Аннотация: Бул макалада таанымал кыргызтаануучу, этнограф-профессор В.Я.Бутанаевдин енисей кыргыздарынын XVII - XVIII кк. мамлекеттик жана этносаясий түзүлүшү, коомдук алакалары, чарбасы жана анын өзгөчөлүктөрү, кошуна өлкөлөр менен согуштук-саясий алакалары, орустар жана монгол-хотогойтор менен согуштук айкаштары тууралуу изилдөөлөрү, көз караштары талданат. Кыргыз мамлекетиндеги Кыштым институту боюнча илимпоздун илимий тыянактары чагылдырылган.

Негизги сөздөр: профессор В.Я.Бутанаев, Кыргыз жери, этносаясий түзүлүш, кыштымдар, енисей кыргыздары.

XVII к. жана XVIII к. баш чендеринде енисей кыргыздарынын этносаясий бирикмеси орус жазма булактарында “Кыргыз жери” (орус булактарында - “Кыргызская земля”) деп аталган. Енисей кыргыздарынын тарыхынын бул доору профессор В.Я.Бутанаевдин эмгектеринде үзбөй чагылдырылып келет. Бул маселелер боюнча сибиртаануучулар Н.Козьмин, С.Бахрушиндин, этнограф Л.П.Потапов, Б.О.Долгих, археолог Л.Р.Кызласов, О.В.Боронин, кыргыз тарыхчылары А.Абдыкалыков, А.Арзыматов, М.Ч.Кожобеков, О.К.Каратаев ж.б. изилдөөлөрү маалым. Изилдөөчүнүн эмгектеринде Кыргыз улустарынын социалдык-саясий абалы, кыштым институту, экономикалык негизи, кыргыз-орус, кыргыз-монгол, кыргыз-жунгар саясий-аскердик алакаларын комплекстүү, илимий бир бүтүн маселе катары караган.

Енисей кыргыздарынын этносаясий тарыхынын өтө оор, ары кызыктуу, тарыхый окуяларга бай доору XVII-XVIII кк. чектерине таандык. Борбордук Азияда жана Түштүк Сибирде калыптанып жаткан жаңы согуштук-саясий шарттарда енисей кыргыздары жана алардын этносаясий бирикмеси боюнча маалыматтар жазма булактарда жыш эскериле баштайт. Жогоруда көрсөтүлгөн доордун же 100 жылга созулган енисей кыргыздарынын көз каранды эместиги, өз мамлекеттүүлүгүнүн эркиндиги, экономикалык кызыкчылыктары үчүн болгон тынымсыз аскердик жана дипломатиялык күрөшү тарыхый жазма булактарда (негизинен орус тилдүү документтерде), изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде бир топ денгээлде чагылдырылып келет. XVII-XVIII кк. енисей кыргыздары үчүн айыгышкан күрөштүн, дипломатиялык алакалардын жана жигердүү аракеттердин жүз жылы болуп саналат.

Енисей кыргыздары бир учурда түштүктөн Алтан-хандар, түштүк-батыштан – Жунгар хандыгы, түндүктөн – Орус мамлекети (1721-ж. кийин Россия империясы) менен тынымсыз күрөш жүргүзүүгө туура келген.

1368-ж. Юань династиясы кулагандан кийин Минусин ойдуңундагы (Ортолук Енисейде) жашаган кыргыздар этносаясий биримдикти (мамлекеттүүлүктү) же мурдагы Кыргыз каганатынын мамлекеттик-саясий башкаруусунун структурасын калыбына келтиришкен. Бул илимий маселе В.Я.Бутанаевдин изилдөөлөрүндө чагылдырылат. Ортолук Енисейде кыргыздардын өз алдынча этносаясий биримдиги, мамлекети болгондугун XVII-XVIII кк. жазма даректер бекемдейт [6, 432]. XVII-XVIII кк. чегиндеги

орус жазма булактары енисей кыргыздары жана алардын социалдык курамы, жашаган калктын локализациясы, кыштым капчыгайлары, Кыргыз өлкөсүнүн саясий түзүлүшү, эл аралык мамилелерге енисей кыргыздарынын катышуусу ж.б. боюнча кеминде 100 жылдан ашуун убакыт бою так маалыматтарды беришкенин белгилөөгө болот. Енисей кыргыздары тууралуу абалкы маалымат орус булактарында XVII к. биринчи чейрегинен тарта көп эскериле баштайт. Түштүк Сибирди изилдеген таанымал тарыхчы-этнограф Л.П.Потапов Кара Июс жана Ак Июс өзөндөрү бириккен Чулум дарыясынын өрөөндөрүндө, ошол сууларды жээктеп кыргыздар ургалдуу жайгашкандыгын 1626-ж. жазылган орус документтери эскерерин жазат [5, 11-17].

Айрым тарыхчылар Кыргыздардын этносаясий бирикмеси коомдук институттардын формалары толук өнүкпөгөн алгачкы мамлекеттик түзүлүш болуусу керек деген божомолдорду айтышат. Алардын айткан пикирлери жазган тыянактары менен карама-каршы келерин белгилөө зарыл. Сибиртаануучу Н.Козьмин XVII к. кыргыздардын бирикмесин «ыдырап, кулап бараткан мамлекет» катары эсептеген [3,25-36]. С.В.Бахрушин болсо, кыргыздарда борборлошкон мамлекеттүүлүк болгон эмес, анда патриархалдык-уруулук мамилелер гана үстөмдүк кылган деген башка көз карашты айтат. «Енисейлик кыргыздарда патриархалдык-уруулук мамилелердин калдыктары үстөмдүк кылып турган мезгилде, — деп жазат ал, мамлекеттик түзүлүштүн белгилери болгон деп айтуу мүмкүн эмес. Бирок, күч-кубаттуу мамлекеттер менен кошуна болуу аларды кыйын абалга койгон, ошондуктан түзүлгөн кырдаал “Кыргыз жеринде” өз алдынча жашаган уруулардын ич ара байланыштарын бекемдөөгө таасирин тийгизген» [6, 106].

Ошону менен бирге, автор «Кыргыз жери» «саясий бир бүтүндүктү түзүп», Россия менен болгон тышкы саясатында көз каранды эмес болгондугун танбайт. XVII к. баш чендеринде орус элчилери «Кыргыз жеринин» башкаруучусун «Кирбиц падышасы» деп аташып, анын суверендүүлүгүн таанышкан [3,190]. Кыргыздар орус кызмат адамдарына [служивые люди]: «ар бир эл [уруу] өз жеринин ээси, бул жерге монгол падышасы, ханзаадасы, монгол жана калмак тайшалары бизге согуш менен келишкен жок, аскерлерин көргөн жокпуз» -деп жооп беришкен [11, С.55]. Кыргыздар орус элчилерине Ортолук Енисей аймагы же Кыргыз өлкөсү сырттан эч кимге, анын ичинде монгол хандарына да көз каранды эмес экендиктерин так билдиришкен [8,384]. Өз учурунда белгилүү изилдөөчүлөр Н.Н.Козьмин, С.В.Бахрушиндер енисей кыргыздары орус ж.б. баскынчыларына “көз каранды эместик үчүн күрөшүшкөн” деген так, илимий негиздүү пикирлерин негиздешкендери ырас. Б.О.Долгихтин баамында XVIII к. кыргыз коому уруулук-патриархалдык өнүгүүнүн эң жогорку тепкичинде болгон. Орус документтери кыргыздарда жогорку бийлик атадан-балага мурас катары каларын, аскердик иерархиялык болгондугун, кыргыздар туруктуу 3000 атчан аскерди коюуга кудуреттери жетерин белгилешет [14, С.59]. Жазма булактардын дээрлиги кыргыздарда мамлекеттик-башкаруу бийлиги, туруктуу аскери болгондугун эскеришет. Айрым авторлордун эмгектери мурдагы Совет бийлигинин “улуу агалык” идеологиясынын көзөмөлү астында жазылгандыгын эстен чыгарбоо зарыл. В.Я.Бутанаев да эмгектеринде кыргыздарда борборлошкон мамлекеттик бийлик болгондугун танбайт. Ал Н.Н.Козьминден кийин енисей кыргыздарында мамлекеттик-башкаруу бийлиги бул мезгилде (XVII-XVIII кк.) кулоонун алдында тургандыгын белгилеген [5,11].

Профессор В.Я.Бутанаев белгилөөсүндө XVII к. баш чендериндеги кыргыздардын ордо шаары жана саясий борбору Кара жана Ак Июс дарыяларынын ортолугундагы «ак таштуу кыргыз шаарчасында» жайгашкан. Мамлекеттик маанилүү маселелерди чечүү үчүн Кыргыз жеринин төрт улусунун өкүлдөрү катышкан жыйын [хурал] өтүп турган. Маселен, 1627-ж. болуп өткөн жыйында 700 өкүл катышкан [анын ичинен 300ү кыргыз өкүлү]. Бул жыйындарда чечүүчү добуштар кыргыз бектерине таандык болгон. Алар «биргелешип, кеңешип, ар кандай маанилүү маселелерди чечишкен» [7, С08].

Бул жыйында «Кыргыз жерин» башкарууда жогорку бийлик эң «мыкты» деп саналган бекке тапшырылган. XVII к. башында «Немек башкы бек болгон, Кыргыз жери ага чейин анын атасы тарабынан башкарылган». 1630-1640-жж. Номчу «мыкты» бек болуп калган, анын ордун уулу Көчөбай ээлеген. Орустар менен түзүлгөн тынчтык келишимде Көчөбай эң улуу жана урматтуу бек катары «улустук адамдар үчүн, балдар, бир туугандар үчүн, урук, уруу, улус, бүткүл Кыргыз жергеси үчүн Кыргыз жергесинин кеңешинин атынан шерт берген». «Бүткүл Кыргыз жеринин Кеңешинин» болушу ошол учурдагы Кыргыз өлкөсүнүн саясий биримдигин аныктаган; феодалдык бытырандылык мезгилинде жогорку бек мындай саясий бийликке ээ болгон эмес [7,108].

«Кыргыз жерин» башкаруу үчүн чайзандар, болжолу, монголдордон кабыл алынган административдик башкаруу аппаратын кармап турушкан [2, С.55]. Кызматкерлер «тузумер» деген монгол наамын алып жүрүшкөн. Соттордун милдетин — укук мыйзамын сактоочулардын өзгөчө кастасы — «яргучилер» аткарышкан. Башкы соттун милдетин Жогорку бектин өргөөсүндө орун алган «Казыр Яргучи» каардуу сот аткарчу. Тарыхчы Н. Козьминдин Кыргыз жеринин жогорку соту «ожо» деген наам алып жүргөн деген божомолу XVIII к. жашап өткөн езерлик сот Боти-ожонун атына байланыштуу айтылса керек. Болжолу, жогорудагы энчилүү ысымдын экинчи компоненти — «ажа» [ача], б.а. «ага» деген маанини билдирген. Енисей кыргыздарынын XVII к. чегиндеги социалдык-таптык түзүлүшүн кунт коюп караганда, бир да документтен жогорудагыдай наамды кездештире алган жокпуз. Бул титул хакастардын тарыхый санжырасында да учурабайт [8,45]. «Ажо» деген белгилүү наам Хягас мамлекетинин башкаруучусунун жогорку даражалуу наамы болсо, анда бул титул хягас этноними сыяктуу эле кытай булактарында абдан бурмаланган көрүнөт. Мындан, Л.Р.Кызласовдун Боти-ажо деген бир гана ысымга негизденип, бул «байыркы хакастардын» коомдук түзүлүшүнүн өзгөрүлбөй сакталып келишин аныктайт деген суу кечпеген тыянагы чындыктан таптакыр алыс. Орус документтериндеги «мыкты адамдар» деген бек тукумунун өкүлдөрү өз ысымдарына «кашка» жана «мерген» деген ардак наамдарды кошуп алышчу. Маселен, Барчык Магнай кашка, Алтын кашка, Матыр Магнай кашка, Курбан кашка, Айкан Юрукту кашка, Иченей мерген ж.б.

Изилдөөчүнүн тыянагына караганда кыргыз бектеринин жалпы саны салыштырмалуу көп болгон эмес. «Кыргыз өлкөсүнүн» төрт улусунда алардын саны 50-100 дөн 500гө чейин жеткен. Алардын баары тең тууган-туушкандык мамилелерде болушкан. Кыргыз бектери XVII к. баш чендеринде эле ойрот башкаруучулары менен өздөрүн тең абалда сезишип, куда-сөөк болушкан. Алтысар беги Кочөбай Батараев Жунгар хандыгынын негиздөөчүсү Карагула-тайшинин бир тууган карындашы Абахайга үйлөнгөн. 1635-ж. түзүлгөн Жунгар хандыгынын биринчи башкаруучусу, Карагула-тайшинин уулу Баатыр-контайша өз кезегинде Кочөбайдын кайын иниси, ал эми Кочөбайдын уулу Табун болсо Баатыр Контайшанын жээни болуп калган. Борбордук Азиядагы күч-кубаттуу хандар менен куда-сөөк болуу кыргыздардын Түштүк Сибирдеги абалын бекемдеген [7, 108].

В.Я.Бутанаев орто кылымдардын кечки мезгилдериндеги енисей кыргыздарынын социалдык мамилелерин кылдат изилдеген. Кыргыз коомундагы социалдык жашоо, кыргыздардын ар бир жарамдуу эркектеринин коомдогу атайын милдеткерликтери белгиленген. Ар бир бектин жана анын тукумунун мүчөлөрүнүн аскердик милдеткерликтери бар «улустук адамдары» болгон. Чайзандар көп сандаган букараларга ээ болушкан. Алардын чарбасында орус документтеринде «холоп» деп аталган малчылар, «хулдар» жумуш аткарышкан. Алар, негизинен, карызга баткан кедей-кембагалдар эле. Кулдун өз кожоюна жасаган кызмат милдеткерлиги фольклордун маалыматтары боюнча тиги дүйнөдө да сакталган.

Тарыхый санжыраларда кулдарды өз кожоюну менен бирге көмгөн учурлар баяндалат. Чайзандар тууган-туушкандары жана улустук адамдары менен бирге көчүп-конуп жүрүшкөн. Аймактар менен улустардын ортолугунда даана такталган чек ара болгон эмес Согуш коркунучу пайда болгон мезгилде чайзандар өз улусу менен “Кыргыз жеринин” ылайыктуу аймактарында көчүп жүрүүгө укуктуу болушкан. Маселен, Алтысар беги Еренак орустардын кол салуусунан кооптонуп, «өз улусунун адамдары менен Абакандын аркы бетине, ал эми исар, алтыр жана тубалар Абакандын сол жээгине көчүп өтүшкөн» [7, С.108]. Бектер башкарган аймактардын адамдарынын саны бирдей болгон эмес. Шанды Сенчикеневде 22 улус адамы, алтыр беш Таин-Иркеде «улус адамдары 400 дөй адамга жеткен» [7,70].

XVII к. аягында Абакан жана Июс дарыяларынын өрөөндөрүндөгү жайыттарда кыргыздардын улус адамдары кыштымдарды кошкондо 3 миңден ашуун адамды түзгөн. Бек бийлигинин таянычын аскер кошуундары — «хозондор» түзгөн. Хакас фольклорунун маалыматтары боюнча ар бир бек 40 чоро [баатыр] кармаган.

Алар аскердик тектүү катмарды түзүшүп, орус документтеринде «кызмат адамдары» катары баяндалган. XVII к. баш чендеринде «кыргыздардын кызмат адамдарынын саны көп эмес, саны 150 гө жеткен». Түштүк Сибирдин элдеринин ичинен кыргыздар өзгөчө жоокердик мүнөзү менен бөлүнүп турушкан. Орус кызмат адамдары «саны 1000 дей болгон кыргыздардан дайыма коркунуч келип турат...» - деп белгилешкен. Кыргыздардагы аскер иши жана анын өнүгүүсү Алтын хандар жана Жунгар хандыгынын деңгээлинен төмөн болгон эмес. Чабуул коюунун жана коргонуунун өзгөчө тактикалары колдонулган. Аскерлердин негизин атчан жоокерлер түзгөн. XVII к. “Кыргыз жеринин” атчан аскерлери 1000 кишиден турган: «найза жана куюк менен куралданган 400 адамды саадак жана союлдар менен куралданган адамдар коштоп жүрөт...» [1,33]. XVII к. енисейлик кыргыздарда ок атуучу куралдар белгилүү болгон, аларды жунгар, орустардан сатып алып турушкан. Жазуу булактары Еренактын кыргыз жоокерлери салгылашуу учурунда «замбиректерди, мушкеттерди, бир атар чып этмелерди, жааларды колдонгондугун» белгилешет.

XVII к. баш чендерине карата кыргыздар жана кыштымдар Кыргыз этносаясий түзүлүшүнүн бирдиктүү калкын түзүшкөн. Ортолук Енисейдин түпкү калкы болуп эсептелген кыргыздар саясий көз каранды эместиги үчүн тынымсыз күрөш жүргүзүп келишкен [4,67-68]. Енисей кыргыздарынын этносаясий бирикмеси төрт княздык-улустардан турган. Алар Алтысар, Езер (Исар), Алтыр жана Туба (Тубин) улустары эле. Кыргыз өлкөсүндөгү саясий биримдикти аныктаган улустук-башкаруу системасынын ээликтеринин чектери так аныкталган, экономикалык маанилүү кыштым капчыгайларын башкаруу, салык [албан] жыйноо, зарыл учурда аскер кошунун түзүү жолго коюлганын тарыхый булактар менен бирге, бир катар илимий изилдөөлөр чагылдырат [7, С.104]. Кыргыздардын мамлекеттик-башкаруу системасы В.Я.Бутанаев жана Ю.С.Худяковдордун биргелешип жазган монографиясында берилген [6, С.120-122]. Мисалы, Алтысар улусу (хакасча "алтынзархы" – түндүк же төмөнкү) өлкөнүн түндүк тарабындагы Июс дарыяларынын өрөөндөрүндө жайгашкан. Алар “Чоң кыргыздар” жана Енисейдин төмөнкү агымында жайгашкандыктарына байланыштуу “төмөнкү кыргыздар” деген экинчи ат менен да белгилүү болушкан. Бул улуска Кызыл, Шуй, Ачы, тумат ж.б. уруктар киришкен [7, 102].

XVII к. баш чендерине карата кыргыздар жана кыштымдар Кыргыз этносаясий түзүлүшүнүн бирдиктүү калкын түзүшкөн. Ортолук Енисейдин түпкү калкы болуп эсептелген кыргыздар саясий көз каранды эместиги үчүн тынымсыз күрөш жүргүзүп келишкен [4,67-68]. Енисей кыргыздарынын этносаясий бирикмеси төрт княздык-улустардан турган. Алар Алтысар, Езер (Исар), Алтыр жана Туба (Тубин) улустары эле. Кыргыз өлкөсүндөгү саясий биримдикти аныктаган улустук-башкаруу системасынын

ээликтеринин чектери так аныкталган, экономикалык маанилүү кыштым капчыгайларын башкаруу, салык [албан] жыйноо, зарыл учурда аскер кошунун түзүү жолго коюлганын тарыхый булактар менен бирге, бир катар илимий изилдөөлөр чагылдырат [7, С.104]. Кыргыздардын мамлекеттик-башкаруу системасы В.Я.Бутанаев жана Ю.С.Худяковдордун биргелешип жазган монографиясында берилген [6, С.120-122]. Мисалы, Алтысар улусу (хакасча "алтынзархы" – түндүк же төмөнкү) өлкөнүн түндүк тарабындагы Июс дарыяларынын өрөөндөрүндө жайгашкан. Алар "Чоң кыргыздар" жана Енисейдин төмөнкү агымында жайгашкандыктарына байланыштуу "төмөнкү кыргыздар" деген экинчи ат менен да белгилүү болушкан. Бул улуска Кызыл, Шуй, Ачы, тумат ж.б. уруктар киришкен [7, 102].

XVII к. баш чендериндеги Кыргыз өлкөсүнүн борбор шаары жана мамлекеттик-саясий борбору Кара жана Ак Июс дарыяларынын ортолугундагы "ак таштуу кыргыз шаарчасында" жайгашкан. Кыргыз княздарынын баары тең Алтысар улусунан чыгышып, негизинен теги жагынан кандаш туугандар болушкан. Княздар өлкөнү кезектешип башкаруу менен бирге, өлкөнүн бардык аймактарынан салык [албан] жыйноого акылуу болушкан. Бийликти суроо тарамдашкан системада жүргүзүлүп, деспотиялык мүнөзгө ээ болгон [4, 69-70]. Башкаруу бийлиги жана коомдогу калыптанган укук нормалары бир гана байлыкка тарабастан, жашоочулардын керт башына, тагдырына да түз тиешелүү болгон. Салык өлкөдөгү жашы жеткен ар бир эркектен алынган. Салык катары өлкөдөгү калктан кундуз терилери, күмүш, дан азыктары, темир буюмдары жыйналган. Салык төлөө жана аны жыйноо Ортолук Енисейдеги калктын географиялык жактан жайгашуусуна, чарбалык укладына жараша жүргүзүлгөн. Мисалы, тайгага жакын жашаган кыштым уруулары аң терилерин беришсе, шорлор, тубаларлар темир жасалгаларын, түздүктөгү жарым отурукташкан уруулар эгин айдап, негизги салык катары дан эгиндеринен тапшырышкан. Орустардын байкоолоруна караганда кыргыз кыштымдары эриткен металлдардан кыргыздар сапаты мыкты, өткүр куралдарды жасай билишкен, курал менен соода кылуу кеңири жолго коюлган [2,45-47; 10, 197]. Енисейдеги кыргыздардын V-XVIII кк. коомдук өнүгүүсү бир катар социалдык топтордун, катмарлардын келип чыгышы, калыптануусу менен коштолгон. Кыргыздардагы ар бир социалдык катмар [социалдык топ] өлкө турмушунда ар кыл социалдык-экономикалык жана саясий функцияларды аткарган. Орто кылымдардагы Кыргыз каганатынын жалпы калкы "алты будун эл", "алты баг эл" ("алты аймактын же облустун эли") деп аталганы Енисей суу бассейниндеги жана Таластагы кыргыз жазуу эстеликтеринен кезиктирүүгө болот. Кытай булактары ["Тан-шу", VII-X кк., "Юань-ши" XIII-XIV кк.] да кыргыздардын коомдук курулушу, социалдык топтору, мамлекеттик-башкаруу системасы ж.б. тууралуу маалыматтарды беришет.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН БУЛАКТАРДЫН ТИЗМЕСИ.

1. Абдыкалыков А. Енисейские кыргызы в XVII в. –Фрунзе, 1968.
2. Арзыматов А. Из истории политических отношений енисейских киргизов с Россией в XVII — первой половине XVIII вв. - Фрунзе, 1988. - С. 75
3. Боронин О.В. Двоеданничество в Сибири XVII – 60-е. г. XIX в. - Барнаул, 2002, -220 с
4. Бахрушин С.В. Енисейские киргизы в XVII в.//Научные труды III. Избранные работы по истории Сибири XVI-XVII вв. Ч.2. История народов Сибири в XVI-XVII вв. М.: 1955
5. Бутанаев В.Я. Этническая история хакасов XVII-XIX вв. -М.: 1990. -272 с.
6. Бутанаев В.Я., Абдыкалыков А. Материалы по истории Хакасии. XVII-начало XVIII вв. Абакан, 1995.
7. Бутанаев В.Я., Худяков Ю.С. История енисейских кыргызов. - Абакан, 2000. - 272 с.
8. Бутанаев В.Я., Бутанаева И.И. Эне-Сай кыргыздары:Фольклор жана тарых Б.: 2002.297 б.

9. Бутанаев В.Я. Хакасско-русский историко-этнографический словарь.-Абакан, 1999.
10. Бутанаев В.Я. Сказание о великом хакасском князе Еренак беке. –Абакан, 2006.
11. Бутанаев В.Я. История Хакасии. –Абакан, 2009.
12. Демидова И.Ф., Мясников В.С. Первые русские дипломаты в Китае. - М., 1966. - С.

УДК: 93.923;52.09

ТӨРӨКУЛ АЙТМАТОВ –КӨРҮНҮКТҮҮ САЯСИЙ ИШМЕР

Жумашова Гүлзада Султановна

тарых илимдеринин кандидаты, доцент.

Ош мамлекеттик университети, чыгыш таануу жана тарых факультети

Абдималик кызы Тахмина- магистрант

Ош мамлекеттик университети, Чыгыш таануу жана тарых факультети

Ош, Кыргызстан

Аннотация: Бул макалада доорубуздун планетардык залкар жа-зуучу Чыңгыз Айтматовдун атасы Төрөкул Айтматовдун ата-теги, таалим-тарбиясы жана анын билим алуусу жө-нүндө берилди. Макалада ХХ кылымдын 20-30-жылдарын-дагы ата мекени үчүн өз жанын аябаган, мыкты инсан-дарынын бири Төрөкул Айтматовдун өмүрүндөгү коомдук-саясий жана мамлекеттик ишмердүүлүгүнө түзүлгөн өбөлгөлөрдү иликтөөгө аракет жасалды.

Негизги сөздөр: Т.Айтматов, ишмердүүлүк, улуттук мамлекет, ата-теги, билим, тарбия, реформа, заман, советтик, кызмат, эл душманы.

Төрөкул Айтматовдун ата-тегинен айтылуу манаптын же чынжырлуу байдын изин табыш кыйын деп айтылчу. Кыргыздын сол канатына кирген кытай уруусунун ичиндеги Шекер уругунан тараган, өз мээнети менен турмуш кечирип, итке минген кедей да эмес, малы тоого батпаган чириген бай да эмес, бирок жашоо-турмушуна тың, эл арасында кадыры бийик адамдардан болушкан экен. Ата-жотосу ким экендигин, жети атасын билүү парздыгын кыргыздын атын дүйнөгө тааныткан Чыңгыз Айтматовдун да атайын эскерген жайы бар.

(Айтмакчы, 2013-жылы профессор Роза Айтматова жарыялаган "Тарыхтын актай барактары" аттуу даректүү китепте Айтматтын атасы Кимбилди Кончужок уулу өз заманындагы бай киши болгону ачыкталды).

Улуу жазуучуунун чоң атасы Айтмат жетим калып, Биринчи дүйнөлүк согуш алдындагы каатчылык заманда тикмечилик өнөрү менен алектенген жана эл арасына таанылып, “Айтмат машинечи” катары белгилүү болгон. Кийин тигүү аспабын кызына өткөрүп берип, агасы Биримкул экөө Шекерге тегирмен салып, шекерликтер менен жакынкы айылдардагы элдин буудайын тартып берип, иш жакшы жүрүшүп турган чагында, кайсы бир караниеттердин айынан тегирмени өрттөнүп кетет. Айтмат он жашар баласын ээрчитип алып, Маймак темир жол бекетинин жанындагы Тешкен-Тоо курулушуна жумушчу болуп кетет. Бул эми 1913-жылдагы окуя.

Айтматтын бир тууган агасы Биримкулдун эки аялынан үч баласы – Алымкул, Өзүбек жана Керимбек, ал эми Айтмат менен Айымкандан беш бала – Айымкүл, Төрөкул, Карагыз, Гүлайым жана Рыскулбек. (Ал эми Төрөкул менен жубайы Нагима Хамза кызынан беш бала - Чыңгыз, Илгиз, Люция жана Роза. Алардын Люция менен эгиз төрөлгөн Рева деген уулу бир жашка жетпей чарчап калган).

Төрөкул курулушта атасына жардамдашып жүрүп, эки жылдан кийин темир жолчулардын каты менен Олуя-Атадагы орус-тузем мектебине жолдомо алат. Талаа-түзгө уулун жалгыз жөнөтүүнү каалабаган Айтмат шаардагы мектепке эмгек сабагынан үйрөтчү мугалим болуп ишке кирет. Айылга барып үй-бүлөсүн шаарга көчүрүп келет. Ошентип социалисттик Кыргызстанды куруунун башында турган мамлекеттик жана саясий ишмер Төрөкул каргадай кезинен орус мектебинен окуп, эртелеп билим алууга жетишет.

Төрөкул Айтматовдун кыска өмүр баянына баам таштаган киши анын жооптуу кызматтарда кыска убакыт иштегени, кызматтык тепкичи Кыргызстандын бир топ жерлеринде – Караколдо, Жалал-Абатта, Араван-Буурада улантылганын, Бишкек (Пишпек, Фрунзе), Москва, Ташкент шаарларында өткөнүн байкабай койбойт.

Жаңыдан таканчык алып жаткан советтик бюрократия улуттук кадрларды кыска убакытка жер-жерлерге жооптуу кызматтарга дайындап, аны менен эле тим болбой, алардын артына коопсуздук кызматынын адамдарын андытып койгондугу менен айырмаланган. Мурдагы падышалык оторчул бийлик тушунда жергиликтүү элдин арасынан иш кагаздарын жүргүзүүгө азыноолок өкүлдөрүн алса, коммунисттик бийлик тушунда улуттук кадрлардын ишин тескеп, багыттап турууга чоң борбордон келген өкүлдөр коюлган.

Төрөкул Айтматовдун Караколдо кандай иштегенин, кимдер менен кандай мамиледе болгонун, кайсы топко кошулганын коопсуздук кызматынын өкүлдөрү ("чекисттер") тийиштүү жерлерге жеткирип турушканы кийин ачыкка чыкты.

Түштүктөгү жер реформасын жүргүзүүдө да өзүнүн дилгириги менен чоң салымын кошкондугу бүт калың журтка белгилүү. Төрөкул Айтматовдун Жалал-Абат менен Араван-Буура районундагы кызматы Кыргызстандын түштүгүндө жер реформасын жүргүзүүгө багытталган болчу. Мурдагы ири жер ээлеринен, орус бийлиги тушунда жергиликтүү элдин сугат жерлерин тартып алган келгиндердин жерин дыйкандарга бөлүп берүү, большевиктер бийликке келип атканда убада кылган “жер – дыйкандарга” убадасы Кыргызстандын түштүгүндө 1920-жылдардын аягында, 1930-жылдардын башында ишке ашырылган.

Атасынын ошол кездеги ишин алты жашка чыгып калган Чыңгыз кийинки эскерүүлөрүнүн биринде минтип эскерген: “Менин бала кезимде эсимде калган атамдын элеси - узун бойлуу, ичке, капкара чачтары артка таралып, гимнастержакан, галифе шым, анан кончу бийик булгаары өтүкчөн эле. Кош дөңгөлөк жумшак араба, алдында арабакеч, артындагы отургучта атам отурчу.

Ал кездеги Фергана өрөөнүндөгү кызматтагы адамдар турчу үйлөрүбүз бийик коргондор менен курчалып турчу. Бул жердин өзүнчө эрежелери болор эле. Баары бир маале болуп ынтымакта турушчу. Бардык маселени, той болобу же кимдир биөөнү а дүйнөгө узатабы, мунун баарын мааленин эң улуусу, аялыбы эркегиби, ушулар чеччү. Мааледегилер чогуу киришчү. Бул салт Кыргызстандын түштүгүндө, анан да Өзбекстанда азыр да сакталууда.

1934-жылы мен алтыга чыгып калгамын. Атам Төрөкул Айтматов өз мезгилиндеги таанымал адам болчу. Ал көп окуган билимдүү, Жамбулда орус мектебин бүткөн эле. 30 жашка чыга элек кезинде жооптуу кызматтарда иштеп калган. Революциянын жеңиштери турмушка кире баштаган. Айыл чарбасын коллективдештирүү деген албан иш турган. Көпчүлүккө колхоздоштурууну колдошчу. Мурда калыптанып, тамырлап кеткен тартиптерди жоюу керек эле. Бардык күчтү бир жерге топтоп, кедейликтен чыгуунун аргасы жасалып жаткан.

Фергана өрөөнүнүн бир ныптасындагы Кыргызстандын түштүгүндөгү Араван районунда атам күн сайын тынбаган мээнетти талап кылган, түйшүгү түмөн пахтачылардын камы менен жүрчү. Күн-түн тынбай, кайсы бир пахтакерге техника

жагынан, башка бирөөсүнө сугатка суунун бөлүшүн текшерип, башка бирөөнө иштөөсүнө шарт түзүп берем деп эле чапкылап жүрчү. Атамын жанынан киши үзүлчү эмес.

Төрөкул Айтматов бийликтин күндөн-күнгө күч алып бараткан өлүм кылычы жакындап калганын сезип, айланасында болуп жаткан зордук-зомбулуктар убактылуу экенин айтып, өмүрүнүн акырына чейин акыйкаттан үмүт үзбөй жашаган. Кийин Фрунзедеги түрмөдөн аман чыкпасына көзү жеткенден кийин жердеши Теңирберди Алапаевге аманатын тапшырган. Ал эми анын үй-бүлөсү тарткан азап-тозоктор, атасын күткөн балдары менен төрт баланын түйшүгүн мойнуна алган Нагима Айтматованын эрдикке тете иши өзүнчө узун сөз.

“Атам мындан 53 жыл илгери атылган экен, мен азыр 54 жашка келдим. Ортондон канча мезгил өттү. Эмнеге өткөндү эстеп өзөлөнүп жатам? Арманымды кимге айтам? Эгер ал азыр өлсө, же анын курман болгонун ошондо, 1938-жылы айтышса, мүмкүн бул кайгыны көтөрүү жеңилерээк өтөр беле. Бизди канча жылдар алдап келишти. Атамды канча жыл күттүк. Канча азаптарды тарттык. Атам мына келет, азыр келет деп куру кыялга канча алдандык. Аларды кантип көмүшкөн – ушундай да мыкаачылык болорбу?!” - деп жазат “Тарыхтын ак тактары” деген эскерүү китебинде Төрөкул Айтматовдун кызы Роза Айтматова.

Төрөкул Айтматовду кандай кыйноолор менен суракка алышканын Кыргыз ССР КГБсынын төрагасы Жумабек Асанкуловдун кабинетинде кызы Роза Айтматовага көрсөтүшкөн.

“1991-жылы мен аны Кыргызстандын КГБсынын жетекчиси Ж. Асанкуловдун кабинетинде көрүп окуп чыктым. Протокол машинкага басылган, ар бир барагы Төрөкул Айтматовдун алсыз колу менен сыя калем менен ырасталган. Мындагы коюлган колдор башка документтердеги коюлган колдордон кадимкидей айырмаланып турат. Мунун баары, кыязы, таасир этүүнүн атайын чараларын колдонгондон кийин болсо керек, суракка алган кишини эси оогончо уруп-токмуктоп, анан тергөөчү протоколдун кайсы жерине кол кой десе, ошол жерге мажбур кол койдуртчу. Протоколду окуп атканда сурак берип аткан баарын айласыз моюнга алышын чындыкка дегеле коошпогон жоопторунан улам байкоого болот. Мунун баары тергөөчү тарабынан алдын-ала программага салынган схемага дал келет.

Соттук отурум бүттү деп жарыяланат. Акыркы сөзүндө айыпталуучу адилет өкүм чыгарылышын сурайт. Сот кеңешүүчү залга кетет.

Түнкү саат 23төн 25 мүнөт өткөндө өкүм угузулат: "Төрөкул Айтматов жазанын эң жогорку түрүнө – жеке өзүнө таандык мүлкү тартылып алынуу менен атылсын!" Соттук отурум бүттү.

Сотторго болгону “эл душманын” атууга өкүм чыгаруу үчүн 20 мүнөт гана талап кылынган. Бир сутканын аягына чейин 35 мүнөт калган. Бул убакыт өкүмдү ишке ашырууга толук жетет. Архивдик материалдарда “Төрөкул Айтматовду атуу боюнча өкүмдү ишке ашыруу Фрунзе шаарында 5.XI.1938-жылы өткөнү жазылган справка да бар”, - деп жазат профессор Роза Айтматова эскерүү китебинде.

Нагима Айтматованын кайрылууларына “анын күйөөсү туура соттолуп, алыскы лагерге кат жазуу укугу жок” кесилип кеткени” тууралуу жооп каттар келип турчу.

“Күтүү менен коркуу аралашкан бул он жыл да өттү, - деп жазат Роза Айтматова жогорудагы эскерүү китебинде. - Атам эми бошонуп келиши керек эле. Биз күтүп аттык, көчөдөн өткөн бирөө бурулуп калабы, эшикти кача тыкылдатат деп, күн-түн тынбай күтүп калдык. Бирок эч кабар жок.

Дагы он жыл өттү... Апам Төрөкул тирүү, ал келет деп ишенип, аны издөөсүн токтоткон жок. Атамын дайнын билүүгө эми эрезеге жетип калган Чыңгыз да кирише баштады.

1956-жылы Нагима Айтматова Кыргыз ССРинин прокуроруна Төрөкул Айтматовдун тагдырын билип берүү өтүнүчү менен кайрылат. Ага иш териштирилип жатканын билдиришет. Ошондо Чыңгыз СССР прокуратурасына кат менен кайрылат.

20 жылдан бери атамнан тагдыры тууралуу бир да кабар алалбай келатабыз, анын тирүү же өлүү экенин, качан соттолгонун, кимдер тарабынан соттолгонун, чын эле Мекен алдында айыптуубу же айыптуу эмеспи билбейбиз. Бул суроолордун бизде пайда болушуна ушунча жылдар биз болуп өткөн окуяларды кайгыруу менен кабылдап, көңүлбүздүн тереинде атабыздын совет бийлигинин алдында атабыздын күнөөсү жоктугуна ишенбей, совет бийлигинин Орто Азияда орнотулушу жана бекемделиши үчүн оор жылдарда жанын аябай күрөшкөнүн билебиз... Менин билишимде, атам ВКП (б) Кыргыз обкомунун катчысы, башка жооптуу партиялык жана мамлекеттик кызматтарда ак жана таза иштеген. Кийинки мезгилде ал Москвада Марксизм-ленинизм институтунда окуган, жыйынтыктоочу курсту бүтүрүп жаткан. Эми партия 1937-жылкы окуяларды калыс кароого киришкен чакта атамдын тагдыры эмне болгону тууралуу билгибиз келет. Мындан жеке эле анын эмес, биздин үй-бүлөнүн тагдыры чечилгени турат. Мисалы, ушул себеп менен мени аспирантурага кабыл албай коюшту, ага өтүшкө менде толук шарттар бар болчу. Ушундай эле иш менин Москвадагы Геология чалгындоо институтун бүтүргөн иниме да туш келди. 1954-жылы орто мектепти аяктаган карындашымды борбордук вуздарга өтүүчү мыкты жыйынтыктарына карабастан, Москвадагы жогорку окуу жайына албай коюшту.

Жыйынтыгында кеп мында деле эмес, мүмкүн бул майда нерседир, айтпай деле койсом болмоктур, бирок да бизге акыйкаттыктын орнотулушу зарыл, атамдын, биздин эл алдындагы жүзүбүз жарык болуп, адилдик орнотулушун каалайбыз”, деп жазган Чыңгыз Айтматов.

Эчен жылдык азап-тозок, күтүү менен канчалаган уйкусуз түндөр, кат менен кайрылууларга 20 жылдан кийин жооп келип, коопсуздук кызматы Төрөкул Айтматовду 1938-жылы атып жок кылышканын, партиялыгы калыбына келтирилип, кылмыш иши кыскартылганын ырастаган жооп беришкен.

Ушундан эки жылдан кийин 1959-жылы Таласта Керимбек акенин үйүндө Алымкул Төрөкул, Өзүбек жана Рыскулбектин арьбагына арналып ашы берилип жакындары бийлик тарабынан жаш кезинде жок кылынган азаматтарын эскеришти.

Социализм тарыхый тактыдан кулап түшпөсө Төрөкул Айтматов, Жусуп Абдырахман, Баялы Исакеев сындуу кыргыз интеллигенциясынын алгачкы каймактарынын сөөгү кайсы жерге жашырылганы ачык айтылбай, совет бийлигинин оз элине карата жасаган кандуу кылмышынын изи жашыруун калышы мүмкүн эле.

1991-жылы Бүбүйра Кыдыралиеванын айтуусу менен кылымдагы кыңыр иштердин биринин изи ачылып, сталиндик жазалоочу машиненин айынан жазыксыз набыт кеткен 137 азаматтын жашыруун көмүлгөн жери табылды. Төрөкул Айтматовду жүрөккө атышканы 53 жылдан кийин ачыкка чыкты.

Табылган сөөктөрдүн арасындагы Абдрай Абдырахмановдун, Жусуп Абдырахмановдун, Төрөкул Айтматовдун, Юсуп Булатовдун чөнтөктөрүнөн айыптоо бүтүмү чыккан. Бул Бишкектин түрмөсүндө жаткан 137 адамга “экилик”, “үчилтик”, “атайын бригада” тарабынан 1938-жылы 5-ноябрдан 8-ноябрга карата гана чыгарылган өкүмдөн кийин атылгандардын сөөгү. Бирок тилекке каршы анын өмүрү, коомдук-саясий ишмердиги өтө жооп-туу жана кооптуу мезгилге туура келген. Жооптуу болго-ну улуттук автономия тибиндеги мамлекетти түзүүгө киришкен. Ар кандай жооптуу кызматтарда иштегенди-гине байланыштуу Т.Айтматов тайманбастан элдин жү-гүн көтөргөн. Ал эми кооптуусу - болгон күчүн советтик коомду курууга арнап, аягында бейкүнөө репрессиянын курмандыгына айланган инсандардын катарында Т.Айт-матовдун да

болгону өкүнүчтүү. Ал эми кайсы жерде көмүлгөнү дайынсыз канча азаматтардын сөөгү кайда экенин жакындары ушу кезге чейин билишпей келатканы канча!

ПАЙДАЛАНЫЛГАН БУЛАКТАРДЫН ТИЗМЕСИ

1. Смирнов Е.Т. Сыр-Дарьинская область: Описание, составленное по официальным источникам. - СПб., 1887.
2. Айтматов Ч. Менин Мекеним // Төрөкул Айтматов. - Б.: Илим, 1993.
3. Айтматов Ч. Статьи, выступления, диалоги, интервью. - М., 1988.
4. Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или кара кыргызы: Очерки истории и быта населения западного Тянь-Ша-ня и исследования по его исторической географии. - Б.: Илим, 2001.
5. Аристов Н.А. Труды по истории и этни-ческому составу тюркских племен // Отв. ред. акад. В.М. Плоских. - Б.: Илим, 2003.
6. Материалы по истории киргизов и Киргизии. Выпуск I. - М.: Наука, 1973.
7. «Обзор Сыр-Дарьинской области за 1885 год». - СПб., 1886.
8. Р. Айтматова Тарыхтын актай барактары. Б., 2018. 328 б.
9. «Туркестанские ведомости» газетасы, 1874-жыл, №41.
10. <https://sputnik.kg/society/20181110/1041937790/torokul-aytmатов-tuuraluu-17-fakt.html>

УДК:398.323.(575.2)

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН УЛУТТУК ЖАНА ДИНИЙ БААЛУУЛУКТАРЫНЫН НЕГИЗГИ МАСЕЛЕЛЕРИ

Жумашова Гүлзада Султановна

тарых илимдеринин кандидаты, доцент

Ош мамлекеттик университети, чыгыш таануу жана тарых факультети

Мухаматжан кызы Эльнура - магистрант

Ош мамлекеттик университети, Чыгыш таануу жана тарых факультети

Аннотация: Бул макалада Кыргызстанда исламдын модернизациясы, жогоруда белгилеп өткөндөй, СССРдин кыйроосу жана улуттук көзкарандысыз Кыргыз Республикасынын пайда болушунун артынан болуп өткөн чечкиндүү өзгөрүүлөрдүн жыйынтыгы болуп саналат. Ошентип, модернизация “жогорудан” уюшулган эмес, аны кокустан бышып жетилген жана өзгөрүүлөргө даяр болгон реформатор – дин кызматкерлери демилгелеген эмес. Ал бир катар жалпы себептердин натыйжасында келип чыккан. Биздин оюбузча, Кыргызстанда баишталган исламдын модернизациясынын негизги өзгөчөлүктөрүнүн өбөлгөлөрүн иликтөөгө аракет жасалды.

Негизги сөздөр: Кыргызстан, кыргыздар, диний, улуттук, баалуулук, ислам, салт, модернизация, ишмердүүлүк, мамлекет, тарбия, реформа.

Азыркы учурга чейин, кыргыздардын качан жана кантип исламды кабыл алгандыгын аныктоочу, бай тарыхый фактыларга таянган эмгектер абдан аз. 1000 жылдык тарыхы бар “Манас” эпосуна таянсак, кыргыздар Түштүк Сибирде жашап турганда эле исламды кабыл алып, мусулман болушкан. Бул жөнүндө Манастын атасынын – Жакып (Якуб), чоросунун – Алмамбет – Али Мухаммеддин арабча аттары күбөлөйт. Башка тарыхый булактардан билингендей, кыргыздар Борбор Азиянын аймагында, анын ичинде азркы Кыргызстандын аймагында жашап турганда, алар мусулманчылыктан тышкары болушкан. Мисалы, орто кылымдардын белгилүү тарыхчысы М.Х.Дуглати (Дулати)

(1499- 1551), 16-к. окуялары жөнүндө, Чагатай улусунун кулашынын натыйжасында пайда болгон Моголистан өлкөсү жөнүндө “Тарих-и-Рашиди” чыгармасында минтип жазат: “Исламды толук кабыл алган моголдор (түрктөшкөн монголдор жана алардын ассимиляцияланган тукумдары), мусулмандар менен аралашып кетишкен, ал эми кыргыздар болсо динсиз калышкан, ошондуктан моголдордон бөлүнүп кетишкен”.

[1.56] Мындан, 16-кылымда кыргыз уруулары али өздөрүнүн исламга чейинки ишенимдери менен жашап тургандыгын көрүүгө болот. Бирок ошол эле “Тарих-и-Рашиди” китебинде кыргыздардын ошол убактагы саясий лидеринин – Мухаммед-кыргыздын аты көп жолу аталат. Демек, айрым кыргыздар, өзгөчө кыргыз урууларынын башчылары, формалдуу түрдө болсо да исламды кабыл ала башташкан.

Ислам Түркстандын аймагында жайыла баштаган убакта кыргыздар Кыргызстандын түштүгүндө жашашкан 16-к. башында жазылган “Тарыхый жыйнакта”, Өзгөндө негизделген тарикатка, Саид Мир Жалал Мавлона Азам, кыргыздын эки уулу Акуул жана Отузуул, Салусбек, Булгачы, Бостон, Теит, Чукук, Жоокесек, Доолос, Канды, Кыдырша кирген. Кийин Отузуулдун балдары Адина, Минкуш, Карабагыш, Тагай тарикатка киришкен. Караул алты баласы: Айбаш, Мундуз, Чоңбагыш, Саруу, Сунган жана Кытай менен тарикатка келип кошулган.

Тарыхый булактардан маалым болгондой, XVIII-XIX кк. кыргыздар толугу менен исламды кабыл алышкан. Бирок ал кыргыз урууларынын арасында бирдей деңгээлде таралган эмес. Тагыраак айтканда, орто кылымдардын орто ченинен баштап, исламга ишенген жана динге катуу берилген, анын окууларын жана билимин, коомдук практикасын, салттарын өздөштүргөн өзбектер жана тажиктер менен коңшу жашаган түштүк урууларына ислам дини, түндүк урууларына салыштырмалуу чоң таасирин тийгизген. Түндүк кыргыздар, өздөрүн мусулман деп эсептегенине карабастан, 19-к. аягына чейин исламдын талаптарын катуу кармаган эмес. Түндүк кыргыздарынын арасында исламдын таралышына жана бекемделишине Кыргызстан Орус империясынын курамына киргенден кийин славяндар менен кошо көчүп келген татарлар, өзбектер, уйгурлар, дунгандар (Талас, Чүй өрөөндөрү, Ысык-Көл ойдуңу жана нарын багыты) көмөктөшкөн.

Ошондой эле, кыргыздардын исламды кабыл алуусу Кокон хандыгынын тушунда ишке ашкан деген да пикир бар. Бул жөнүндө Б.Жамгырчинов мындайча жазган: “Кыргызстандын Кокон хандыгы тарабынан колониалдаштыруусу исламдын таралуусу менен коштолгон”.

Б.Малтабарованын маалыматтарынан, исламдын кыргыздардын жашоосуна болгон таасири, алар Кашкардын жана Фергана өрөөнүнүн мусулман калктары менен экономикалык жана саясий мамилелерди орното баштагандан кийин интенсивдүү боло баштаганына далилдерди көрөбүз. Өзгөчө ал ислам дини расмий дин болуп эсептелген Кокон хандыгынын тушунда күчөгөн[7.56].

Массалык атеизм адамдардын руханий жашоосунун мүнөзү катары калыптанган. Жаңы бийлик жаңы коомдун социалдык-экономикалык, маданий жашоосун өзгөртүү үчүн массалык атеизмге багыт алган. Совет бийлиги орногон алгачкы күндөрдөн тартып партиянын динге жана диний мекемелерге каршы программасы ишке аша баштаган. Жер жөнүндөгү декрет жерге болгон жеке менчикти жана диний мекемелердин бардык жерлерин (медреселер, вакфалар) жойгон. Диний мекемелер өздөрүнүн кызматкерлери иштей турган негизги экономикалык-финансылык базасынан ажыраган. Т. Чоротегин Совет бийлигинин тушунда, өзгөчө Сталиндин учурунда, мусулман дин кызматчылары куугунтукталган, мечиттер жана диний окуу жайлар бузулган деп жазат.

Кыргыздар Совет бийлигинин тушунда мусулман бойдон калса да, (үрп-адаттарды сактап (эркек балдар сүннөткө отургузулган) ; мусулмандык салт боюнча үйлөнүп жаткандарга нике окулган ; өлгөндөргө жаназа окулган ;) диний билим алууга

мүмкүнчүлүгү болгон эмес. Биринчиден, Совет бийлиги, бардык диний мектептерди жаап, диний билим алууга, диний пропагандисттерди даярдоого жана жаңы билимдүү диний муундун пайда болушуна тоскоолдук жараткан. Экинчиден, орто жана жогорку окуу жайларда атеизм сабактары окутулган, массалык маалымдоо каражаттарында, атайын брошюралар жана китептер, калктын арасында өткөрүлүүчү оозеки лекциялар аркылуу динге каршы пропаганда жүргүзүлгөн. Натыйжада, кыргыздардын арасында ашынган атеисттердин болбогондугуна карабай, мусулмандык эрежелерден кабары жок, диний жөрөлгөлөргө шалаакы мамиле жасаган адамдардын саны өскөн[8.56].

СССРдин кыйроосунан кийин, мурдагы Советтер Союзунун бардык республикаларындай эле, Кыргызстан көзкарандысыздыкты алды. Анын натыйжасында кыргыз коомчулугунда исламдын кайра жаралуусуна, таралуусуна жана терең бекемделишине реалдуу шарттар түзүлгөн.

Ошентип, көчмөн мал чарбачылыктын узак убакытка созулган үстөмдүгү да, катаал падышалык колониялык саясат да, совет убагындагы күжүрмөн, зөөкүр атеизм да Кыргызстандын калкынын исламдашуу процессин үзгүлтүккө учурата алган эмес, алар болгону аны артка тартып турду, бирок толугу менен элдин аң-сезиминен исламга ишенимин сүрүп чыгара алган эмес.

Ошого байланыштуу кыргыз өкүмүштүүсү Дүйшөнбиев С.У. исламдын азыркы абалын, өнүгүү абалын жана процессин “реисламизация”, б.а. исламдын өнүгүүсүнүн жаңы тарыхый шарттарда кайра жаралуусу катары кароону сунуштайт.

Анык фактылардын негизинен карасак, диний чөйрө ар бир коомдун маанилүү, ажырагыс бөлүгү болуп эсептелет, жана ал коом менен бирге өзгөрүүлөргө дуушар болот. Бул логикага ылайык, СССРдин кыйроосу жана жаңы, улуттук, көзкарандысыз мамлекет – Кыргыз Республикасынын пайда болушу сыяктуу өтө маанилүү, тагдыр чечүүчү окуялар Кыргызстандагы исламдын өнүгүүсү менен байланышкан заманбап модернисттик процесстерге негиз салды.

Дал ушул окуялар диндердин, анын ичинде исламдын кайрадан жигердүүлүк менен жаралуусуна негиз болгон. Исламдын сыйынуучу жана окутуучу жайларынын санынын өсүшү, талашсыз түрдө, калктын исламдык өзүн өзү таануусунун өнүгүшү менен коштолгон, жана ошондой эле мусулман уюмдарынын, дин кызматкерлеринин жигердүүлүгүнүн олуттуу өсүшүнө алып келди. Кыргызстанда калктын арасында исламдын популярдуулугу күжүрмөн атеизмдин жетимиш жылдан ашуун убакытка созулган кысымынан кийин орчундуу өстү.

Кыргызстанда исламдын модернисттик тенденциялары 80-жж ортосунан баштап жана 90-жж башында так байкала баштаган. Бул мезгил үчүн бүтүндөй алганда исламдын жанданышы, макамынын жогорулашы жана анын коомдогу таасиринин өсүшү мүнөздүү.

Кыргызстанда исламдын өзгөүү процесси алар төмөндөгүдөй спецификалык өзгөчөлүктөр менен шартталган бир катар өзгөчөлүктөргө ээ: 1) кыргыздардын жана башка мусулман калктарынын коомдук аң-сезиминде исламдын тамыр жаюусу; 2) кыргызча “элдик”, “турмуштук” исламдын синкреттик мүнөзү, анда сүннөттүк исламдын негизги жоболору менен бирге политеистикалык культтар, ошондой эле каада-салттар жана жөрөлгөлөр чырмалышкан; 3) көчмөн мал чарбачылыктын жана көчмөн жашоо ыңгайынын узак үстөмдүгүнүн астында калыптанган кыргыздардын менталитети. Модернизациянын жүрүшүнө таасир берген олуттуу факторлорго, Советтик бийлик жылдарында үстөмдүк кылган күжүрмөн атеизмдин байкаларлык таасирин да кошууга болот.

Белгилеп кетүүчү нерсе, өзүнүн кайра жаралуу жана жигердүү өнүгүү этабына, б.а. модернизация процессинин башталышына, Кыргызстанда ислам жакшы маанайда келген жок, себеби Советтик Кыргызстанда, Советтер Союзунун бардык жерлериндей эле, исламдын таасири олуттуу деңгээлде үзгүлтүккө учураган жана алсызданган. Мисалы,

коом-таануучу өкүмүштүүлөр социологиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыгында, 1977-ж. салттуу динин ислам деп көрсөткөн калктардын 70% аны тутунбаганын эсептеп чыгышкан. Ал гана эмес, чоң курактагы адамдардын ичинен 10 жылдык интервал менен алганда (21 жаштан 80 жашка чейинки адамдар жөнүндө сөз болуп жатат), улам кийинки жаш курактагы топтун өкүлдөрү мурунку топтордун өкүлдөрүнө караганда болжол менен 1/3ге азыраак динчил болушкан [4.89].

Бирок ошентсе да, акыйкаттык үчүн белгилеп кетүүчү нерсе, массалык аң-сезим чөйрөсүндө ислам, расмий атеисттик адабиятта көрсөтүлгөндөй төмөн түшкөн эмес: советтик бийлик жасаган бардык тоскоолдуктарга карабай, жергиликтүү калк өздөрүнүн этностук өзгөчөлүгү катары карап өжөрлүк менен элдик исламдын салттуу сыйынуу жөрөлгөлөрүн карманышкан.

Модернизациянын максаты, акыркы жыйынтыгы – исламдын доордун талаптарына жана конкреттүү шарттарга ыңгайлашуусу. Бирок, модернизация процессинин масштабдары, процесстин арышы бир жагынан- диндин өзүнүн так алкагы менен, экинчи жагынан – Кыргыз Республикасынын светтик өлкө болгондугу менен чектелген.

Демократия жана базар экономикасынын калыптануу жолуна түшкөн Кыргызстандын көзкарандысыздыгынын алгачкы жылдарында тездик менен таптакыр жаңы диний кырдаал түзүлгөн.

Изилдөөчүлөр бекеринен өтүп кеткен 20-кылымдын акыркы он жылдыгын диндердин “алтын кылымы”, ренессансы деп атаган эмес. Диндердин сандык жана сапаттык өсүшү, жигердүү өнүгүүсүн төмөнкү фактылар ачык көрсөтүп турат. Ошентип, мисалы, эгер 1991-ж чейин Кыргызстанда болгону 5-6 диндик агым болгон болсо, ал эми азыр алардын саны 30 дан ашып түшкөн. Мечиттердин саны да бир кыйла – 39 дан 2500гө чейин - өскөн. Эгер көзкарандысыздыкты алууга чейин бир дагы ислам окуу жайы жок болгон болсо, азыр жогорку окуу жайлардын саны эле 9, анын ичинде бир университет бар, ал эми медреселердин саны 50 дөн ашкан[3.189].

Азыркы учурда республикада мамлекеттик-конфессионалдык мамилелер принципалдуу жаңы шарттарда өнүгүүдө. Адам укуктарынын артыкчылыгына негизденип, суверендүү Кыргыз мамлекети өнүгүүнүн демократиялык жолун жарыялады. Мамлекеттик атеизм саясаты диний маселени чечүүнүн демократиялык жолу менен алмашты, эркин дүйнө тааным мүмкүнчүлүгүнө жана диний ишенимди өзү аныктоого, өзүнүн динин жайылтууга жол берилди.

Өткөн мезгилдеги динге жана диний уюмдарга коомдун өнүгүүсүн жайлаткан, саркынды көрүнүштөр катары караган расмий көз караш, аларды азыркы коомдун реалдуу компоненти катары таануу менен, алардын маданиятка, мамлекеттүүлүктүн калыптанышына жана өнүгүүсүнө кошкон тарыхый салымына объективдүү баа берүү менен, алардын коомдук позицияларын жана демилгелерин сыйлоо менен алмашкан.

Диндин жана ишенимдин эркиндиги боюнча жалпыга таанымал дүйнөлүк нормаларга жооп берген, ОБСЕнин стандарттарын сактаган Кыргызстандын мыйзамы, динди эркин тутунууну жана диний салт-жөрөлгөлөрдү эркин аткарууга чоң мүмкүнчүлүктөрдү ачты.

Жаңы диний кырдаалдын калыптанышы түрдүү багыттардагы диний уюмдарга республикада эркин жана ар тараптуу өнүгүүсүнө жол ачты.

Коомдун ишмердүүлүгүнүн бардык тараптарынын демократиялаштырылуусу Кыргызстандын жарандарына өздөрүнүн ишенимдерин ачык билдирүүгө уруксат берди. Өлкөнүн диний уюмдары жана конфессиялары жаңыча өнүгүүгө ээ болушту.

Коомдун динге жана диний уюмдарга болгон мамилесинин өзгөрүшү катары, өткөн жүз жылдыктын 90-жж. болуп өткөн калктын динчилдигинин деңгээлинин олуттуу өсүшүн карасак болот. Бул көрсөткүч, кеминде үч топту камтыйт:

Биринчиден, өткөн жылдарда өзүнүн динин эркин тутуна албагандар;

Экинчиден, динге акыркы жылдарда берилген адамдар, алардын арасында жаштар көп;

Үчүнчүдөн, чынында динге ишенбей туруп, өзүнүн улутун белгилүү тарыхый жактан бекемделип калган диний салт менен аныктаган адамдар.

1991-ж. 16-декабрында “Диний уюмдар жана дин тутуу эркиндиги” жөнүндө Кыргыз Республикасынын Мыйзамы кабыл алынган, ал жалпысынан, динди тутунуунун эркиндиги жана ишенимин билдирүүгө, коомдун руханий жашоосунда диндин ылайыктуу ролун калыбына келтирүүгө жана мамлекет менен конфессиялардын ортосундагы мамилени айкалыштырууга жакшы жардам берген. Бирок, белгилей кетүүчү жагдай, аталган мыйзам, чынында, 1990-ж. 1-октябрында кабыл алынган “Дин тутуу эркиндиги жана диний уюмдар жөнүндө” СССР мыйзамынын жоболорунун көчүрмөсү болуп эсептелет жана абдан либералдуу мүнөзгө ээ[2.23].

“Диний уюмдардын жана дин тутуу эркиндиги жөнүндө” Мыйзамдын кабыл алынышы жакшы натыйжаларды берген жок. Диний ишмердүүлүк жана диний уюмдардын түзүлүшү чаржайыт ишке ашкан, көптөгөн сыйынуучу имараттар динчилдерге өткөрүлүп берилген, диний басма продукциялары басылып чыга баштаган, түрдүү конфессиялардын өкүлдөрүнүн саны көбөйө баштаган, алыскы жана жакынкы чет өлкөлөрдөн келген миссионерлер ишмердүүлүгүн ишке ашыра башташкан. Мамлекеттик органдардын ишмердүүлүгү диний уюмдарды юстиция органдарында юридикалык тарап катары каттоо менен гана чектелген.

Коомдо гармониялуу мамилелерди орнотуу, гумандык идеалдарды ишке ашыруу мүмкүнчүлүгүнүн жоктугу жаңы диндердин таралышына керектүү шарттарды түзгөн, алар ар бир адамды куткарууга, өзүн- өзү адеп-ахлактык жакшыртуунун чексиз мүмкүнчүлүктөрүн таап берүүгө сөз беришкен.

Жогоруда көрсөтүлгөн Мыйзам коомдук жана саясий ишмерлердин, дин таануучу адистердин, юристтердин, жарандык коомдун өкүлдөрүнүн ортосунда курч талаш-тартышка алып келген. Чындыгында бардык диний конфессиялар үчүн мыйзам кенен мүмкүнчүлүктөрдү караган: салыктардан жеңилдик алууга, диний окуу жайларды ачууга, диний уюмдардын мүчөлөрүн куралдуу күчтөрдө кызматтан бошотуу жана башка көптөгөн колдоонун түрлөрүнө мүмкүнчүлүк берген.

Аны менен бирге, Мыйзам али чийки эле, айрым кемчиликтерден куру эмес эле, алардын эң башкылары - ички карама-каршылыктар жана кош маанилүүлүк, аларды карама – каршы чечмелөө мүмкүнчүлүгү, ошондой эле динге карата мамлекеттик саясатты иштеп чыга турган органдын маселелери болгон. Диний уюмдарды каттоо көйгөйүн түрдүү мааниде чечмеленүүсү диний уюмдардын жана мекемелердин, чет өлкөлүк диний борборлордун миссияларынын жана миссионерлеринин санын жана ишмердүүлүгүн анализдөөгө, мониторинг жүргүзүүгө оңбогон кыйынчылык жараткан.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН БУЛАКТАРДЫН ТИЗМЕСИ

1. Абазов Р. Исламское возрождение в Центральноазиатских новых независимых государствах // Политические исследования. - 1995. - № 23.
2. Абашин С. Исламский фундаментализм в Центральной Азии: причины распространения, прогнозы на будущее // Центральная Азия и Кавказ. - 2002. - № 2(20).
Абдылдаев Мелис Курманалы уулу. Теологиялык сөздүк-маалыматтама. - Бишкек: Илим, 2004. - 165 с.
2. «Ахмадийлер кимдер?» Би-Би-Си жаңылыктары. 28-май 2010-ж.
Актуальные проблемы Центральноазиатского региона в условиях глобализации / Под ред. Элебаевой А.Б. - Бишкек, 2005.
3. Акунов А., Кюютин В., Прыткое В., Токтомышев С. Постсоветский Кыргызстан глазами зарубежных политологов. - Бишкек, 1998. - 152 с.

4. Акунов А., Ожукеева Т., Байболов К. Политология: Кыскача сөздүк. -Бишкек, 1996. - 400 с.
 5. Арапов Д.Ю. Этноконфессиональный фактор в Центральной Азии в оценке русских военных исследователей XIX-XX вв. // Восток. - 2003. - № 3.
- Артыкбаев М.Т., Гимазитдинов И.Р. Ислам и политика: Ислам в социально-политическом процессе суверенного Кыргызстана. - Бишкек, 2004. - 204

УДК 821.512.133(092)

ТУРКИСТОНДА ЖАДИДЧИЛИК ҲАРАКАТИ

Мирсаидова Нилуфар Собиржоновна

Низомий номидаги Тошкент Давлат
Педагогика университети доценти

Таянч сўз ва иборалар: *жадидчилик, жадид адабиёти, маърифатпарварлар, жадид мактаблари, ҳаёт ва адабиёт, ҳаётни янгилаш идрок қилиш, шахсга сизиниш иллати, адабиёт ва инсон шахсига қизиқиш, услубий – шаклий изланишлар, мамурий – буйрукбозлик усули, кўзбуямачилик иллати, миллий тилларнинг тақдирини, мавзудаги чеклашлар, катогон қурбонлари қисмати, бадийлик мезони, адабиётнинг халқ таълими билан яшашиши, адабиётда инсонпарварлик масаласи ва х.к.*

XIX аср охири XX аср бошларида Туркистон ижтимоий–сиёсий ҳаётида жиддий ўзгаришлар содир бўла бошлади.

Россиядаги 1905 йилги инқилобий ҳаракатлар садоси Туркистонга ҳам етиб келди. Тошкент, Самарқанд, Қўқондаги завод-фабрикалар ва темир йўл ишчилари орасида иш ташлаш, митинглар бўлиб ўтди. Аҳоли ўртасида мустамлакачи амалдорлар ва маҳаллий бой мулкдорлардан ҳақ-хуқуқни талаб қилиш, оғир иш шароити, етишмовчиликлар, ноҳақликларга норозилик билдириш ҳоллари рўй берди.

Аср боши Туркистондаги сиёсий ҳаракатлар, давлатлар Россиядаги каби сиёсий тўнтарув эмас, балки ундан фарқли ўлароқ, мустамлака ва истибдоддан норозилик ҳамда миллий-озодлик ҳаракати тарзида намоён бўлди. Самарқанд атрофидаги Номоз каби халқ қасоскорларининг исёни миллий-озодлик ҳаракатининг ўзига хос кўриниши эди. Россиянинг 1914 йилдаги жаҳон урушига тортилиши Туркистон халқи бошига ҳам жуда оғир мусибатлар олиб келди. Икки йил ичида ер солиғи ҳунармандлардан олинган солиқ деярли 2,5 баробар ошди, салкам 100 минг от, туя, қорамол текинга олинди. Халқнинг 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган минглаб фарзандлари Николай подшонинг амри билан мардикорликка юборилиб, кўпдан кўп оилалар боқувсиз қолди.

Натижада жуда кўп жойларда ғалаёнлар, кўзғолонлар бўлди. Бу даврда Туркистонга Россия таъсирида илм-фан, маданият, санат, адабиёт, матбуот соҳасида қатор илғор замонавий янгиликлар (телефон, телеграф) ҳам кириб келди.

Октябр тўнтаришига қадар Туркистон ўлкасида қатор рус-тузем мактаблари очилди. Чор ҳукумати буларда ерли халқ фарзандларини саводли–маълумотли қилишдан кўра, кўпроқ ўз фарзандларини ўқитишни кўзларди. Бундай мактабларда ўқиган туб жой аҳоли фарзандлари оз эди.

Шундай шароитда миллий уйғониш, ўзликни англаш, озодлик ҳаракатлари кучайди. Бу ҳаракат 1916 йилда авж пардасига кўтарилди. Самарқандда халқ ҳарбий губернатор уйи атрофида катта ғалаён кўтарди. Тошкентда Бешёғоч даҳаси аҳолиси эски

шаҳар полиция бошқармаси идорасига ҳужум қилди. Тўйтепа, Пискент, Янгибозор деҳқонларнинг чор аскарлари билан тўқнашуви рўй берди. Натижада Чор ҳукумати 1916 йилнинг июлида Туркистонда ҳарбий ҳолат эълон қилишга мажбур бўлди.

1917 йилдаги феврал инқилоби Туркистонда ҳам кучли акс садо берди. Халқ бу тўнтаришга катта умидлар боғлади, бироқ янглишиди. Шунга қарамай, 1917 йил октябр тўнтаришигача бўлган муддатда Туркистонда миллий уйғониш, ўзликни англаш, истиқлолга эришиш қонуний ва сиёсий уюшган бир қатор ҳаракатлар содир бўлди.

Стихияли тарзда пайдо бўлган ва дастлаб, асосан, маърифий вазибаларни амалга ошириш мақсади билангина майдонга келган жадиждларнинг бирлашиши ва кенг қанот ёзишида, ўзбек жадиждчилик ҳаракатининг йўлбошчиси Маҳмудхўжа Бехбудийнинг хизматлари бекиёсдир. У келажакда миллий босмаҳона ва нашриётни ташкил этиш, кўшни халқлар ҳаёти, жумладан, мактаб ва маорифи билан танишиш, бу мамлакатлардаги тараққийпарвар кучларнинг тажрибаларини ўрганиш ва ўзбек жадиждларининг халқаро алоқаларини изга солиш учун Россиянинг бир қанча саноат марказларига ва яқин Шарқ мамлакатларига борди. Бухорода ташкил этилган “Тарбия атфол” жамиятининг саъий ҳаракатлари билан Фитрат Туркияга таҳсил кўргани борди².

Туркистон жадиждларининг отаси Маҳмудхўжа Бехбудийнинг “Икки эмас тўрт тил лозимдур”³ мақоласида: “Биз туркистонликлар туркий, форсий, арабий ва русий тилни билмоқлигимиз керак. Зеро туркистонликлар аксарият ўзбекча сўзлашадилар. Форсий тил бўлса мадраса ва уламо тилидур. Бугунги кунда Туркистоннинг ҳар тарафида эски ва янги мактабларда форсий назм ва назр китобларидан таълим берилиб келгандур. Барча мадрасаларда шарҳий ва диний китоблар арабий таълим берилса ҳам, мударрисларни таҳрир таржималари форсчадир.

Туркистонда қадимдан бери бу уч тил жорийдур...

Хулоса, бугун бизлар тўрт тилни ўрганмоғимиз керак. Шу тўрт тилда таҳрир ва тақрир этувчилар керак, яъни арабий, форсий, туркий, русий...”

Жадиждчилик, маърифатпарварликдан кудратли сиёсий ҳаракатга қадар бўлган мураккаб ривожланиш йўлини босиб ўтди. Туркистондаги мустамлака, унинг турли туман таназзулларга юз тутганлиги, халқнинг оғир иқтисодий ва ижтимоий аҳволи, жаҳоннинг тараққий этган мамлакатларидан иқтисодий, ижтимоий ва маънавий жиҳатдан ортда қолиши, маданий қолоқлик – жадиждларни жаҳон тараққиёти тажрибасидан фойдаланиб, тезликда бу ҳолатдан чиқиш йўлларини излаб топишга чорлади. Етилиб қолган муаммоларни ҳал этишдаги дастлабки йўл сифатида маърифатпарварлик ҳаракати юзага келди.

Нима учун масала айнан шундай қўйилди. Сабаби жадиждларнинг ўзлари талаба ёшлар эди. Улар ҳам Шарқ, ҳам Ғарб маданияти ютуқларини эгаллашга интилдилар, ўқидилар ва ўзгаларни ҳам шунга даъват қилдилар. Жадиждлар хорижга чиқиб, турли мамлакатлардаги маданият ва таълим тараққиёти даражасини кўра олдилар, уларни солиштирдилар ва бу зехнли ёшларда жаҳон тараққиёти ютуқларини Туркистонга келтириш истаги пайдо бўлди. Натижада, жадиждларнинг диққат марказида биринчи босқичда таълимни ислоҳ қилиш вазифаси қўйилди. Улар бундай ислоҳатларни ўтказиш заруриятини нафақат, назарий жиҳатдан исботлаб бердилар, балки янги усулдаги мактаблар, кутубхоналар, ўқув залларини очиб, дарсликлар ёзиб, ўз ғояларини амалга оширишга катта куч сарфладилар. Архив ҳужжатларининг гувоҳлик беришича дастлабки жадижд мактаблари 1898 йилда Қўқонда Салоҳиддин домла, 1899 йилда Тошкентда Маннон қори ва шу йили Андижонда Шамсиддин домлалар томонидан очилган. XX аср

² Наим Каримов Жадиждчилик: ислоҳат, янгилаш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Т.- Университет 1999. Б.23.

³ Маҳмудхўжа Бехбудий. Танланган асарлар.- Т.Маънавият. 1997 – Б. 160-161.

бошларида бу ҳаракат тезлик билан ривожланиб кетди. Миллий зиёлиларнинг ўзлигини ташкил этувчи жадидчиликнинг кўзга кўринган вакиллари – Мунаввар қори Абдурашидхон ўғли, Убайдулло Асадуллахўжа ўғли, Абдулла Авлоний, Тошпўлат Норбўтаев (Тошкент), Маҳмудхўжа Бехбудий, Хожи Муин Шукрулло, Абдуқодир Шакурӣ (Самарқанд), Садриддин Айний, Файзулла Хўжаев, Абдурауф Фитрат, Убайдулло Хўжаев (Бухоро), Ашурали Зоҳирӣ, Пўлат Солиев, Обиджон Маҳмудов (Кўкон), Носирхонтўра Камолхонтўраев, Исҳоқхон Ибрат (Наманган) қабилар ҳаракатнинг етакчилари эдилар.

Маҳаллий халқнинг фан техника янгиликларини эгаллаши, уни ўзлаштирилиши, миллат манфаатини ҳимоя қилишлари учун энг аввало хорижий тилларни ўрганиш орқали амалга оширилишини тараққийпарвар жадидлар жуда тўғри англаганлар ва уларни ўрганишга бўлган саҳйи ҳаракатларни рағбатлантирганлар.

1917 йилда Туркистоннинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида энг муҳим масалалардан бири, бу Туркистонда янги бошқарув усулидаги давлатчиликни ташкил этиш эди. Ўша тарихий шарт-шароитларда миллий давлатчиликка эга бўлиш ғояси турли ташкилот ва партияларнинг ўзаро курашида асосий қуролга айланган эди. Жадидларнинг интилишлари Туркистонда федерация асосида миллий демократик давлатни барпо этишга қаратилган эди. Шу мақсад йўлида маърифатпарвар зиёлилар бир қатор саҳйи ҳаракатларни бошлаб юбордилар. Масалан, «Шўрои уламо» ташкилоти Тошкентда 1917 йил октябрда бўлган қурултойида «Туркистон мухторияти»ни таъсис этишга бир овоздан қарор қилди ва мустақиллик ғояларини илгари сурди. Шу қурултой ҳужжатларида Туркистон ҳукумати ўз пулини чиқариши, ўз қўшинлари ва ўз милициясига эга бўлиши ҳуқуқларини қўлга киритиш зарурлиги ҳақида фикр юритилди. Шу давр адабиётига назар соладиган бўлсак, унда халқни маърифатга чорловчи, жадидчилик ғояларини илгари сурувчи асарлар билан бир қаторда диний йўналишдаги асарлар ҳам яратилди. Ватанпарварликка, миллий уйғонишга чорловчи илғор шоирлар билан бир қаторда ананавий руҳда ўртамиёна шеър ёзувчи шоирлар ҳам оз эмас эди.

Анъанавий аруз вази қаторига бармоқ вази келиб қўшилди. Оғир замонадан ва чор истибдодидан норозилик руҳидаги фолклор намуналари ва халқ кўшиқлари кўпайди.

Саҳна асарлари пайдо бўлди. Халқ саҳнада ўз дарди, муаммолари, орзу-умидлари, идеаллари бадий талқини билан юзма - юз учраша бошлади, бу ўзбек маданияти учун янгилик эди, адабий танқид жонланди. Давр адабиётида реалистик, романтик, сатирик йўналишлари пайдо бўлди. Замон, тузум, мустамлака сиёсатидан норозилик кучая бориб, ҳаётни ўзгартиришга чорловчи асарлар кўзга ташланди Инқилобий адабиётнинг туғилиши шу даврга туъри келади.

Жадидчилик ҳаракати нима, у нега Туркистонда пайдо бўлди, бу ҳаракатнинг моҳияти, тарихдаги ўрни қандай? Жадидчилик ҳаракати жаҳоншумул ҳаракат қасб этганмиди?

Жавобни бу саволнинг охиригисидан бошлайлик: ҳа, жадидчилик маълум маънода жаҳоншумул аҳамият қасб эта олганди. Бу фикрни исботлаш учун гапни умуман инсоният тарихининг ўзига хос тараққиёт йўлига қисқача бўлса-да, тўхташдан бошлаш жоиз.

Кишилиқ жамиятининг кўп асрлик тарихи хилма-хил ҳаракатларни, таълимотларни, сиёсий оқим ва фирқаларни вужудга келтирди. Бунинг асосий сабаби инсониятнинг адолатли, жамият аъзоларининг тенглиги асосига қурилган, инсонпарвар жамият юзага келтириш учун тинимсиз изланишлар бўлган. Жумладан, XIX асрда ғарб мамлакатларида бошқа таълимотлар қатори марксизм таълимоти ҳам юзага келиб, у инсониятнинг орзусини амалга оширишнинг илмий асосларни ишлаб чиқишга интилди. Бу таълимотнинг пойдевори этиб синфий кураш назарияси олинди. Бу таълимотнинг амалга ошиши ўзидан қонли из қолдирди. Оқибатда, у тарих саҳнасидан суриб ташланди.

XIX аср Шарқ эса, ғарбдан фарқли ўлароқ тараққиётнинг қуйироқ даражасига хос иллат ва зулмларга қарши курашиши керак эди. Феодал қолок Шарқни Ғарбдаги мустабидларга қарам бўлишига олиб келганидан миллий зулмдан қутилиш учун озодлик кураши асосий ҳодиса ҳисобланарди. Озодлик мустақиллик, эркка феодал қолоқлик, жаҳолатдан қутилгандагина эришиш мумкин бўлади. Бунинг учун жамиятдаги мавжуд тузумни тубдан ислоҳ қилиш лозим бўлиб, буни амалга оширувчилар қотиб қолган дакки кучларга, яни «қадим» (эски) ларга қарши турувчи «жадид» (янги)лар сифатида майдонга келдилар. Шу боис жадидлар Мисрда ҳам Туркияда ҳам Туркистонда ҳам сиёсий оқим сифатида пайдо бўлди. Тўғри, уларнинг шаклланганлик, тараққий топганлик даражаси бир хил эмасди. Чор Россияси томонидан босиб олинган ўлкалар ҳам XIX аср охирига келиб миллий-озодлик ҳаракатлари натижасида охир-оқибатида жадидларни тарих саҳнасига чиқарди. Миллий истибдод занжирига тушган халқ ва элатлар истибдод занжиридан фақат бирлашиб ҳаракат қилгандагина қутилишлари мумкин эди. Бунинг учун, энг аввало, миллий онгни уйғотиш, миллатнинг ўзлигини англаб этишувига эришиши лозим эди. Ана шундай фикрга биринчилардан бўлиб кримлик Исмоилбий Гаспирали келганди. У туркий қавмлар, умуман мусулмонлар бирлашиб катта кучга айлангандагина дунёнинг тараққий этган давлатлари қаторига киришлари, бунинг учун асрий жаҳолатдан, феодал қолоқликдан қутилиб, дунёвий илмларни, замонавий фан ва техникани эгаллаб, тараққий топган миллатлар даражасига кўтарилиш лозимлиги ғоясини илгари сурди. Шу боис ҳаракатни энг аввало инсоннинг дунёқарашини, савиясини шакллантирадиган таълим – тарбия тизимини ислоҳ этишдан бошлаш керак, деган қатъий қарорга келганди. Натижада, мусулмон оламида янги бўлган «усули савтия тадрижия»ни жорий этишга киришди ва қутилган натижаларга эришди. Бу усулни у Кавказдагина эмас, Туркистонда, Волга бўйида ҳам жорий этишга ташвиқ қилди. Мазкур ўлкаларда ҳам унинг тарафдорлари, издошлари юзага келди. Туркистонда Бехбудий, Мунаввар қори, Абдулқодир Шакурий, А.Авлоний ва бошқалар уларнинг ҳаммаслақлари эди. Марксистик таълимдан фарқли ўлароқ, жадидчилик синфий мансубликка эмас, дунёқарашдаги муштаракликка, маслақдаги умумийликка қараб шаклланди. Шу боис ижтимоий келиб чиқишлари жиҳатидан улар турли табақа ва тоифаларга мансуб эдилар.

Уйғониш – цивилизация¹ тарихида (бу сўз аввал давлат тараққиётига, сўнг илм-фан ва ижтимоий тараққиётга нисбатан қўлланилган) французча “Ренессанс”, русча “Возрождение” деб юритилган. Бу сўзлар англатган маъно ўзбекча “уйғониш” сўзи билан ифодаланган.

“Уйғониш” атамасининг тарихига келсак, у антик адабиётнинг мислсиз тараққиёт даврига нисбатан илк маротаба қўлланилган. Ундан сўнг илм-фан ривожу равнақига нисбатан ишлатилган.

“Маданият” сўзи эса арабча бўлиб, “мадина” сўзидан келиб чиққан. “Мадина” шаҳар маъносини ифодалайди.

Миллат – нацио Навоийда этнос (ел, элат), Куръони каримда дин, мазҳаб маъносида қўлланилган. Бу атаманинг ижтимоий-фалсафий маноси жадидчилик даврида кенгайди, бошқача айтганда, асл мазмунига эга бўлди.

Уйғониш адабиётда ҳам, илм-фанда ҳам сдир бўлгани кўхна тарихдан аён. Бадиий адабиётда антик давр, илм-фанда IX-XVI асрларда Уйғониш даври кузатилади. Уйғониш сўзига “миллат” сўзи қўшилиб, “миллий уйғониш” бирикмаси ҳосил бўлган. Уйғониш билан миллий Уйғониш атамасини мутлақо фарқлаш зарур. Уйғонишда давлат, илм-фан,

¹ “Цивилизация” сўзи лотинча civilize сўзидан олинган бўлиб, фуқаровий, давлатий маъносини билдиради. 1)маданият; 2) тараққиёт. Тараққиёт босқичлари маъносида.

адабиёт ва маданият тараққиётини, миллий уйғонишда эса миллий ўзликни англаш назарда тутилади.

Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти XIX асрнинг иккинчи ярми XX XX асрнинг бошларини ўз ичига қамраб олади. Шу ўринда Миллий уйғониш даври адабиёти ва жаҳид адабиёти атамаларининг фанда истеъмолга кириши бевосита истиқлолнинг “меvasи” ва самараси демоқ даркор. Авваллари бу давр адабиёти “буржуа даври ўзбек адабиёти”, “уч революция даври ўзбек адабиёти”, “маърифатпарварлик даври ўзбек адабиёти”, “ўзбек демократик адабиёти” каби номлар билан аталган. Кейинчалик “инқилобий адабиёт” атамаси баъзи адабиётшуносларга ёқиб тушди шекилли, юқорида зикр қилинган ва ўшандай номланган адабиётдан инқилобий мазмун ҳамда руҳ изланди. Негаки, Шўро адабиёти инқилобий ҳаракат, мазмун ва ғоя билан боғлиқ, гўё бу октябр тўнтарилишидан кейин туғилган адабиётнинг томирларини теранлаштириш, “тана”сини мустаҳкамлаш эди. Ҳолбуки, бу даврда октябр тўнтарилиши ҳақида онда-сонда мадҳия, шеърлар, айрим публицистик мақолалар ёзилган. Улар авваламбор кам сонли бўлиб, яхлит адабиётни ташкил этмас эди. Қолаверса, шўро адабиётининг намуналари деб баҳоланган адабий ҳодисалар моҳият эътибори билан жаҳид адабиётининг намуналаридир.

“Мухторият билан бирга жаҳидчилик ҳаракати ва унинг адабиёти ҳам ўз фаолиятини тугатди” деган иддаолар бироз ўринсиз эканлигини таъкидлаб ўтмоқчимиз. Зеро миллий уйғониш минтақамизда жаҳидчилик шаклида намоён бўлди. 10-йилларда жаҳид матбуоти билан биргаликда жаҳид адабиёти ҳам майдонга келди. Бу адабиёт асосан 1905-1918 йилларда шаклланиб, Туркистон мухториятининг маълумиятга учраши билан ўз умрини тугатди ва унинг аксар вакиллари шўро ҳокимияти билан муроСага келишдилар.

Исмоилбек “Таржимон”нинг 1906 йил сонларида “Оқгул дастаси ёки адабиёти жаҳид хизматлари” сарлавҳаси остида материаллар бериб борганки, жаҳид адабиёти атамаси ҳам унинг номи билан боғлиқ.

Миллий уйғониш даври адабиётини икки босқичга бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир:

- 1) миллий уйғониш даври адабиётининг илк босқичи (XIX аср охирилари);
- 2) ижтимоий ва миллий курашлар даври (XX асрнинг биринчи чораги).

Биринчи давр аниқ йиллар ҳисобида 1965-1905-йиллар; иккинчи давр – 1905-1917, 1917-1925-йилларни ўз ичига олади. Шундан 1905 ва 1929 йиллар жаҳид адабиёти даврига киради. Унинг энг авж нуқтаси 1910-1925-йилларни ташкил қилади.

Миллий уйғониш даври ва унинг таркибий қисми жаҳид адабиёти ҳақиқий маънода ўзбек реалистик адабиёти бўлиб, тарихдан мустаҳкам ўрин олди. Бундан ташқари, бу давр миллий ғоя ва мафқуранинг илк шаклланиш даври эканини ҳам ҳисобга олишимиз керак. Шу маънода Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти ва унинг узвий қисми жаҳид адабиёти мустақилликнинг шарофати туфайли ўрганилди ва шундай номланди. Акс ҳолда Шўро даврида бундай ном ва талқин қилишга йўл бўлсин эди.

Маҳаллийчилик (ўзбекчилик) 1918-1920-йилларда Биринчи жаҳон урушида асрга тушган турк зиёлиларининг Туркистондаги маориф соҳасидаги фаолиятга иштирок этиб, усмонли туркчиликни кенг жаҳада тарғиб қилиш ва уни маҳаллий халқ ўртасида ёйишига ўзбек зиёлилари монелик кўрсатиш шаклида намоён бўлган.

Жаҳидчилик ҳаракатининг пайдо бўлиши ва яқунланиш тарихи, шубҳасиз, фақат шу нуқталардангина иборат эмас. Ўзбекистоннинг янги тарихини, халқимиз ҳаётининг бу муҳим даврини тўғри ва мукамал ёритиш давр зиёлиларининг олдида турган энг муҳим вазифаларидан биридир.

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫН ОҚЫТУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕМЕЛІК ТӘСІЛДЕРІ

Айнабекова Айнур Бактыбаевна

Алматы техника-экономикалық байланыс колледжінің
тарих пәнінің оқытушысы, тарих магистрі

Мақсаты: Қазақстан тарихын оқытудағы инновациялық әдістемелік тәсілдер туралы білімді өзектендіру.

Қазіргі білім инновациялық процестерсіз мүмкін емес. «Инновация» ағылшын тілінен аударғанда «жаңалық енгізу, жаңашылдық» деген ұғымды білдіреді. Басты мәні бұрын болмаған жаңалық, қоғамдық қажеттіліктерді қанағаттандырудың жаңа әдісі деген түсініктеменің жиынтығы [1].

Сонымен бірге, ұстаным басым, оған сәйкес: "Инновация – бұл жай ғана құру емес..., инновациялардың таралуы, бұл маңызды сипаттағы өзгерістер, іс-әрекет пен ойлау стилінің өзгеруімен бірге жүреді. Инновацияның ерекшелігі келесідей: инновация әрқашан өзекті мәселенің жаңа шешімін қамтиды; инновацияларды қолдану оқушының жеке басының даму деңгейінің сапалы өзгеруіне әкеледі; инновацияларды енгізу оқу орындары жүйесінің басқа компоненттерінің сапалы өзгерістерін тудырады.

Өзектілігі: қазақстандық білім қазір өрлеу кезеңін бастан кешуде, нығаюда, өзінің нысандары мен жұмыс әдістерін жетілдіруде. Барлық педагогтардың бірінші кезектегі міндеті-ұлтымызды, елімізді және білім беру кеңістігін өркендету ісіне өз үлесін қосу. Сонымен қатар, ғасырлар бойы мұғалімдер зиялы қауымның бір бөлшегі, адамдардың ерекше қастасы. Оқушыларымызға білім жүгін беру оңай емес, алайда бірінші кезекте біз балаларымыздың өз тағдырын таңдауға, тіпті кейде өмірлік құндылығын жоғалтқан ата-аналарды да дұрыс бағыттауымыз керек.

Қазіргі заманғы оқу орнының маңызды мәселелерінің бірі-баланың өмірінен бөлек білім алу мәселесі, бұл балаларды мектептен шығарудың, оқуға деген қызығушылықтың жоғалуының басты себебі. Оқушыларға оқытудың жағымды себептерін үйрету үшін бір ғана жол бар – мектеп білімін олардың өміріне, қажеттіліктері мен мүдделеріне барынша жақын дату. Оқушы-бұл, ең алдымен, дара, оның өз көкжиегі, әлемге деген көзқарасы бар тұлға. Адамның даралығы тәрбие процесінде және сонымен бірге өзін-өзі тәрбиелеу, өзін-өзі дамыту, өзін-өзі тану, әр түрлі іс-әрекеттегі өзін-өзі тану барысында мұрагерлік табиғи бейімділіктер негізінде қалыпта сады. Қазіргі қоғамға білімді және тәрбиелі адамдар қажет, яғни олар кез келген проблемаларды шешуде қажеттілік туындаған кезде білімді қолдануға қабілетті болуы тиіс. Олай болса, оқу орны адамға лайықты білім алуға, өмір сүруге, өзгертін өмірлік жағдайларға бейім болуға, топта жұмыс істеуге, қарым-қатынаста болуға, әртүрлі әлеуметтік топтармен байланысуға көмектесу үшін қажет екені анық.

Демек, оқу орны оқушының өзін-өзі тануына, оның даралығын қалыптастыруға жағдай жасауы керек. Оқу орнының мақсаты білім алушылардың өзіндік даралығын дамыту шарттарының бірі ретінде олардың өзін-өзі жүзеге асыру дағдыларын қалыптастырудан тұруы тиіс. Қойылған мақсатқа жету үшін келесі міндеттер шешіледі:

- * білім алушыларда іздеу - зерттеу қызметінің тәсілдерін қалыптастыру,
- * өзін-өзі басқаруды, өзін-өзі ұйымдастыруды, өзін-өзі тануды және баланың өзін-өзі бағалауын дамытуға ықпал ету;
- * білім алушыларға өзі туралы жаңа білім алуға және осы білімді өмірде жүзеге асыруға көмектесу,
- * коммуникативтік, рефлексивтік-бағалау біліктері мен дағдыларын дамытуға ықпал ету;
- * оқушыларды алған білімдерін танымдық және практикалық міндеттерді шешу үшін

пайдалануға

үйрету;

* шығармашылық, ассоциативті ойлауды, қиялды дамыту.

Гипотеза: егер сіз ақыл-ой белсенділігіне ықпал ететін технологияларды, әдістер мен әдістерді жүйелі түрде қолдансаңыз, оқушылардың зияткерлік даму деңгейі артады. Бұл жұмыстың жаңалығы-тұлғаның зияткерлік қасиет терін қалыптастыруға оқу процесінің мазмұны мен ұйымдастырылуына белгілі бір өзгерістер енгізу арқылы қол жеткізіледі. -Тәжірибенің теориялық негізі - К. Роджерс тұжырымдайтын психологияның гуманистік бағытының принциптері, олардың ішінде бұл тәжірибе үшін ең қызықтысы: адамның қоршаған шындықты өзінің көзқарасы мен түсінігі призмасы арқылы қабылдауы; адамның өзін-өзі тануға және өзін-өзі тануға деген ұмтылысы, оның ішкі қажеттілігін жетілдіру; - дамытушылық оқыту теориясы (Л. С. Выгодский, гипотезаға сәйкес, білім оқытудың түпкі мақсаты емес, студенттерді дамыту құралы; А. Н. Леонтьев, П. Я. Халперин), оған сәйкес бала қызметтің толық субъектісі болып табылады

- Д. Б. Элькониннің дамытушылық оқыту технологиясы

- В. В. Давыдов, онда баланың зияткерлік қабілеттерін дамытуға, танымдық қызығушылыққа баса назар аударылады;

- жеке тұлғаға бағытталған оқыту принциптері (и. с. Якиманская), оларды жүзеге асыру баланың субъективті тәжірибесін барынша анықтауға, қолдануға, "өсіруге" және жеке тұлғаға өзін-өзі тануға, өзін-өзі жүзеге асыруға, әр оқушының жеке танымдық қабілеттерін дамытуға көмектеседі;

- жеке ақыл-ой процестерін белсендіруге, оқушылардың аналитикалық ойлауын дамытуға бағытталған "оқу және жазу арқылы сыни ойлауды дамыту" технологиясы, РКМЧП (critical thinking) (ч.Темпл, Д. Стил, к. Мередит).

Г. Селевконың пікірінше, сыни ойлау-бұл адамның зияткерлік іс-әрекетінің бір түрі, ол қабылдау, түсіну және қоршаған ақпарат өрісіне көзқарастың объективтілігімен сипатталады. Бұл технологияның тұжырымдамалық тәсілдерінің ерекшеліктері:

- білім көлемі немесе ақпарат мөлшері білім берудің мақсаты емес, оқушының осы ақпаратты қалай басқара алатындығы: іздену, ең жақсы жолмен тағайындау, оның мағынасын табу, өмірде қолдану;

- "дайын" білім беру емес, оқу процесінде туындайтын өзіндік дизайн;

- сабақтың диалогтық режимі, мәселелерді бірлесіп шешуді, сондай-ақ педагог пен білім алушылар арасындағы "серіктестік" қатынастарды көздейтін оқытудың коммуникативтік-әрекеттік қағидаты ;

Қазақстан тарихы бүкіл адамзат тарихының дүниежүзі тарихында: Еуразия тарихы, көшпелі өркениеттер тарихы, түркі халықтарының, Орталық Азия елдерінің тарихының түпмәтінімен ұштасатын толыққанды бөлігі болып табылады. Қазақстан тарихы-ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейін Қазақстан аумағында орын алған тарихи оқиғаларды, құбылыстарды, фактілерді, процестерді толыққанды зерттейтін тарихи заңдар мен заңдылық тарды анықтайтын ғылым. Қазақстан Республикасының Тәуелсіздік пен егемендік алуымен "Қазақстан тарихы" оқу пәні өлшеусіз өзектендірілді, оның негізгі міндеттері: халықтың тарихи жадын жаңғырту, ұлттық сана мен бірлікті қалыптастыру, азаматтық пен патриотизмге тәрбиелеу болды. Бұл Қазақстан тарихы бойынша оқушыларға да, оқытушыларға да жүктеле тін зор жауапкершілікті айғақтайды. Бастапқы кезеңде оқу материалын дайындаудың теориялық негіздерін, әдіснамасы мен әдістемесін жаңарту қажет. Сонымен қатар, тарих саласындағы ғылыми ізденістің жан-жақты әдістемесі ретінде әрекет ететін бір әмбебап теорияға назар аудармау керек, сонымен қатар тарихи ағымды тек бірқатар мәселелерді түсінуге дейін азайту керек. Бұл жағдайда ұтымды тәсіл қазіргі тарих ғылымының теориялық нәтижелеріне негізделген қазіргі заманғы жалпыға бірдей маңызды танымдық нормаларды сақтау қағидаттарына сүйене отырып, бүкіл адамзаттың дамуы тұрғысынан Отанның өткенін, бүгінін және болашағын

тұтас түсінуде көрінеді. Қазақстан тарихы танымның жалпы ғылыми құралдарын (статистика, жүйелеу, танымдық әдістемелер), сондай-ақ өзіндік тарихи әдістерді (салыстырмалы-тарихи, хронологиялық, проблемалық және т.б.) тарта отырып, аса маңызды әдіснамалық қағидаттарды (тарихи, өзектілік, нақтылық) ескере отырып, объективті тұрғыдан қаралады. Қазақстан тарихы эмпирицизммен қатар генетикалық және функционалдық тұрғыдан көп компонентті және көп деңгейлі білім болып табылады.

"Қазақстан тарихы" курсының заманауи көрінісі оның әлемдік тарих, Еуразиялық тарих контекстіндегі интерпретация өркениеттер тарихы, түркі халықтарының және Орталық Азия өңірі елдерінің тарихы. Сонымен қатар, оның көпфункционалды рөлі мен маңызы артып келеді. Осы функциялардың ең бастысы-"Қазақстан тарихы" курсы мемлекеттік маңызы бар оқу пәні болып табылады, бұл оның қазақстандық қоғам дамуының басым міндеттерін іске асырудағы өсіп келе жатқан рөлінен туындайды. Сонымен қатар, "Қазақстан тарихы"курсын оқыту процесінде кездесетін бірқатар проблема лар бар. Оқытудың жаңа тәсілдері мен әдістерін пайдалану қажет. Проблема лық оқиғалар мен өмірбаяндық міндеттерді, "кейс-сатыларды", викторина ларды, презентацияларды және т. б. қолдану перспективалы болып табыла ды, бұл белгілі тарихи оқиғаларды стандартты емес түсіндіруге, тарихтағы жеке тұлғаның рөліне жаңа көзқараспен қарауға мүмкіндік береді.

Аудиториядағы мұғалім диалогтық ортаны қалыптастыру үшін негіз құруға тырысуы керек: студенттердің коммуникативті тәжірибе алуы, өзін-өзі көрсетуге деген көзқарасы, өмірлік тәжірибесін пайдалану және басқа көзқарастарды қабылдау, тірек мотивтерді іздеу, яғни студенттерді толғандыратын сұрақтар мен проблемалар, соның арқасында оқу материалы на өз көзқарасын тиімді қалыптастыруға болады. Сонымен қатар, мұғалім үшін даулы, екі ұшты түсіндірілетін тарихи фактілер мен оқиғалардағы тұжырымдамалық және теориялық жоспарды түсіну өте маңызды, сайып келгенде, студенттерге ұсынылатын оқу-әдістемелік әдебиеттерді тандау мәселесіне ерекше назар аудару керек. Көптеген инновациялық педагогика лық әдістердің мақсаты-оқушылардың өз пікірлерінің жүйесін құру қабілетін қалыптастырады. [2]. Бұған оқушы мен мұғалімнің диалогы қызмет етеді. Оқытушы топқа проблемалық сұрақтар қояды, студенттер оларды талқылай ды, олардың білімі негізінде қандай да бір шешімдерге келіп, мұғалімге жаңа сұрақтар тұжырымдайды. [3]. Қазақстан тарихын оқытудағы инновациялық әдістердің ерекшелігі: Қазақстан тарихының пәні үшін барлық инновациялық әдістер кез келген тарихи оқиғаны бағалаудың көп мағына бермейтіндігі туралы түсінікке негізделеді. Студенттерге түрлі тарихи дереккөздер — құжаттар, естелік үзінділерін әр түрлі тараптардың өкілдеріне беріп, талқылауға арналған сұрақтар ұсынамын. Ол үшін оқушылар: қайсысы - құжат, қайсысы-естелік пікірі екенін ажырата алуы тиіс. Қазақстан тарихын оқытуда мұғалімдер түрлі әдістерді — проблема лық сабақ, кейс-әдіс, жобалық технологияларды қолданады. Проблемалық сабақ – бұл мұғалім мәселені айтқан кезде, студенттер дереккөздер негізінде негізделген шешімдерді тұжырымдауды ұсынады. Кейс-технология-тарихи жағдайдың сипаттамасының үзіндісі, әдетте, қатысушының естеліктері алынады, содан кейін студенттерге сипатталған жағдайдың басқаша дамуы үшін не істеу керектігін шешуге шақырылады. Мұндай сұраққа жауап беру үшін Сіз жағдайдың тарихи мәнмәтінін жақсы меңгеруіңіз керек. Бұл әдіс сыни ойлауды қалыптастыруға ықпал етеді. Сонымен, жобалық технология лар белгілі бір тарихи тақырыпты зерттеуге бағытталған. Бұл уақытты жоспарлау, міндеттерді қою және шешу дағдыларын қажет ететін тәуелсіз жұмыс. Барлық әдістер студенттердің үлкен тәуелсіздігін, олардың оқытушымен диалогын қамтиды. Сабақта оқытудың диалогтық тәсілдерін мұғалімдер толық түрде қолданбайды, олар өздерінің оқыту тәсілдерін енгізуге бейім. Мысалы, аға буын мұғалімдеріне Сталиндік және кеңестік өмірдің кезеңіне қатысты кейбір пікірлермен келіспейтін жағдайлар кездеседі. Егер сіз өзіңізге диалогтық әдісті игеру міндетін

қойсаңыз, алғашқы екі жыл жұмыс істеу қиынға соғады. Содан кейін студенттер өзін-өзі ұйымдастыру дағдыларын күрт арттырады. Мұғалім диалог жүргізіп жатқанда әр оқушыны қадағалап, оның білімін бағалай алады, дәлелдер келтіреді. Ол өз бетінше жұмыс жасау үшін кімге тақырып ұсыну керектігін, фактілермен көбірек жұмыс істеуді, дәлелдеумен жұмыс істеуді кімге ұсыну керектігін түсіне алады. Ақпараттық қысым әлемінде өмір сүретін студенттердің өзінде жүйелілік қалыптаспайды. Студенттер оқулықта айтылған пікірлермен келіспеуі мүмкін. Ең бастысы, олар өздерінің сыни көзқараста рын сауатты түрде дәлелдей алады. Мектептегі тарихи білім мазмұнын қайта қарау, оны барлық қалыптасқан пікірлерден арылту тарихты оқыту барысында өзгерістерге әкеледі. Бұл өзгерістер оқу процесіндегі: мақсат қоюына, әдістер, формалар, оқу құралдарына әсер етеді. Оқу процесінде оқушылардың сабаққа деген өзіндік ынтасын арттыру жолдарын іздестіру керек.

Оқушылардың танымдық мүмкіндіктері мен олардың пәнге деген қызығушылығын ескере отырып, тарихи материалдың мазмұнын таңдауға, тарих сабақтарында мұғалім мен оқушылардың жемісті бірлескен іс-әрекетіне әкеледі. Оқу процесінде осы әдістерді қолдану үшін диаграммалар мен кестелер жасалды. Бұл схемалар мен кестелер студенттердің тарихты оқыту әдістемесі курсына оқу барысында игеруі керек негізгі білім мен дағдыларды анықтауға көмектеседі. Схемалар мен кестелер тарих оқулығы мен әдістемелік сауатты жұмыс істеуге; оқу материалының мазмұнын іріктеуде әдістемелік тәсілдерді практикада іске асыруға; оқушылардың білімі мен іскерлігінің деңгейін анықтауға және оларды одан әрі қалыптас тыру бойынша міндеттерді белгілеуге мүмкіндік береді. Схемалар мен кестелер мұғалімге:

- оқушылардың танымдық мүмкіндіктеріне, оқу мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес сабақтың тарихи мазмұнын таңдауға;
- оқытудың мазмұнын қолданылатын әдістермен, әдістермен салыстыру;
- тесттерді, логикалық тапсырмаларды, тірек сигналдары бар рефераттар;
- оқытудың ең тиімді әдістерін, нысандары мен құралдарын қолдану;
- өзінің педагогикалық қызметіне түзетулер енгізе отырып, оқыту нәтиже лерін алдын ала болжау және анықтауға көмектеседі.

Оқу процесі оқытушы мен оқушылардың бірлескен қызметі, тарихи мазмұн ды, әдістер мен дағдыларды игеру бойынша педагогикалық ынтымақтастық ретінде көрсетілген. Оқу парадигмасы әр оқушының ғылыми білімін тәуелсіз саналы түрде игерумен, білімді жобалау мен өсірумен байланысты.

Осы тақырып бойынша жұмыс тәжірибесі көрсеткендей, технология лар мен ғылыми-зерттеу жұмыстарын қолдану студенттерге басқа іс-әрекеттерде алған тұлғааралық қарым-қатынас дағдыларын, өнімді іс-әрекетке қабілеттілігі мен қабілетін, психикалық дамудың жалпы деңгейін дамытуға мүмкіндік береді. Студенттер біліммен еркін жұмыс істейді, себеп-салдар, хронологиялық және басқа байланыстарды жақсы біледі. Сабақты ұйымдас тырудың формалары мен әдістерінің әртүрлілігі студенттердің пәнге деген қызығушылығын арттырады, олардың тарихи санасын қалыптастырады. Осылайша, тәжірибенің өзектілігі-бұл тарихты зерттеуді жеке-семантикалық деңгейге шығаруға ықпал етеді. Бұл жағдайда патриотизмді қабылдау, табиғат пен ежелгі ескерткіштерге ұқыпты қарау, нақты тарихи деректерге сүйену керектігін негіздейді. Ең алдымен өзіңнен бастау керек деп санаймын! Қазіргі заманғы мұғалім үлкен өмірлік тәжірибеге, ғылыми білімге ие, белсенді және шығармашыл тұлға болуы керек.

Бұл студенттерге білім беруде жоғары құзіреттілікті дамыту және алған білімдерін кешенді өмірге қолдану үшін қажет. Сонда біз көптеген мәселелерді шеше аламыз!

Біздің еліміз білім беруді жаңарту кезеңіне өтті. Бұл процесті түсіну және оған ену білім беру жүйесін реформалау кезінде жүреді. Республиканың мыңдаған мұғалімдері білім берудің жаңартылған мазмұнын енгізу бойынша курстық даярлықтан өтіп те

үлгерді. Осы оқиғаларды талдау маған және әріптестеріме уақыт ағымына байланысты жаңа әлеуметтік тапырыс туралы білуге негіз береді. Жаһандану, ақпараттық кеңістікті кеңейту, компьютерлендіру, заманауи әлемді технологияландыру процесі ойлау икемділігі, бейімделу қабілеті, мақсаттылығы, ақыл-ой қызығушылығы, табандылығы бар және сонымен бірге ынтымақтастық пен диалогқа дайын адамдарды қажет етеді.

Менің ойымша, студенттерді тану процесіне деген ынтаның артуы болашақта кәсіби білімі ғана емес, сонымен бірге зияткерлік және рухани байлығы бар жоғары білікті мамандарды қамтамасыз ете алатын сапалы адами әлеуетті қалыптастырудың шарттарының бірі болып табылады.

Осы мақсатқа жету жолында қазіргі заманғы мұғалімдер өздерінің арсеналында дәстүрлі оқыту әстерінде көп жылдық тәжірибеге ие. Алайда, бұрыннан бар дағдылар жеткіліксіз. Тәжірибе көрсеткендей, репродуктивті әдіс адамның өзін-өзі дамытуына жеткілікті еркіндік бермейді. Менің ойымша, қазіргі заманғы мектеп және ондағы жұмыс Білім мен дағдыларды қалыптастыруға бағытталуы керек, бұл студенттердің одан әрі сәтті әлеуметтенуіне және олардың өмірлік іске асырылуына ықпал етеді.

Біз, мұғалімдер, Қазақстанның бәсекеге барынша қабілетті елдер тобына кіру жолындағы өз рөлімізді түсінеміз. Мұндай серпіліс тек заманауи ғылыми жетістіктердің, соның ішінде заманауи білім беру технологияларының ауқымды дамуының көмегімен жасалуы мүмкін.

Бұл жерде А. В. Хуторскийдің тұжырымы да түсінікті болады, мұнда "оқытудағы инновациялар деп оқытудың жаңа әдістемелерін, сабақтарды ұйымдастырудың жаңа тәсілдерін, білім беру мазмұнын ұйымдастырудағы жаңалықтарды (интеграциялық (пәнаралық) бағдарламалар), білім беру нәтижесін бағалау әдістерін түсіну ұсынылады.[1] Инновациялық оқытудың мақсаты оқушылардың зияткерлік, коммуникативтік, лингвистикалық және шығармашылық қабілеттерін дамыту; оқушылардың жеке қасиеттерін қалыптастыру; оқу-танымдық іс-әрекетке әсер ететін біліктерін қалыптастыру және өнімді шығармашылық деңгейіне көшу; оқушылардың негізгі құзыреттіліктерін қалыптастыру болып табылады.

Бұл мақсаттар инновациялық оқытудың міндеттерін де анықтайды: оқу-тәрбие процесін оңтайландыру; оқушы мен мұғалімнің ынтымақтастығы жағдайын жасау; оқуға ұзақ мерзімді оң уәждемені әзірлеу және материалды және оны беру тәсілдерін мұқият іріктеу. Бүгінгі таңда оқу іс-әрекетінің статистикалық мәліметтерін талдау барысында инновациялық процестің негізі келесі технологиялар: дамытушылық оқыту, проблемалық оқыту, сыни ойлауды дамыту, "Жоба әдісі" технологиясы, оқытудың сараланған тәсілі, сабақта сәтті жағдайды құру және деңгейлік курстар бағдарламасының 7 Модулінің идеяларын біріктіру болып табылады.

Бұл технологияларды сабақтарда қолдану үлкен артықшылықтарға ие. Оқу процесі студенттер үшін қызықты болады, бұл оқушылардың белсенділігін арттырады, өзара әрекеттесу және іздеу процесінде өз бетінше білім алу дағдыларын дамытады. Алынған білімнің сапасы мен беріктігі артады. Зерттеу дағдылары мен дағдылары дамиды, оқушылардың аналитикалық қабілеттері қалыптасады. Оқу процесімен қатар коммуникативтік қасиеттерді дамыту және жеке тұлғаның көшбасшылық қасиеттерін қалыптастыру жүріп жатады. Алайда, педагогикалық технологияның тиімді әдістерін қолданудың тиімділігі жоғары.

Менің баяндаманың мақсаты-тарих пен қоғамдық пәндерді оқытуда "оқыту мен оқытуда АКТ қолдану" Деңгейлік курс бағдарламасы модулін енгізу бойынша жеке тәжірибемді жинақтау және жүйелеу. Деңгейлік курстар бағдарламасы ақпараттық-коммуникациялық технологияларды жеке модульге бөледі, өйткені "акт оқытуда мұғалімдерге көмектесетін, оларға түсіндіруді жеңілдетуге және оқушылардың ғылыми

ұғымдарды түсінуін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін маңызды құрал болып табылады" [1, 166 б.]

Курстардан өтпес бұрын, өз сабақтарымда АКТ-ны өте сақтықпен қолдандым, өйткені сабақта ешқандай жаңа электрондық технологиялар мұғалімді алмастыра алмайды деп ойлаймын. Оқу және сөйлеу жағдайларында қарым - қатынас жасауды үйрету үшін сабақта жұптар мен топтарда жұмыс істеген тиімді. Сондықтан, ең сәтті мультимедиялық оқулықтар мен бағдарламаларды пайдалану сабақта тірі қарым-қатынасты алмастыра алмайды. Алайда, үшінші (базалық) деңгей курстары маған сабақтарда АКТ-ны қолдануға деген көзқарасымды өзгертуге көмектесті. Менің барлық алаңдаушылығым "...мұғалімдердің оқытуда АКТ қолдануды Мұқият қарастыруы өте маңызды" деген бағдарламамен жойылды [2, 166 б.]. Бұл технологияны зиянды емес, пайдалы болатындай етіп қолдануға болады және қажет, бірақ дозаланған дегенді білдіреді. Сонымен қатар, Бағдарлама "құзыретті мұғалім үшін АКТ-ны енгізу кезінде теориялық және практикалық білімнің бірлігі оларды қолданудың ойластырылуын қамтамасыз етеді, бұл оқыту мен оқыту процестерін жақсартуға ықпал етеді" деп атап көрсетеді [2, 166-167 бет].

Ғалымдардың зерттеулері мен практикасы көрсеткендей, студенттер 5% естиді, 10% — көреді, 20% - көреді және естиді, 50% — талқылайды, 75% — іс жүзінде қолданады, 90% — өздері оқытады, сондықтан сабақты оқытудың белсенді формалары қолданылатын етіп құру керек.. балалардың өздері білім алды [3, 117 б.].

Мен "тарих және қоғамдық пәндер сабақтарында инновациялық технологияларды тиімді пайдалану Оқушылардың субъектілік позициясын дамыту факторы ретінде" атты іздеу тақырыбымды сабақтарда АКТ қолдану арқылы, ойындармен бірге және тарихи фактілер банкіні құру арқылы шешкім келеді. Таңдау сауалнама нәтижелері негізінде жасалады. Оқушыларға тарихқа деген қарым-қатынасты анықтау мақсатында сауалнамалар ұсынылды. Сұрақ: Сізге қандай пәндер ұнайды, қайсысы ұнамайды? Тарихқа қатысты 6 оқушы оң жауап берді. Екінші сұрақ жұмыстың таңдаулы түрлерін анықтауға бағытталған: сабақта Сізге қандай жұмыс түрлері ұнайды?

Нәтижелер жұмыстың таңдаулы формалары-бұл сабақта АКТ-ны қолданудың әртүрлі формаларын ойнау және қолдану екенін көрсетеді. Оқыту әдістерінің әр түрлі түрлерінің арасында пайыздық жағынан көшбасшы-біз жиі ойнаймыз (53%), сабақта АКТ (72%) сәйкесінше жұмыс формаларының арасында акт басымдылығы. Балалардың мұғалімнің сұрақтарына жауап бергенді ұнататыны да маңызды, сондықтан олар танымдық іс-әрекеттің кем дегенде ішінара іздеу деңгейін қалыптастырды.

Жұмыс жүйесі тарих сабақтарында АКТ-ны қолдана отырып, жұмыстың әртүрлі формаларын қолданудан тұрады: интернет-сайттармен жұмыс, PowerPoint бағдарламасындағы презентациялар, PowerPoint бағдарламасындағы тесттер, PowerPoint бағдарламасында презентацияны қолдана отырып әдеби викторина), оқушылардың шығармашылық жұмыстары (PowerPoint бағдарламасындағы презентациялар). Сонымен қатар, сабақтарда жұмыстың басқа түрлері қолданылады: тарихи құжаттармен жұмыс, жұмыс парақтарын толтыру, Word бағдарламасындағы тесттер мен тапсырмалар, "досқа хат" шығармашылық жұмысы (Үй тапсырмасы), топтардағы шығармашылық жұмыс (шағын жоба): алгоритм негізінде оқушылар "жұмыс парақтарын" толтырады.

Мотивациялық әдістер, мультимедиа жүйесін құру арқылы Интернет сабақтың қарқындылығын арттырады. Қазақстан тарихы сабақтарында бейнефильмдермен жұмысты ұйымдастыру үшін мынадай тапсырмалар тиімді болып табылады: фильм мазмұнын оқулық мәтінінің мазмұнымен салыстыру, фильмді көру, өз әсерлеріңіз туралы айту, фильмді көру барысында "Білгенмін. Білдім. Мен білгім келеді", бейнефильмді қараудың нақты сұрақтарына жауап беру, себеп-салдар байланысын бөліп көрсету, тезисті дәлелдейтін фактілерді таңдау.

Оқу фильмдері мен мультимедиялық құралдарды қолданатын сабақтарда Көріну деңгейі өте жоғары, олар мазмұнды және серпінді. Мысалы, "Спартак көтерілісі" фильмінің үзіндісі "Спартак және оның көтерілісті ұйымдастырудағы рөлі. Сабақтарда фильмдерді қолдана отырып, проблемалық тапсырмаларды, салыстырмалы суреттерді, эстетикалық қабылдауды қою арқылы аналитикалық ойлауды қалыптастырамын.

Мұғалімнің шығармашылық жұмысынан басқа, АКТ-ны сабақта қолдану оқушылардың шығармашылығын да қажет етеді. Әрине, Жобалық жұмыс студенттерді қызықтырады, өйткені информатика қазіргі жасөспірімнің сүйікті пәні болып табылады. Жобалық жұмыстың бірегейлігі-әр оқушы жобаларды құруға қатыса алады, сонымен қатар компьютерлік технологияларды қолдана отырып қызықты жоба жасай алады – бұл оқушының сыныптағы беделі туралы мәселе. Студенттер жобаларды дайындау кезінде PowerPoint бағдарламасын қолдануға ынталы. Оқушылар өз шығармашылығын, ақпараттық-коммуникациялық құзыреттілігін көрсете алатын осындай тапсырмаларды орындау деп санаймын мотивацияға, материалды игеру сапасына оң әсер етеді. Жұмыстың бұл түрінде сабақта үндемейтін, бірақ компьютерде жақсы жұмыс істей алатын пән бойынша "қанағаттанарлық" білімі бар оқушылар өздерін көрсете алады. Бұл олардың өзін-өзі бағалауын арттыруға, сыныптастар арасында мәртебесін арттыруға мүмкіндік береді.

Айта кету керек, пән бойынша білім деңгейін арттыру сабақтарда АКТ қолданумен байланысты. Бұл сауалнама нәтижесінде және рефлексия кезеңінде анықталды. Мен салыстыру үшін бір топта "Абылай кезіндегі Қазақ хандығы" тақырыбы бойынша екі сабақ өткіздім. 8 "А" сабағына акт кірді, ал 8 "Б" сабағы дәстүрлі түрде өткізілді. Өткен материалды қайталау кезеңінде оқушыларға тест ұсынылды, оның нәтижелері бойынша әр түрлі формада ұсынылған бірдей материал әр оқушы тобынан әр түрлі дәрежеде сіңіріледі деген қорытынды жасауға болады (1-кесте).

Кесте 1. Тарих сабақтарында ақпараттық технологияларды қолданудың тиімділігі 8 "А" сынып(акт қолданатын сабақ) 8 "Б" сынып (дәстүрлі сабақ) Ақпарат алу нысаны тапсырманы орындағандар % ақпарат алу нысаны тапсырманы орындағандар % ақпарат алу нысаны 1.Абылайдың балалық шағы қандай болды? Фильм көру 87 мұғалімнің әңгімесі 45 2.Абылай қай жылы хан болып жарияланды? Виртуалды экскурсия 93 сурет 76 3. Қандай шайқастарға қатысады?(картада атақты Абылай жорықтар жасаған елдер мен аймақтарды көрсету) мультимедиялық карта 79 карта оқулықта 54 Сабақта өздік жұмыстағы тапсырмалардағы рефлексия кезеңінде 8 "А" сынып оқушыларына "АКТ – ны қолдану материалды жақсы меңгеруге ықпал етті ме деп ойлайсыз ба?" деген сұраққа жасырын жауап беру ұсынылды, онда респонденттердің 78%- ы "иә деп ойлаймын", 18% —ы"жауап беруге қиналамын" және 4% - ы жауап берді. "жоқ".

Өз кезегінде, 8" В " сыныбының оқушыларына жасырын түрде басқа сұраққа жауап беру ұсынылды: "егер сіз сабақта АКТ қатысса, сіз материалды жақсы немесе нашар білесіз деп ойлайсыз", онда респонденттердің 74% – ы "иә деп ойлаймын", 22 % — "жауап беруге қиналамын" және 2% - ы жауап берді — "жоқ" Мұндай нәтижелер студенттердің өздері ақпараттық технологияларды қолданудың орындылығын түсінетіндігін көрсетеді. Оқушылардың ақпаратты әртүрлі формада, атап айтқанда АКТ – ны қолдана отырып алуға деген ұмтылысын нақты деп санауға болады, өйткені қазіргі әлемде балалар үй компьютерін әртүрлі мақсаттарда, ал мектепте жаңа ақпарат алу әдісі ретінде қолдана алады. Менің міндетім, педагог ретінде, оқушылардың ақпараттық-технологиялық құзыреттілігін дамытуға ықпал ету, балаларды білім беру саласында қазіргі заманның кең мүмкіндіктерін пайдалануға үйрету [4, 165 б.].

Деңгейлік курстардың арқасында мен тарих және қоғамдық пәндер сабақтарында АКТ қолданудың маңыздылығын түсіндім, өйткені нәтижені көрдім: балалар сабақты тағатсыздана күтті. АКТ қолданудың артықшылықтары:

Ақпараттық технологиялар пәнді оқуға деген қызығушылықты арттыруға, ақпараттық өрісті кеңейтуге мүмкіндік береді. Ақпаратты алу және пайдалану процесі жеделдетіліп, оқушылардың танымдық қабілеттері дамиды. Абстрактілі ойлауға көшу қоршаған ортаға, тәрбие мен оқытуға байланысты, ал егер ойлануға арналған объектілер болмаса, онда " ... ақыл-ойдың дамуы тоқтайды". Компьютер дәл осындай объектілердің тасымалдаушысы болып табылады. Мұғалім сабақ алдында әрдайым қалталарды үзудің қажеті жоқ-дискіде жаңа материалдың дайын презентациясы бар. Ол оны қалай қолданады-толығымен немесе балаларға зерттелген құбылыстарды көрнекі түрде көрсету үшін тек кейбір фрагменттерді алады — бұл әр мұғалімнің шығармашылық, кәсіби құмарлықтары.

Мультимедиялық құралдармен оқыту жүргізілетін сыныптарда үлгермейтін Оқушылар саны күрт төмендейді. Балалар жоғалтқан кешенді жоғалтады. Бұл компьютердің қызықты екендігіне ғана байланысты емес, осылайша баланың білімді игеруге деген ынтасы артады.

Компьютер-бұл ақпарат берудің әртүрлі тәсілдерін біріктіру мүмкіндігі. Электрондық басылымдарға ақпараттық объектілердің әртүрлі түрлері енгізілген, бұл әртүрлі типтегі ақпараттық әсерді болжайды. Мұғалімнің түсіндірмесі жеткілікті балалар бар, бірақ сіз қанша түсіндірсеңіз де, олар мәтінді оқығанға дейін немесе затты өз көзімен көргенге дейін, объектіні сезінгенге дейін, эксперимент жүргізгенге дейін және оның негізінде қорытынды жасай алатын балалар бар. Бұл балалардың жеке қабылдау ерекшеліктеріне байланысты. Сонымен, мультимедиа ақпаратты диктордың мәтіні арқылы да, экрандағы сөздер арқылы да, зерттелетін объектінің немесе құбылыстың көрнекі бейнесі арқылы да ұсынуға мүмкіндік береді, осылайша бір уақытта бірнеше сезім мүшелеріне (аудио, визуаль, кинестетика) әсер ете

Ақпараттық технологиялардың дамуымен компьютерлік оқыту технологияларын дамыту үшін компьютер ұсынатын мүмкіндіктерге көбірек көңіл бөлінеді. Бірыңғай интерактивті бағдарламалық жасақтамаға негізделген мәтін, графика, дыбыс, бейне және анимацияның интерактивті бірлестігі болып табылатын мультимедиялық технология әсіресе бай дидактикалық мүмкіндіктерге ие.

Осы технологияны меңгерген тарих және әлеуметтік ғылым мұғалімдері өз оқушыларына жаңа мүмкіндіктер ашуда. Картаны іздеудің қажеті жоқ, оны электронды тақтадан ашыңыз. Олар, мысалы, Ұлы Жібек жолының қай жерде өткенін ұмытып, электронды карта ашып, оны аз уақыт ішінде тағы бір рет көрді. Оқушылардың өткен материал бойынша білімдерін тексергіміз келеді — Тарих бойынша заманауи электронды оқулықтар жұмыстың осы түрімен-түрлі деңгейлік тапсырмаларды, сондай-ақ тесттерді шешумен жабдықталған. Жаңа тарихи термин нені білдіретінін білмейміз — біз электронды Тарихи сөздікті ашамыз. Қазіргі Қазақстан мектептерінің мұғалімдері пайдаланатын жұмыс түрлері мен нысандарын ұзақ уақыт тізіп отыруға болады. "Ескі формация" мұғалімдері олардан бас тартпаса да-ақпараттық-коммуникациялық технологиялар біздің жұмысымыздың ғана емес, сонымен қатар өмірдің ажырамас бөлігіне айналады. Мультимедиялық бағдарламалар ақпаратты әр түрлі формада ұсынады және сол арқылы оқу процесін тиімді етеді.

Әдебиет Хуторской а. в. педагогикалық инновация: әдістеме, теория, практика: ғылыми басылым. -М. ДЕЙІН, 2005. Мұғалімге арналған нұсқаулық. Үшінші (базалық) деңгей // "Назарбаев Зияткерлік мектептері" ДБҰ, 2012. Дайри Н. Г. жоғары сыныптарда Тарихты оқыту: оқушылардың танымдық белсенділігі және оқытудың тиімділігі. -М.: Ағарту, 1988. —Б. 256 Студеникин м. т. мектепте тарихты оқыту әдістемесі: жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқулық — М.: Гуманит. бас. ВЛАДОС орталығы, 2002. — 240 б.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Жаңа ақпараттық технологиялардың тиімділігі. Г.Бейсенова, Қазақстан мектебі №6 - 2006ж
2. Ермакова, С.Д. Психологическое сопровождение групповой работы при вхождении в инновационную деятельность. // Муниципальное образование: инновации и эксперимент. - 2008. - №1. - с.60;
3. Заславская, О.В. Инновации в сфере обучения: объекты, субъекты моделирования, направления инновационного поиска. //Завуч.- 2008. - №2;

УДК: 94; 575.2

**ХІХ К. ЭКИНЧИ ЖАРЫМЫ ХХ К. БАШЫНДАГЫ КЫРГЫЗ КООМУНДАГЫ
ЖЕРГИЛИКТҮҮ БИЙЛИК БАШЧЫЛАРЫНА ӨТКӨРҮЛГӨН ШАЙЛООЛОРДУН
ЖҮРҮШҮНДӨГҮ “КОРРУПЦИЯЛЫК” КӨРҮНҮШТӨР**

Кубанычбек уулу Нурсултан

ОшМУнун аспиранты

Ош мамлекеттик университети

Кочкоров Кубатбек Кубанычбекович, окутуучу

Б.Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек Эл аралык университети

Ош, Кыргыз Республикасы

Аннотация: Макалада XIX к. экинчи жарымы XX к. башындагы Кыргызстандагы жергиликтүү бийлик башчыларына (болуштарга, старчындарга, элдик сотторго) өткөрүлгөн шайлоолордун жүрүшүндөгү “коррупциялык” көрүнүштөр изилденет. Аймакка колониялык Россия тарабынан киргизилген “Аскерий-элдик башкаруу” деп аталган башкаруу системасынын алкагында уюштурулган шайлоо системасына, шайлоо процессинин өзгөчөлүктөрүнө анализ берүү максат кылынды. Изилдөөбүздө тарыхый-салыштырмалуулук, тарыхый-генетикалык, хронологиялык ыкмалары колдонулат. Макаладагы системалаштырылган материалдар, теориялык сунуштар Түркстан крайынын колониалдык доордогу тарыхнаамасынын айрым изилденбеген жактарын толуктоого мүмкүндүк берет. Изилдөөдө каралган маселелер Кыргызстандын тарыхын таанып-билүүгө, жаштардын өткөн тарыхыбызга жаңыча көз караш менен мамиле кылуусуна салымын кошот. Бүгүнкү күндөгү бийлик өкүлдөрүнө өткөрүлгөн шайлоолордо тарбиялык-практикалык функцияны аткарат. Изилдөөнүн маалыматтарын жана жыйынтыктарын атайын курстарды, дипломдук иштерди даярдоодо, Түркстан крайынын колониалдык доору боюнча илимий эмгектерди даярдоодо пайдаланууга болот.

Негизги сөздөр: Шайлоо, коррупция, сатып алуу, болуш, элдик сот, элүү башчы ж.б.

Аннотация: В статье изучаются “коррупционные” проявления в Кыргызском обществе во второй половине XIX в начале XX веков в ходе выборов глав местных органов власти (волостных управителей, старшин, народных судей). Целью работы является анализ особенностей процесса выборов, избирательной системы, организованных системой управления так называемый «Военно-народным управлением», внедренным в регион колониальной Россией. В исследовании используются историко-сравнительные, историко-генетические, хронологические способы. Систематизированные материалы и теоретические рекомендации статьи позволяют

дополнить некоторые неизученные аспекты историографии Туркестанского края в колониальный период. Рассмотренные в исследовании вопросы способствуют изучению истории Кыргызстана, а молодежи по-новому отнестись к нашему прошлому. Данные и результаты исследования могут быть использованы при подготовке спецкурсов, дипломных работ, научных исследований о колониальной эпохе Туркестанского края.

Ключевые слова: Выбор, коррупция, подкуп, волостной правитель, народный суд, пятидесятники (элүү башчы) и др.

Abstract: The article examines the "corruption" manifestations in Kyrgyz society in the second half of the XIX- early XX centuries during the elections of heads of local authorities (volost administrators, foremen, people's judges). The purpose of the work is to analyze the features of the election process, the electoral system organized by the so-called "Military-People's Administration" system introduced into the region by colonial Russia. The study uses historical-comparative, historical-genetic, chronological methods. The systematized materials and theoretical recommendations of the article allow us to supplement some unexplored aspects of the historiography of the Turkestan region in the colonial period. The issues considered in the study contribute to the study of the history of Kyrgyzstan, and young people take a new attitude to our past. The data and results of the study can be used in the preparation of special courses, theses, scientific research on the colonial era of the Turkestan region.

Keywords: Choice, corruption, bribery, volost ruler, people's court, pentecostals (eluu bashchy), etc.

XIX кылымдын экинчи жарымы XX кылымдын башында орус империясынын колониялык саясатынын алкагында Түркстанга "аскерий-элдик башкаруу" деп аталган башкаруу системасы киргизилген. Башкаруунун бул системасына ылайык биринчидеги "аскерий" деп аталган биринчи компонентке башкаруунун губерниялык, облустук, уездик баскычтары кирген. Мындагы бийликти орус улутундагы аскердик чини бар офицерлер башкарып, алардын колуна аскердик, жарандык бийлик топтолгон. Ал эми "элдик" деп аталган башкаруунун төмөнкү иерархиясында жергиликтүү элдин майда административдик-аймактык бирдиктерден турган, тактап айтканда болуштук (волостной) жана айылдык деп аталган эки баскычтагы өзүн-өзү башкаруу системасы кирген. Алардын башчыларына (болуштарга, старчындарга) шайлоолор уюштурулган. Мындан тышкары болуштук шайлоо менен бирге элдик соттор да (бий, казылар) шайланган. Кыргыз коомундагы бардык шайланма кызматтарына өткөрүлгөн шайлоолор ээлөө, сатып алуу (подкуп) аркылуу ишке ашырылары көптөгөн расмий документтерде билдирилген. Түркстан генерал-губернаторунун өкүлү Н.Д.Южаков крайды башкаруунун 27 жылдыгына карата анализ жүргүзгөн көлөмдүү эмгегинде алгачкы шайлоолор жакшы жыйынтыктарды көрсөткөндүгүн белгилеп, элде ал мезгилде уруулук дух жашап, алар байыртадан калган ата-бабалардын салт-санаасын ыйык санашып, коомдук кызматтарга мурдагы уруу башчыларын, бийлерди жана кадырлуу аксакалдарды шайлашкан. Бирок кийинки шайлоолордо атак-даңкты сүйүүчүлөр, ач көздөр дүйнөкорлор пайда болуп, уруулук башталышта жана жер шарттарына ылайыкташкан топтор (партиялар), ошондой эле атак-даңкка умтулгандардын, дүнүйөкорлордун өзүнчө топтору жаралган. Түтүндүн саны же каражаты чоң болгон партиялар таасирлүү болушкан. Кийинки шайлоолордо аларда шайлоочулардын добушун сатып алуу менен бара-бара күч алган бири-бирине каршы тымызын күрөш башталган [1]. Профессор Ж.Алымбаев «Туркестанские ведомости» гезитине шилтеме берип, өз эмгегинде «ар бир болуштукта экиден ашпаган чоң манап бар, алардын аркимисин майда манаптар колдоп турат. Болуштук кызмат үчүн эки манаптын ортосунда атаандаштык жүрөт. Ар ким өзүнө көп добуш алыш үчүн коркутуу, талап-тоноо, өлтүрүү, добуштарды акчага сатып алуу жолуна өтүшөт» - деп

жазат. Автор андан ары, агитациялык иштерге көп чыгымдар талап кылынып, натыйжада талапкерлер өздөрү гана жакырданбастан, өзү тараптагы элдерди да жакырдантканын белгилейт [2]. Болуштукка талапкер өз тарабынан шайлоочулардын санын арттыруу үчүн жаңы үй-бүлөлөрдү бөлүп чыгаруу, кошуу аркылуу түтүндүн санын көбөйтүшкөн. Бул жерде да паракорчулук болгон. Анткени мындай иштерди аткарып беришкен таасирдүү аксакалдар аздыр-көптүр көрсөткөн кызматы үчүн партия лидерлери тарабынан сыйланыш керек болгон [3]. Н.Г.Маллицкий “Туркестанские ведомости” гезитиндеги Жети-Суу областынын Аулие-Ата уездиндеги болушту шайлоо жөнүндөгү макаласында шайлоо үчүн абдан көп чыгымдар кеткендигин жазган. Ал “болуштукка талапкер сүрмө топ кыргыздарга сый тамак берүү үчүн шаардык базарлардан ун, нан, чай, кант, күрүч сатып алууга миңдеген суммадагы акча чыгымдалып, мындан тышкары да канчалаган накталай акча таратылган” – деп сүрөттөйт [4]. Паракорчулук чоң көлөмгө чейин өсүп, шайлоочуларды өз тарабына сатып алуу үчүн бөлүп салышкан. Болуштукка шайлануу үчүн, адатта 2-3 миң рубль кетсе, жеңишке жеткен байкуш он миңдеген акчаларын чачкан [1, 25-б.]. 1882-жылы Түркстанды изилдеген сенатор Ф.Гирстин отчетунда жергиликтүү элдик администрациянын башчыларын, өзгөчө болуштук башкаруучуларды шайлоодо өз талапкерлерин өткөрүү үчүн партиялардын күрөшү жүргөн. Атаандашын жок кылуу үчүн каралоолорго, даттанууларга, эң негизинен шайлоочуларды сатып алууга барышкан [5, 25-б.]. Элдик сотторду шайлоодо көп жерлерде шайлоочуларды сатып алуу кеңири таркаганын белгилейт. Соттук кызматка шайланууда талапкерлерлердин жеке сапаттары эмес, паранын көлөмү негизги көрсөткүч болуп калган [5, 178-б.]. Шайлоо процессинин кээ бир жактарын чагылдырган дагы бир документте “болуш болуп шайлануу 1000 жана андан жогору, айылдык старчындарды шайлоо 200-400 рубль” туурасы жазылган [6]. Шайлоо процессинин жүрүшүндөгү коррупциялык жана башка терс көрүнүштөргө жергиликтүү авторлор да өз эмгектеринде токтолушат. Маселен алгачкы кыргыз тарыхчысы Белек Солтоноев “Кызыл кыргыз тарыхы” аттуу эмгегинин “1894- 1916-жылга жете шайлоо тартиби” деген бөлүгүндө “бир түтүн киши 100-200 сом же төрт-беш карага жете пара алган. Кээ бир уятсыз митаимдер катын дагы алган” деген маалыматты берет. “Элүү башынын күнү шайлоодо туулуп, талашта калган (маселен, эки жагы ондон элүү башы болуп, ортодо бирөө калса, 400-500 сомго жете пара алган. Кыз алган)” деп жазат [7, 81-б.]. Шайлоонун ыплас оюндарына кайрылган автор: «Шайлоо үч жылдык болуп манаптар, бийлер, болуш (залим кулак) бүткүл кайратын, кубатын шайлоо ишине жумшаган. Шайлоодо жеңгендер жеңилген жагынан ат жыгып, киши уруп, билгенин кылган, зулумдугун аябаган. Шайлоо өткөн соң мурдагы берген парасын эки-үч эсе кылып кедейлерден алышкан» деп жазат. Ал шайлоо мезгилинде эки жаат урушканда орус төбөлдөрүнүн алдында, бирине-бири жалаа жаап, доого жыгыш үчүн, өз тарабындагы кедей кулунан бир кишини өлтүрүүчү деген маалыматты берет [7, 78-б.]. Талып Молдо “Шайлоо убагында жаатташып болуштук талашуудан эрегиш чыгып, «кара черүү», «ак черүү» болуп салгылашып, эр да өлүчү” – деп жазат [8, 556-б.]. Пара берүү максатына жетпей калган учурда, каршылаштар бири-бирине аң каза башташкан. Талапкерлер бири-бирине каршы өз тыңчылары аркылуу ушактарды таратышкан. Начальниктерге жана прокурорго же сотторго чагым жасашып, күбөлөрдү тартышкан, калп билдирүүлөрү үчүн эч кандай жоопкерчиликтен коркпостон, эптеп өз каршылашын шайлоого жеткирбей тергөөгө алып баруу максатын көздөшкөн [1, 25-б.]. Анткени, Түркстан аймагын башкаруу жөнүндө “Жобого” ылайык, күнөөлүү деген адам соттун чечими менен бир жумадан ашык камалса же отуз рублдан ашык акчалай айып тартса, шайлоого катышуу укугунан ажыраган. “Жобого” ылайык күнөөлү деп катталган адам сот тарабынан акталган учурда деле, шайлоого катышууга укугу жок болгон. Түрдүү жолдор, ыкмалар менен бийликке жетүүнү көздөшкөн талапкерлердин айла-амалдары жазма жана ооз эки булактарда айтылат. Мисалы, Түп районунун улуу муундагы тургундары ХХ кылымдын башында

Каркыра аймагында болуштукка дайындалган «шайлоолор» кандай өткөнү тууралуу айтып келишет. Болуштукка талапкерлердин бири шайлоо күнү паракорлук (подкуп) жол аркылуу шайлоонун жүрүшүн байкоочу, көзөмөлдөөчү уезддин өкүлүн шайлоого байкоо жүргүзүүгө түштөн кийин келүүгө «негиздүү» шылтоо менен аны көндүргөн. Ал эми өзү белгиленген күндүн таңынан тарта шайлоочулардын арасына уезддин начальнигин атайын кызматына байланыштуу шайлоо кийинки күнгө жылдырылышы мүмкүн, муну атайын кабарчынын билдирүүсү тастыктоодо деген ушак таратат. Түшкө чейин негизинен анын алдын ала эскертилген тарапкерлери гана алдыдагы шайлоо болгон жерде калышкан. Уезддин начальниги келгенден кийин шайлоо белгиленген күнү «мыйзамдын чегинде» өткөрүлгөн. Атаандаш партия көксөгөн болуштук кызматтан гана айрылып калбастан, мыйзамды сыйлабастыгын көрсөткөндүгү үчүн, шайлоо чыгымдарынын көбүн төлөп берүүгө аргасыз болгон [9]. Мындай жана бул сыяктуу ыплас көрүнүштөр, мыйзамсыз аракеттер дээрлик көпчүлүк уюшулган шайлоолордо орун алган. Шайлоо өнөктүгү башталган күндөн шайлоо жараяны бүткөндөн бир нече убакытка чейин болуштуктун жалпы жергиликтүү элдин жай турмушу бузулуп, дүүлүккөн абалда болушуп, кыштактарда айыл-чарба ж.б. жумуштар токтоп калган. Уезддик жана облустук администрацияга шайлоочуларды сатып алуу, жалгандан жалаа жабуу боюнча массалык өтүнүктөр ташталган. Шайлоо өнөктүгү бүткөндөн кийин каршылашкан манаптарды жараштырышкан. Жарашуу мезгилинде карама-каршы топтор шайлоонун жүрүшүндө кеткен чыгымдарын көрсөтүп, жеңген тарап жеңилген тараптын чыгымдарын төлөп берүүгө милдеттендирилген. Чыгымдар болуштуктун элинен жыйналып, жеңилген тараптын манабына берилген. Ал боюнча Талып Молдо: “Болуштук талашканда чыгымдар болуп калдым деп элге дагы чыгым бөлүчү” - деп жазат. Белек Солтоноев элден жыйналуучу чыгымга токтолуп, ал чыгымдын көлөмүн да көрсөтүп, төмөнкүдөй жазат: “Кайсы дубанда болсо да карыздар болуп бара жаткан манап ак черүү, кара черүү деп элди эки тарап кылып чыгым бербеске, жалпы элди башка болуш кылып бөлмөккө аракет кылып, тилегине жетсе-жетпесе да, акыры эки тарап манаптар жарашып туруп, эки жагынын демейки болгон чыгымдарын кедей чарбага салып алган. Ар түтүндөн эң азында бир жылкыдан чыгым салып алган” [7, 78-б.]. Демек, шайлоо процесси жалпы эл массасына шайлоо өнөктүгү мезгилинде эле таасирин тийбестен, шайлоо бүткөндөн кийин да чыгым төлөө сыяктуу милдеттенмелер менен коштолгон. Орус болуштуктары колдонуп көнгөн жана бекем өнүккөн шайлоо принцибин Түркстан бийлиги кандай гана өзгөртпөсүн ал жергиликтүү отурукташкан элге да, көчмөндөрдүн турмушуна да зыяндан башка эч нерсе алып келген эмес. Отурукташкан элде да көчмөндөрдө да бийликке жана кызмат субъектисине көз караш жеке байлыкка жана артыкчылыкка жетүүнүн эң ыңгайлуу жолу идеясы менен байланышкан. Ошондуктан болуштарды, эл сотторун шайлоодо паракорчулук, партиялардын салгылашуулары, кыянатчылыктар жана ал тургай Россиянын өзүндө эч качан болбогон кылмыштар менен коштолгон [10, 46-б.]. Кыргыз коомунда болуштарга, айыл старчындарына жана элдик сотторго шайлоолордун киргизилиши албетте жаңылык болгон. Уруулук түзүлүштүн кайсы бир деңгээлде жоюлушуна өбөлгө болгон. Демократиялык түшүнүктөрдүн элементтери элге киргизилип, анын принциптери көптөгөн факторлордон улам “колдонулбаган” деңгээлде ишке ашырылган. Бирок жалпы кыргыз коомунун өнүгүшүндө бир тараптуу прогрессивдүү көрүнүш катары кароо объективдүү болбой калат. Падышачылык тарабынан киргизилген жаңы административдик башкаруудагы шайлоо системасы XIX кылымдын экинчи жарымында кыргыздардын коомдук-саясий турмушунда терс көрүнүштөрдү жаратып, ал элдин аң-сезимине сиңе баштаган. Шайлоолор колунда бар адамдар үчүн гана жол ачып берген. Коррупциялык көрүнүштөргө кенен жол ачкан.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Южаков Н.Д. Итоги 27-летнего управления нашего Туркестанским краем. – СПб., Типография общественная польза, Большая Подъяческая №39, 1891,
2. Алымбаев Ж. Колониалдык доордогу шайлоо системасынын айрым тарыхнаамалык маселелерине карата / Ж.Баласагын атындагы КУУнин Вест.–Бишкек, 2008.–Вып.7.–С. 43–47.
3. Пален К.К. Отчет по ревизии Туркестанского края, произведенный по высочайшему повелению сенатором графом К.К.Паленом. Сельское управление: русское и туземное. – СПб., Сенаторская типография, 1910,
4. Аулиеата [Текст] // Туркест. ведомости.– 1905. - №149. 1-5 бб.
5. Гирс Ф.К. Отчет ревизующего, по высочайшему повелению, Туркестанский край, тайного советника Гирса. Ф.К. Гирс. – СПб., 1883, 25-б.
6. Кененсариев Т. Кыргызстан оторчулук доорунда (1855-1917)., Бишкек, Махprint, 2019, 171-б.
7. Солтоноев Б. Кыргыз тарыхы. 2-китеп, – Бишкек, 1993, 81-б.
8. Талып Молдо. Орус келүү менен болгон өзгөрүүлөр. // Кыргыздар. Санжыра, тарых, мурас, салт. 2-том. – Бишкек, 1993, 556-б.
9. Джунушалиев Д. Исторические истоки современной нестабильности // 24 марта 2005 г.: “Народная революция”?! – Бишкек, 2005, 3-б.
10. Пален, К.К. Всеподданнейшая записка, содержащая главнейшей выводы отчета о приозведенной в 1908-1909 гг. по Высочайшему повелению, Сенатором гофмейстером графом К.К.Паленом ревизии Туркестанского края, часть II, Административный устрой, органы краевого, областного, уездного и сельского управление – СПб., Сенаторская типография, 1910

СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

ЮЛДАШЕВ О.А. (ТАШКЕНТ, УЗБЕКИСТАН) ВОПРОСЫ ЦИФРОВИЗАЦИЯ ВЫСШЕГО И СРЕДНЕГО СПЕЦИАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ.....	3
AUŞƏN FƏXRƏDDİN QIZI İSMAYİLOVA (MİNGƏÇEVİR, AZƏRBAYCAN) GƏMİQA YADAN BAŞLANAN TƏHSİL OSAĞI.....	6
КОЧЕТКОВ БОГДАН ЮРЬЕВИЧ (АЛМАТЫ, КАЗАХСТАН) К ВОПРОСУ О ПАТРИОТИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ МОЛОДЕЖИ: ФЕНОМЕН ПРЕДАТЕЛЬСТВА И ИЗМЕНЫ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ 1941-1945 ГГ.....	9
ЖҰМАГҰЛОВ БОЛАТ САҒИДОЛЛАҰЛЫ (АЛМАТЫ, ҚАЗАҚСТАН) ҚАЗАҚСТАНДА ЖАҢА ЭКОНОМИКАЛЫҚ САЯСАТ ҚАЛАЙ ЖҰЗЕГЕ АСТЫ.....	13
АНАРБЕКОВА ВЕНЕРА ЭРКИНБЕКОВНА УЛУУ АТА МЕКЕНДИК СОҒУШ УЧУРУНДАГЫ ЖАЛАЛ-АБАДДАГЫ ПОЛЯКТАРДЫН ТАРИХЫ.....	21
ҚАЛДЫБАЕВ АМАНЖОЛ (ҚЫЗЫЛОРДА, ҚАЗАҚСТАН) АЛАШ ҚАЙРАТКЕРІ – АХМЕТ БІРІМЖАНОВ.....	25
ЖИЕНГАЛИЕВ А.Е. (АҚТӨБЕ, ҚАЗАҚСТАН) ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДАГЫ АУЫЛ ХАЛҚЫНЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІНІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ (БАТЫС ҚАЗАҚСТАН АЙМАҒЫНЫҢ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША).....	29
МАМАН АЙНҰР АБЫЛАЙҚЫЗЫ (ҚАЗАҚСТАН) ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ЖЕТІ ҚЫРЫ: ҚАЗАҚТЫҢ ЖЫЛҚЫСЫ.....	33
ТҮЗЕЛБАЙ АЯУЛЫМ СОВЕТЖАНҚЫЗЫ (АЛМАТЫ, КАЗАХСТАН) РЕАЛИЗАЦИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕИ ПАРТИИ «АЛАШ» В СУВЕРЕННОМ КАЗАХСТАНЕ.....	35
ТҮРЛЫҒАЗЫ АЙША МҰРАТҚЫЗЫ (АЛМАТЫ, КАЗАХСТАН) ҰЛЫ ДАЛА ЖӘДІГЕРЛЕРІНІҢ ҚҰНДЫЛЫҒЫ.....	38
ТЕН ВИКТОР АЛЕКСЕЕВИЧ (МОСКВА, РОССИЯ) КИМ НАТАЛЬЯ ПАВЛОВНА (КОСТАНАЙ, КАЗАХСТАН) О ВЫСЫЛКЕ КОРЕЙЦЕВ ДАЛЬНЕВОСТОЧНОГО КРАЯ В КАЗАХСТАН.....	43
ГАВРИЛОВЕЦ ЛЮДМИЛА ВЛАДИМИРОВНА (МОЗЫРЬ, БЕЛАРУСЬ) МАТЕРИАЛЬНОЕ КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ ГОМЕЛЬСКОГО РЕГИОНА.....	47
АХМЕДОВА ГУЛИДА АБДРАИМДЖАНОВНА СВАДЕБНЫЕ ОБРЯДЫ УЗБЕКОВ ГОРОДА ОША: ТРАДИЦИИ И ИННОВАЦИИ.....	51
АЛЕКСЕЕВА САРДААНА АНАТОЛЬЕВНА (ЯКУТСК, РОССИЯ) ТРАНСФОРМАЦИЯ ГОСТЕВОГО ЭТИКЕТА ЭВЕНОВ КАМЧАТКИ: ЭТНОЛОКАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ.....	54
ТҮРЛАНОВА АРАЙЛЫМ (АҚТӨБЕ, ҚАЗАҚСТАН) МӘРТӨК АУДАНЫНЫҢ ТАРИХИ ҚАЛЫПТАСУЫ.....	57
САҒНАЙҚЫЗЫ С., ИСМАГУЛОВА Ж. (АЛМАТЫ, ҚАЗАҚСТАН) 1920-1930 ЖЫЛДАРДАГЫ ҚҰҚЫҚҚОРҒАУ ҰЙЫМДАРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІ.....	60
АЙТБЕКОВ МАРҒҰЛАН (АЛМАТЫ, ҚАЗАҚСТАН) ЖҰЛДЫЗЫ ЖАНҒАН ҒАЛЫМ.....	64
ЕСПЕНБЕТОВА ГУЛЬНУР ТАЛАСБЕКОВНА (ТАРАЗ, ҚАЗАҚСТАН) ТҰЛҒАНЫҢ ПАТРИОТТЫҚ САНАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	68
ЖУМАШОВА ГҰЛЗАДА СУЛТАНОВНА, ТОЙГЕЛДИ ҚЫЗЫ АЙЗИРЕК (ОШ, КЫРГЫЗСТАН) КЫРГЫЗСТАНДЫН ЭГЕМЕНДҰҰЛҰК МЕЗГИЛИНДЕГИ ЖАПОНИЯ МЕНЕН СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК БАЙЛАНЫШТАРЫ.....	71

ЖУМАШОВА ГҮЛЗАДА СУЛТАНОВНА, СУЙУТБЕКОВ БАЯМАН РАВШАНОВИЧ (ОШ, КЫРГЫЗСТАН) НАСИРДИН ИСАНОВ - МАМЛЕКЕТТИК ИШМЕР.....	76
ЖУМАШОВА ГҮЛЗАДА СУЛТАНОВНА, ИСАБАЕВА ГҮЛБАРЧЫН ЖОЛДОШБАЕВНА (ОШ, КЫРГЫЗСТАН) КЫРГЫЗ-ӨЗБЕК КАРЫМ КАТНАШТАРЫ (1995-2022-ЖЖ.).....	79
ЖУМАШОВА ГҮЛЗАДА СУЛТАНОВНА, КОШБЕК УУЛУ ЖЫЛДЫЗ (ОШ, КЫРГЫЗСТАН) КЫРГЫЗДАРДЫН ҮЙ БҮЛӨ МАМИЛЕЛЕРИНДЕГИ ЖҮРҮМ ТУРУМ МАДАНИЯТЫ.....	83
ЖУМАШОВА ГҮЛЗАДА СУЛТАНОВНА, ЖОЛДОШЕВ КАНАТБЕК АПСАТАРОВИЧ (ОШ, КЫРГЫЗСТАН) КЫРГЫЗСТАНДАГЫ УКУК КОРГОО ИШМЕРДҮҮЛҮГҮНҮН ТАРЫХЫ.....	87
ТАШМАМАТОВ ОМУРБЕК, АБДЫРАХМАНОВА АЙЖАМАЛ, АЙДАРАЛИ КЫЗЫ КАНЫГҮЛ (ОШ, КЫРГЫЗСТАН) КОКОН ХАНДЫГЫНДАГЫ КЫРГЫЗ ТӨБӨЛДӨРҮ.....	91
ЖУМАШОВА ГҮЛЗАДА СУЛТАНОВНА, ГАНЫБАЕВА КУРСАНАЙ АБДЫМАНАПОВНА (ОШ, КЫРГЫЗСТАН) КЫРГЫЗДАРДЫН АДАТ УКУГУНУН ТАРЫХЫ.....	96
ЖУМАШОВА ГҮЛЗАДА, КОШМАТОВ МАКСАТ (ОШ, КЫРГЫЗСТАН) СҮЛҮКТҮ ШААРЫНЫН ТҮЗҮЛҮҮ МАСЕЛЕСИ.....	100
ЖУМАШОВА ГҮЛЗАДА, ЖЕҢИШ КЫЗЫ МЫРЗАЙЫМ (ОШ, КЫРГЫЗСТАН) КЫРГЫЗСТАНДАГЫ КООМДУК ГУМАНИТАРДЫК ИЛИМДЕРДИН НЕГИЗГИ МАСЕЛЕЛЕРИ.....	105
ЖУМАШОВА ГҮЛЗАДА, АТТОКУР УУЛУ САПАРАЛИ (ОШ, КЫРГЫЗСТАН) XVII К. ЖАНА XVIII К. БАШ ЧЕНДЕРИНДЕГИ “КЫРГЫЗ ЖЕРИ” В.Я. БУТАНАЕВДИН МААЛЫМАТТАРЫНДА.....	110
ЖУМАШОВА ГҮЛЗАДА, АБДИМАЛИК КЫЗЫ ТАХМИНА (ОШ, КЫРГЫЗСТАН) ТӨРӨКУЛ АЙТМАТОВ –КӨРҮНҮКТҮҮ САЯСИЙ ИШМЕР.....	115
ЖУМАШОВА ГҮЛЗАДА СУЛТАНОВНА, МУХАМАТЖАН КЫЗЫ ЭЛЬНУРА (ОШ, КЫРГЫЗСТАН) КЫРГЫЗ ЭЛИНИН УЛУТТУК ЖАНА ДИНИЙ БААЛУУЛУКТАРЫНЫН НЕГИЗГИ МАСЕЛЕЛЕРИ.....	119
МИРСАЙДОВА НИЛУФАР СОБИРЖОНОВНА (УЗБЕКИСТАН) ТУРКИСТОНДА ЖАДИДЧИЛИК ҲАРАКАТИ.....	124
АЙНАБЕКОВА АЙНУР БАКТЫБАЕВНА (АЛМАТЫ, ҚАЗАҚСТАН) ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫН ОҚЫТУДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕМЕЛІК ТӘСІЛДЕРІ.....	129
КУБАНЫЧБЕК УУЛУ НУРСУЛТАН (ОШ, КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫ) XIX К. ЭКИНЧИ ЖАРЫМЫ XX К. БАШЫНДАГЫ КЫРГЫЗ КООМУНДАГЫ ЖЕРГИЛИКТҮҮ БИЙЛИК БАШЧЫЛАРЫНА ӨТКӨРҮЛГӨН ШАЙЛОЛОРДУН ЖҮРҮШҮНДӨГҮ “КОРРУПЦИЯЛЫК” КӨРҮНҮШТӨР.....	137

Научное издание

МАТЕРИАЛЫ
Международного научно-методического
журнала
**«GLOBAL SCIENCE AND INNOVATIONS 2022:
CENTRAL ASIA»**

Сборник научных статей
Ответственный редактор – Е. Абиев
Технический редактор – Е. Ешим

Подписано в печать 30.04.2022
Формат 190x270. Бумага офсетная. Печать СР
Усл. печ. л. 25 п.л. Тираж 10 экз.